

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041 - 4255

BELLE TEN

Cilt: XXIV

Sa. 94

Nisan 1960

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 9 5

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
SEVİM, DR. ALİ : Sultan Melikşah devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı Selçuklu seferi	209
ORAL, M. ZEKİ : Burdur Kütüphaneleri ve kitap vakfiyeleri vesikaları.	233
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H. : Üçüncü Mehmed'in oğlu Şehzade Mahmud'un ölümü (1 resimle birlikte)	263
TANSEL, FEVZİYE A. : N. Kemal'in Osmanlı Tarihi'ne dair	269
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARİF MÜFİD : Osman Hamdi Bey (24 resimle birlikte)	291
Bibliyografya :	
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARİF MÜFİD : François Braemer, <i>Les Siècles funéraires à personnages de Bordeaux. Ier - IIIe siècles. Contribution à l'histoire de l'art provincial sous l'Empire Romain.</i>	303
EYİCE, DOĞ. DR. SEMAVİ : Kroum Tomovsky, <i>Les Mosquées de Bitola (=Bitola camileri)</i>	305
————— : Otto Spies, <i>Türkisches Puppentheater, Versuch einer Geschichte des Puppentheaters im Morgenland (=Türk kukla tiyatrosu, Doğu kukla tiyatrosu tarihi hakkında bir deneme)</i>	307
————— : R. van Luttervelt, <i>De "Turkse" schilderen van J. B. Vanmour en zijn school, De Verzameling van Cornelis Calkoen Ambassadeur bij de Hoge Parte, 1725 - 1743 (= J. B. Vanmour'un Türk' Tabloları ile ekolu, Babıâli nezdinde elçi Cornelis Calkoen'in Koleksiyonu)</i>	311
BıYIKLIOĞLU, TEVFİK : Sidney Nettleton Fisher, <i>The Middle East, A History</i>	317
1959 yılının ikinci yarısında Türk Tarih Kurumu Kütüphanesine gelen kitap ve dergiler	333

Kapak resmi : Kültepe'de bulunmuş, M. ö. 1950 - 1850 yıllarına ait pişmiş topraktan Kartal heykelciği.

BELLE TEN

Cilt : XXIV

Nisan 1960

Sayı : 94

SULTAN MELİKŞAH DEVRİNDE AHSA VE BAHREYN KARMATİLERİNE KARŞI SELÇUKLU SEFERİ

Dr. ALİ SEVİM

Yüzyıllarca islâm ülkelerinde sürekli huzursuzluklar yaratarak kanlı karışıklıklara sebep olmuş olan Karmatiler zaman zaman islâm toplulukları içinde derin yaralar açmağa muvaffak olmuşlardır. Bu gizli mezhep mensupları bilhassa kalabalık çiftçi kitleleri arasında faal bir surette propagandaya girişerek taraftar toplamak suretiyle kuvvetlenmişler Horasan, Suriye ve Yemen'de propaganda merkezleri vücuda getirdikten başka Ahsa'da sünnî Bağdat Halifeliğinden ayrı bir devlet kurarak uzun zaman onlarla savaşmışlardır¹. Fakat Bağdat'taki sünnî-Abbasî Halifeliği'nin içinde bulunduğu anarşi yüzünden bu savaşlar başarılı bir sonuca varamıyordu. Halife Muktedi Biemrillah, islâm ülkelerinde askerî kudreti ellerinde bulunduran Büyük Selçuklu İmparatorluğu sultanı Melikşah'a haber göndermiş ve ayak lanma halinde bulunan Ahsa Karmatilerine karşı yardım istemiştir. Biz, bu yazımızda Sultan Melikşah zamanında Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı girişilen Selçuklu askerî harekâtını, bilhassa şimdiye kadar istifade edilmeksizin ihmale uğramış bulunan İbn Mukarrab Divanı şerhindeki² kayıtlardan faydalanarak açıklamıya çalışacağız.

¹ Karmatiler hakkında genel bilgi için bk. İslâm Ansiklopedisi, Karmatiler madd.

² Türk-Karmati mücadelesi hakkında bize yeni bilgiler veren İbn Mukarrab (ölm. 629=1232) divanı şerhindeki Karmatiler kısmı hakkında ilk defa meşhur şar-

Kiçkine ve mütteliklerinin hareketi

H. 468 (1075) yılında Yahya b. el-Abbas, Katîf ve Oval adası³ hâkimi bulunuyordu. Sultan Melikşah'ın mabeyincisi Kiçkine'nin⁴ hizmetinde bulunmakta olan İbnüzzerrad adlı bir alevî Basra'da bulunduğu sırada, Katîf şehri büyüklerinden ve emîr Yahya b. el-Abbas'ın yakın arkadaşlarından olduğu anlaşılan birkaç kişiyle karşılaşmıştır. Katîfliler İbnüzzerrad'a "Eğer Sultan, emîrimiz Yahya b. el-Abbas'a 200 atlı verecek olursa o, bu kuvvetle ve kendi askerleriyle Ahsa'yı Karmatilerden alacak, adına hutbe okutacak ve her yıl da muntazaman devlete gereken vergiyi gönderecektir"⁵ şeklinde bir teklif

kiyatçı M. J. De Goeje tarafından (La fin de l'Empire des Carmathes du Bahreyn, J. A., tome V., 1895, s. 1-30) bir makale yayınlanmıştır. Bu makalede divan şerhindeki bu kısımların bazı önemli hatalarla hulâsaları verilmiştir. Biz, bu mücadeleleri havi divan şerhinin Amerika'da bulunan yegâne nüshası (Princeton Univ. Kitaplığı, Garret Arabic, No. 44) üzerinde yaptığımız çalışmalarla Bahreyn ve Ahsa'daki Türk-Karmati mücadelesini doğru bir şekilde ortaya koymuş bulunuyoruz. Divan sahibi İbn Mukarrab, daha önce kendi sülâlesinin Abbasi Halifeliği adına Bahreyn Karmatileriyle yapmış olduğu uzun mücadeleleri divanına aksettirmiştir. Eserin hiçbir yerinde ismini tesbit edemediğimiz ve fakat söz konusu mücadeleleri çok iyi bilen birisi tarafından divandaki bu mücadeleler hakkındaki mısralar geniş bir şekilde şerhedilmiştir. Şarihin, bu kısımları izaha girişmeden önce (ذكر اهل العلم = ilim ehli zikretti) kaydına bakılırsa onun, eski kaynaklardan faydalanmış olduğu anlaşılır. Bu mücadelelere ait Arapça metinlerini de verdiğimiz ve dil bakımından sağlam olmıyan bu kayıtlar nedense şimdiye kadar hiçbir tarihçinin nazarı dikatini çekmemiş ve bu suretle de istifade edilmemiştir.

Elimizde bulunan Sıbt İbn el-Cevzî (ölm. 655 = 1257) "Mir'atü'z-zaman fi tevarihi'l-âyân" adlı eserinde bu savaflara ait pek kısa ve kifayetsiz bilgiler vermektedir. Şimdiye kadar ancak bu konuda Sıbt'ın eserinden faydalanılmıştı. İbn Mukarrab divanındaki bu şerhler bize, Ahsa ve Bahreyn'deki Türk-Karmati mücadelesini bütün teferruatıyla açıklamakta ve bazı yeni Türk isimleri de vermektedir.

³ Oval adası Basra körfezinin batı sahilleri yakınlarında 26° kuzey boylarında bulunan takım adaların en büyüğüdür. Bu adaya Bahreyn veya samak (Semek = Balık) da denilir. Daha geniş bilgi için bk. İslm. Ansk. Bahreyn madd.

⁴ Kiçkine veya Keçkine, "Küçük" mânasına gelen küçük—kiçi ile küçültme edatı olan "-kine" den müteşekkil bir isimdir. İbn Mukarrab divanı şerhinde كجكينا şeklinde yazılmış olan bu kelime Ebû Hayyan'da كجكنا şeklindedir.

⁵ İbn Mukarrab divanı şerhi (Princeton Üniv. Kitaplığı, Garret Arabic, No. 44), 222 a; M. J. De Goeje, La fin de l'Empire des Carmathes du Bahreyn, J. A. (tome V, 1895), s. 12-13.

Divan şerhinde İbnüzzerrad'ın, Basra'da konuştuğu Katif ricalinin, Ahsa'yı Karmatiler'den almak hususunda herhangi bir anlaşma yapmak üzere Katif emîri

yaptılar. İbnüzzerrad onlara bu hususta gereken teşebbüse girişeceğini söyledikten sonra İbn Mahariş el-Ukaylı'nın adamlarından Gudaf (غداف) adlı bir bedevînin de yardımını temin ettikten sonra Katîf'liler ve Gudaf ile birlikte Katîf'e giderek bizzat emîr İbn Abbas ile durumu yeniden müzakere etti. Yapılan müzakere sonunda İbnüzzerrad bu hususta onlara teminat verdikten sonra durumu Sultan Melikşah ve veziri Nizamülmülk'e bir mektupla bildirdi ve sonra Basra'ya döndü⁶. Fakat İbnüzzerrad bu teşebbüsünde muvaffak olamamakla beraber⁷ hareketsiz de kalmamış Sultan Melikşah'ın Saray Hacibi Kîçkine'yi, Karmatilerin oturduğu bölgeleri fethetmek hususunda teşebbüse geçmesi için teşvik etmiş ve bu işin pek güç olmadığını da anlatmıştır. Bunun üzerine Kîçkine, Sultan Melikşah ve Nizamülmülk'ün müsaadesini aldıktan sonra söz konusu bölgenin fethi için hazırlıklara girişmiş ve Basra'da bulunan İbnüzzerrad'a "Karmati seferi için Basra'da toplanacak kuvvetlere, kendisinin sonradan katılacağını ve İsfahan'dan oraya gelip de yapılacak işler hakkında bir karar verilinceye kadar bu kuvvetlerin kendi emrinde kalmasını" bildirdi. Bunun üzerine İbnüzzerrad ikinci defa Katîf'e gidip döndükten sonra⁸ Bağdat'a hareket etti. Bu sıralarda Sâdudevle Gevherâyin Bağdat şahnesi bulunuyordu⁹.

Yahya b. Abdullah tarafından Halife veya Saltanat dergâhına gönderilmekte olan resmî bir müzakere heyeti olduğu tasrih edilmemişse de onların, İbnüzzerrad ile karşılıklı şartları içine alan ve oldukça selâhiyet sahibi kimseler gibi konuşmaları bize bunların Katîf emîrinin birer temsilcisi oldukları kanaatını vermektedir.

⁶ İbn Mukarrab, 222 a.

⁷ Sultan Melikşah'ın saray mabeyincilerinden olan Kîçkine'nin hizmetindeki alevî İbnüzzerrad'ın neden muvaffak olamadığını bilemiyoruz. Fakat bununla beraber gerek Sultan Melikşah ve gerekse veziri Nizamülmülk'ün böyle oldukça güç bir işin, yalnız başına İbnüzzerrad'ın yapabilmesine ihtimal vermemiş olmaları ve netice itibariyle onun bu husustaki teklifini nazarı itibare almamış bulunmaları mümkündür. Fakat bununla beraber İbnüzzerrad'ın, kendisinin teşvikiyle sonradan Kîçkine tarafından yapılacak olan bu harekete maddi ve manevi büyük çapta yardımcı dokunacaktır.

⁸ İbnüzzerrad'ın Katîf'e ne maksatla geldiği tasrih edilmemiştir.

⁹ Saduddevle Gevherayın, H. 464 yılında Bağdat şahneliğinden azledilen Aytekin es-Süleymanî'nin yerine şahne olarak tayin edilmişti. Gevherayın, sonradan bu vazifeden alınmışsa da Bağdat'ta mezhep ihtilâfları yüzünden durumun karışması üzerine H. 471 yılı Muharreminde ikinci defa bu vazifeye tayin edilmiştir. Bk. İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasen İzzüddin b. Muhammed el-Cezerî, el-Kâmil fi't-tarih, X., s. 24-38; İmadüddin el-İsfahanî, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi (Zub-

İbnüzzerrad, Gevherâyin'in Karmati seferi için bilhassa manevi yardımını sağlamaya muvaffak oldu¹⁰. Yapılan anlaşmaya göre Sâduddevle, savaşa iştirak etmeyecek, bu hususta Arapların yardımını sağlayacak ve onların herhangi bir vesile ile kendileri aleyhine yapacakları bir ayaklanmaya mâni olmak maksadiyle Basra'da oturacaktı¹¹. Sâduddevle, sonradan gelmek üzere İbnüzzerrad ve beraberindeki kuvvetler Vasıt'a geldikleri zaman, kendisine daha önce mektup yazılmış bulunan Gudaf el-Bedevî de burada onlara katıldı. Bütün bu kuvvetler Basra'ya vardktan sonra İsfahan'dan buraya gelmiş bulunan Hacıp Kıçkine de bu kuvvetlerle birleşti. Aralarında yapılan anlaşmaya göre, Karmatilerden alacakları ganimetlerden Halife ve Sultan'a on birde birer hisse, Nizamülmük ve Sâduddevle'ye aralarında bölüşmek üzere onbirde bir hisse, geri kalan sekiz hisse de dörder hisse olarak Kıçkine ve İbn Mahariş'in adamlarına verilecekti¹². Basra'da bir müddet kaldıktan sonra anlaşma gereğince Sâduddevle'nin Vasıt'a gelmiş olduğu haberini aldılar. Bunun üzerine Kıçkine, İbnüzzerrad ve Gudaf el-Bedevî'nin temin etmiş oldukları kuvvetlerden müteşekkil küçük bir ordu çöl yolu ile Katif'e doğru hareket etti. Cebelü Senam (جبل سنام)¹³ denilen yere yaklaştıkları zaman, bu bölgede oturan ve daha önce kendilerinin yardım tekliflerine müspet cevap vermiş bulunan Müntefik aşiretinin¹⁴ yardımını bekliyor-

detü'n-nusra ve Nuhbetü'l-usra, nşr. M. Th. Houtsma, Leiden 1889, türkçe terc. Kıvamüddin Burslan, İstanbul 1943,) s. 53; İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953, s.47.

¹⁰ İbn Mukarrab, 222 b.

... ويقيم بالبصرة لتسمع العرب تكونه هناك فيحترمونه ويخدمونه لقربه ولقرب
عسكره منهم
İbn Mukarrab, 222 b.

Bu ifade, o zaman Bağdad şahnesi bulunan Gevherayinin, dirayetli idaresi sayesinde Arablar üzerindeki nüfuzunun ne kadar kuvvetli olduğunu gösteriyor.

¹² İbn Mukarrab, 222 b.

¹³ Cebelü Senam, Basra'ya dört mil mesafede bulunan bir dağdır. Bk. Ebî Ubeyd el-Endülüsî, Mu'cem Mesta'cem (Mısır tabı), III., s. 740, 758; Yakutî, Şehabüddin Ebî Abdullah el-Hamevî, Kitabü Mücemi'l-büldan, Mısır 1323, III., s. 766.

¹⁴ Müntefik, Basra civarındaki sulak vâdilerde oturan bir Arab kabilesidir. Bk. İbn Haldun, Velîyüddin Abdurrahman et-Tunusî, Unvanü'l-İber ve Divanü'l-Mübteda ve'l-Haber, Bulak 1284, VI., s. 11-12; Kalkaşendî, Ebû'l-Abbas Ahmed, Subhu'l-âşa, I., s. 341-342.

lardı. Fakat tam bu sırada gene bu civarda oturan Kays¹⁵ ve Kubas (قباط) kabilelerinin kendilerini yağma etmek maksadiyle yollarını keseceklerini öğrendiler. Bu sebepten bu sonsuz çöl ortasında içlerine bir korku düştü. Uzun bir müddet oldukları yerde şaşkın ve adı geçen bu iki Arab kabilesinin her an baskınlarına uğramak korkusu içinde hareketsiz kaldılar¹⁶. Nihayet toplanıp bir kılavuz vasıtasıyla gece yürümeğe karar verdiler. Bu şekilde iki gün yürüdükten sonra Kays ve Kubas kabilelerinin hücumlarına maruz kaldılar. Müttefikler, onlarla sabahtan akşama kadar şiddetle devam eden bir çarpışmayı kazanamamışlardı, fakat bununla beraber hareketsiz kalmayıp onları mutlaka yenme çarelerini aradılar. Bütün mancılık ve ağır silâhlarını bir tepenin arkasına koydular. Diğer taraftan askerlerine davul ve trampet çalmalarını ve bayrak açmalarını emrettiler. Bu suretle kendilerine yardımcı kuvvetlerin gelmiş olduğu ilân edilmiş olacaktı. Bir taraftan davullar çalınıp bayraklar açılırken diğer taraftan da müttetik kuvvetler bu kabileler üzerine şiddetle ve son bir ümitle hücumla geçtiler. Bu taktik karşısında bozulan Kays ve Kubas kabilelerinin birçok malları yağmalandıktan başka çok sayıda da kadın tutulmuştu. Fakat Kığkine, bu tutsak kadınları ve eşyalarını, askerler tarafından yağma edilmesine mâni olmak için kendi himayesine aldı. Kısa bir müddet sonra Kığkine, bunları ait oldukları kabilelere develerine bindirerek geri gönderdi¹⁷. Kığkine, bu hareketiyle kısa bir zaman dahi olsa bu iki kabileyi, kendileri için zararsız bir hale getirmeğe muvaffak olmuştu. Kığkine'nin bu davranışından çok memnun olan bu iki kabile, ona bu iyiliğinden dolayı teşekkürlerini bildirdikten sonra her zaman, yapacağı Karmati seferi için kendisine hizmete hazır olduklarını söylediler. Kığkine, kendisinden hil'at isteyen Kays ve Kubas kabilelerinin isteklerini yerine getirmiş ve onlara "Karmati savaşı bitip de Basra'ya geri döndükleri zaman kendilerinden

¹⁵ Kays (Kays-Aylan), Kuzey Arabistan'ın en kuvvetli ve birçok kabilelerin birleşmesinden teşekkül eden büyük bir kabile topluluğudur. Önceleri Tihama'nın alçak yerlerinde yerleşen bu kabile, sonradan Arab yarımadasının birçok yerlerine yayılmıştır. Bk. İslm. Ansk. Kays. madd.

¹⁶ Kığkine ve müttetiklerinin yolda ortaya çıkan bu mecburî duraklama sebebiyle yiyecekleri de azalmıştı. Etrafta bulunan küçük Arab kabilelerinden küçük bir hurma sepetini 5 veya 7 dinara satın alıyorlar, arpa ve darıyı ise ancak çok kıymetli eşya karşılığında elde edebiliyorlardı. Bk. İbn. Mukarrab 222 b.

¹⁷ İbn Mukarrab, 222 b-223 a.

almış oldukları deve ve saire gibi ganimetleri geri vereceğini” de bildirdi. Kıçkine’nin bu vadinden çok memnun olan iki Arab kabilesi¹⁸ başlarında kumandanlarıyla birlikte 300 kadar silâhlı süvariye Kıçkine’ye gönderdiler. Kays ve Kubas kabilelerinin tehlikesini bu şekilde atlatmış olan Kıçkine ve maiyeti bu 300 kişilik yardımcı kuvveti de alarak Katîf’e doğru yollarına devam ettiler. Şehre dört fersah mesafeye geldikleri zaman Kıçkine, Katîf emîri Yahya b. el-Abbas’a “Karmatilerle mücadele için kuvvetleriyle birlikte gelmekte olduğu” haberini gönderdi. Fakat Kıçkine’nin bu gelişyle kendi menfaatlarının zail olacağını anlayan İbn Abbas, bu haberi iyi karşılamadı ve ona “daha önce İbnüzzerrad vasıtasıyla yaptığımız anlaşmaya göre Sultan, bana sadece 200 atlı gönderecekti, ben de bu kuvvetleri kendi askerlerim gibi idare edecek ve onlara kendi arzuma göre kumanda edecektim, yoksa ben Sultan’dan ‘sahib-i tabl ve alem’¹⁹ istemedim. Ey Hacıp, ben seninle hiçbir zaman Karmati mücadelesinde işbirliği yapamam ve eğer seninle birleşecek olursam bu memlekette kendimi emniyette hissedemem. Çünkü sen Kays ve Kubas kabilelerine öyle fena hareketlerde bulundun ki, onlar artık ne sana ne de bana güvenebilirler. Sen böyle yapmakla benim şerefimle oynamış oldun. Sen, şimdi etrafı tamamen düşmanlarla çevrili bir orman içinde kalmış olan bir arslana benziyorsun. Senin için artık burada durmak veya geri dönmek imkânı kalmamıştır. Eğer bana maiyetindeki askerleri verirsen senin Basra’ya sağ salim dönmeni temin ederim. Ben de bu kuvvetlerle Ahsa’ya Karmatilere karşı hücumla geçer burasını aldıktan sonra Halife ve Sultan adına hutbe okutur ve her yıl da muntazaman bir miktar vergi gönderirim. Benim bu teklifime razı olmaz da mutlaka Karmati hareketine kumanda etmek istersen işte çöl istediğin yere gidebilirsin” şeklinde tehdid dolu bir haber gönderdi²⁰. Kıçkine ile

¹⁸ İbn Mukarrab, göst. yer.

¹⁹ Büyük Selçuklu İmparatorluğunda herhangi bir memleketin fethine gönderilen şehzade veya büyük kumandanlara “Tabl, alem ve sancak” verilirdi. Burada da İbn Abbas, Sultan’dan Karmatilerle mücadele için yukarıda anlatılan şekilde bir tâyin yapılmasını istememiş olduğunu söylemektedir.

²⁰ Kıçkine ve maiyeti, kendilerinin Karmatilerle mücadele etmek üzere kuvvetleriyle Katîf’e gelmelerine, İbn Abbas’ın neden muhalefet ettiğini önce anlamamışlar, hattâ daha evvel onunla Karmati meselesini müzakere etmiş bulunan İbnüzzerrad’ın kendilerini aldatmış olması ihtimalini düşünmüşlerdir. İbn Mukarrab, 223 a.

İbn Abbas arasında birkaç defa böyle gergin hava yaratmağa sebep olan mektuplar teati edildikten sonra bir anlaşmaya varılamamıştı²¹. Nihayet her iki taraf silâha sarılıp çarpışmağa başladı. İki taraftan da epeyce kan dökülmesine sebep olan bu çarpışmayı Kîçkine kuvvetleri kazanmış ve epeyce de ganimet elde etmişlerdi²². Kîçkine, İbn Abbas'ı tamamen ezmek ve Karmati mücadelesini yalnız başına idare etmek maksadiyle onun askerleri üzerine yeniden hücumla geçti. Kîçkine'yi kuvvet zoruyla yenemeyeceğini anlayan İbn Abbas nihayet bir hileye başvurdu. Bir taraftan ona sulh tekliflerini havi mektuplar gönderirken diğer taraftan da gizlice Kays ve Kubas kabileleriyle anlaşıp onları, kendi kuvvetleriyle çarpışmakla meşgûl bulunan Kîçkine kuvvetlerinin bütün ağırlıklarını yağma ettirmeğe muvaffak oldu. Bu suretle Kîçkine'nin, gerek Basra'dan temin etmiş olduğu ve gerekse Kays ve Kubas kabilelerinden elde ettiği yiyecek ve develeri bu iki kabile tarafından tamamen yağma edilmiş oldu. Vaziyetten haberdar olan Kîçkine yağmacıları şiddetle takibettirmişse de diğer taraftan, artık hilesi anlaşılmış bulunan İbn Abbas'ın hücumla başlaması üzerine perişan bir halde çöl ortasında kaçmağa mecbur oldular. Bir müddet sonra, ihtimalen bir Arab kabilesi reisi olan Şebane b. el-Şebanat adında birisi gelip aç ve susuzluktan bitkin bir halde bulunan Kîçkine ve adamlarının imdadına yetişmişti. Şebane'nin adamları onlara yiyecek ve deve sattılar²³. Kîçkine, Şebane'nin kabilesinden yeter derecede yiyecek ve deve temin ettikten sonra beraberindekilerle birlikte perişan ve yorgun bir halde H. 468 yılının sonlarına doğru (1076) Basra'ya gelebildiler²⁴.

Netice olarak söylenebilir ki Kîçkine'nin, kölesi İbnüzzerrad'ın teşvikiyle yukarıda adı geçen mütteliklerinin de katılarak Karmatilere karşı hazırlanmış olan bu hareketi, Katîf emîri Yahya b. el-Abbas'ın, esas itibarıyla menfaatlarının zail olmasını intaç etmesi ve dolayısıyla onun, buna şiddetle muhalefeti ve hattâ daha ileri giderek Kîçkine

²¹ İbn Mukarrab 223 a-b.

²² Kîçkine ve maiyeti, bu çarpışmada İbn Abbas'ın karşısında yenilip mahvolacaklarını sanmışlardı. Halbuki hiç beklemedikleri bu galebe onlara kuvvet vermiş ve cesaretlerini artırmıştır. İbn Mukarrab 223 b.

²³ Kîçkine, Şebane'nin bu yardımına sonderece memnun olmuş ve hattâ ona bir de hil'at hediye etmiştir.

²⁴ İbn Mukarrab, 223 b; De Goeje, adı geç. mak., s. 12-13.

kuvvetleriyle çarpışması sebebiyle muvaffak olamamış ve nihayet Karmatilere karşı hiçbir harekete girişilmeksizin sona ermiştir.

Abdullah b. Ali el-Uyûni'nin ²⁵ teşebbüsü ve Artuk Bey'in hareketi

Yukarıda anlatmış olduğumuz Kığkine ve mütteliklerinin muvaffak olamayan teşebbüslerinden sonra Karmatilere karşı yıllarca yalnız başına mücadeleye devam etmiş olan Abdullah b. Ali el-Uyûni'nin, bu sefer onları tamamen sindirmeyi hedef tutan yeni bir teşebbüsüne şahid oluyoruz. Abdullah b. Ali, Ahsa'nın en güney kısmında bulunan el-Uyûn nahiyesi sahibi Abdü'l-Kays kabilesine bağlı Beni Malik kabilesinin kardeşleri olan Beni Murre b. Âmir b. Haris kabilesine mensup bulunan İbrahim b. Muhammed ailesinden idi ²⁶. Abdullah b. Ali H. 462 (1069-1070) yılında 400 kişilik bir kuvvetle 80 Karmati reisinin idare ettiği Ezd ve Âmir-Rebia kabilelerinden teşekkül eden büyük bir Karmati ordusunu yenip perişan etmiş ve bu yüzden Arab muhâripleri arasında büyük bir şöhrete mazhar olmuştu ²⁷. Kuvvetlerinin azlığı sebebiyle Ahsa'yı alamıyacağını ve dolayısıyla Karmatilere katî bir darbe indiremeyeceğini anlayan Abdullah, H. 469 yılında Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah ve veziri Nizamülmülk ile temasa geçti ²⁸. Abdullah, Karmatilerle uzun zaman

²⁵ Abdullah'ın nisbeti olan el-Uyûni, Dr. İ. Kafesoğlu tarafından yanlış olarak el-Anevî okumuştur. Bk. İ. Kafesoğlu, adigeç. esr., s. 39.

²⁶ De Geoje, s. 13

²⁷ İbn Mukarrab, 218a-219a; De Goeje, s. 13.

²⁸ İbn Mukarrab, 221 a; Sibt İbnü'l-Cevzi, Miratü'z-zaman fî tevarihî'l-âyân (Topkapı Sarayı, Ahmed III. Ktp., No. 2907 ve Türk-İslâm Eserleri Müzesi Ktp. No. 2135-2136) XII., 32 a; İ. Kafesoğlu, s. 38

İbn Mukarrab Divanı şerhinde Artuk b. Eksük (Arab kaynaklarında umumiyetle *اڪسب*, *اڪسك*, *ارتق بن اڪسك*) adı, şarihin kültürlü bir kimse olmamasından başka Arabların Türk adlarını Arab isimlerine benzeterek okumağa ve yazmağa alışık olmaları hasebiyle *اڪسب* *توبك بن اڪسب* olarak yazılmıştır. Bu yanlışlık De Goeje'nin adı geçen makalesine de aynı şekilde geçmiştir. (*اڪسب*) *ارتق بن اڪسك* adında bulunan «*أر*» hecesi «*ابن*» şeklinde yazılmış, «*ق*» harfi, «*و*» okunmuş ve yazılmış bulunan «*تق*» hecesi de «*بك*» ile birleştirilip ortaya «*توبك بن اڪسب*» şeklinde garip bir isim çıkmıştır. Gerek «*توبك*» den sonra «*اڪسب = اڪسك*» isminin bulunması ve gerekse H. 469 yılında Bahreyn Karmatilerinin itaat altına alınması için Sultan Melikşah tarafından Artuk Bey'den başka bir kimsenin tâyin edilmemiş olmasını, bütün kaynakların ittifakla kaydetmiş oldukları nazarı itibare alınacak olursa «*توبك بن اڪسب*» un Eksük oğlu Artuk Bey'den başka birisi olmayacağı kesin bir şekilde anlaşılmış olur.

mücadele ettiğini anlattıktan sonra Ahsa ve Bahreyn'de hutbeyi Abbasi Halifesi ve Sultan adına okutmak için mücadeleye devam edeceğini bildiriyor ve bunun için de kendisine yardım edilmesini istiyordu. Sultan Melikşah, hem hacibi Kîçkine'nin intikamını almak hem de Karmatilere katî bir darbe indirip onların itaat altında alınmasını temin maksadiyle Abdullah'ın teklifini iyi karşılamış ve oldukça güç olan bu işe değerli kumandanlarından biri olan Artuk Bey'i memur etmiştir.

Artuk Bey H. 469 yılı başlarında Sultan Melikşah'ın emriyle Hulvan bölgesine tâyin edilmiş ve aynı zamanda ona Ahsa ve Bahreyn bölgelerinde isyan halinde bulunan Karmatileri tedib vazifesi de verilmişti²⁹. Artuk Bey maiyetinde bulunan Türkmenlerle birlikte Hulvan'a geldikten sonra 7000 kişilik bir kuvvetle Karmatileri tedib ve Katîf emîri Yahya b. Abbas'tan Kîçkine'nin intikamını almak için Katîf'e doğru hareket etti. Fakat Artuk Bey ordusunu bir çöl seferi için hazırlamak ve bilhassa deve ihtiyacını temin maksadiyle Basra'ya uğradı³⁰. Basra'ya varan Artuk Bey'in kuvvetleri şehir dışında bulunan her şeyi yağmaladılar. Şehrin de yağmalanmasından korkan halk şehrin bütün kapılarını sımsıkı kapatmışlardı. Fakat üç gün geçtikten sonra şehirde su sıkıntısı başgösterdiğinden şehrin ileri gelenlerinden bir heyet müzakere için Artuk Bey'in yanına geldi. Heyet, Artuk Bey'e "Basra'ya karşı girişilen bu hareketin doğru olmadığını" söylemeleri üzerine Artuk Bey "burada kalmak niyetinde olmadığını, Karmatilerle savaş için Ahsa'ya gideceğini, fakat bin tane

²⁹ Dr. İ. Kafesoğlu, Sibt'a atfen "Artuk Bey evvelâ Ahsa sahillerinde Katîf yakınlarına kadar uzandı. Fakat Necit çöllerinin bir devamı olan bu diyarlarda yiyecek bulmanın zorluğunu ve attan ziyade devenin lüzûmunu anladıktan sonra, bunları tedarik etmek üzere Basra'ya döndü" demektedir. (Adıgeç. esr. s. 39). Hatı zatında Sibt'ta, "Artuk Bey'in evvelâ Katîf yakınlarına kadar uzandığını, sonradan Basra'ya geri döndüğünü" ifade eden hiçbir kayda rastlanmıyor. Bu sefer hakkında en kıymetli bilgileri bize veren İbn Mukarrab divanı şerhinde de böyle bir kayıt mevcut değildir. Adıgeçen kaynakların kayıtlarına göre Artuk Bey, doğrudan doğruya ıkta bölgesi olan Hulvan'dan Basra'ya gelmiş ve fakat Katîf'e kadar gitmeden burada bir çöl seferine göre hazırlanmamış olan ordusunu yiyecek ve bilhassa devalerle teçhize girişmiştir. Bk. İbn Mukarrab 221a. Sibt İbn'ül-Cevzî'nin bu husustaki ifadesini aynen naklediyoruz:

سار ارتق التركاني ابن اكسك سار مقطع حلوان الى القطيف ومر على البصرة

Sibt, XII., 32. a.

³⁰ İbn Mukarrab, 221a; Sibt, XII., 32a; De Goeje, adıgeç. Mak., s. 14.

binek devesine, 500 tane su taşımak için hayvana, 500 bin batman una, bir bu kadar arpa ve hurmaya ve nihayet 10.000 dinara ihtiyacı bulunduğunu” söyledikten sonra “bunları almadan buradan gitmiyeceğini” sözlerine ilâve etti³¹. Şehri muhasaradan kurtarmak ve halkın içinde bulunduğu sıkışık duruma son vermek için Artuk Bey’in tekliflerini kabul eden müzakere heyeti derhal bunları temin için harekete geçti. Kısa bir zamanda isteklerinin büyük bir kısmının temin edilmiş olduğunu gören Artuk Bey, bu erzakla ordusunu yiyecek ve bilhassa deve bakımından takviye ettikten ve bir çöl seferi için hazırladıktan sonra H. 469 yılı Recep ayında (1077 Ocak) Katif’e hareket etti³². Daha önce Kîçkine’ye yaptığı fena muamelelerin cezasız kalmıyacağını bilen Katif emîri Yahya b. Abbas, Artuk Bey’in yaklaşmakta olduğunu haber alır almaz şehri boşaltıp sür’atle Oval adasına sığındı³³. Hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Katif’i ele geçiren Artuk Bey, burada pek fazla kalmayarak Ahsa’da kalelerine sığınmış olan ve Abdullah b. Ali ile savaşa devam eden Karmatileri Abdullah’la birlikte şiddetle muhasaraya başladı. Artuk Bey gelmeden önce kendilerini kalelerinde Abdullah’a karşı yıllarca savunmuş bulunan Karmatiler, Artuk Bey’in gelip te kuşatmaya katıldığını haber aldıktan bir müddet sonra müdafaadan vazgeçip sulha yanaştılar³⁴. Susuzluktan ve yiyecek bakımından pek sıkışık bir duruma düşmüş bulunan mahsurlar aşağıdaki şartlar çerçevesinde sulha razı oldular :

1 — Memleketlerinde Abbasi Halifesi ve Büyük Selçuklu Sultanı adına hutbe okutmak.

³¹ De Goeje (s. 14), Artuk Bey’in Basra’dan Katif’e karşı giriştiği bu seferin tarihini H. 468 olarak tahmin etmektedir. Bu tarih bizce şayanı kabul değildir. Çünkü Abdullah b. Ali, H. 462 yılında Karmatilere karşı elde ettiği ilk zaferden 7 yıl geçtikten sonra (İbn Mukarrab, 218b) sultan Melikşah nezdinde teşebbüse geçmesinden sonradır ki Artuk Bey bu işle vazifelendirilmiştir (H. 469 başları). Binaenaleyh Artuk Bey’in Basra’dan hareketi De Goeje’nin tahmini veçhile H. 468 değil de gerek İbn Mukarrab ve gerekse Sibî’in kayıtlarına göre H. 469 yılı Recep ayında olduğu anlaşılmaktadır. Bk. İbn. Mukarrab 221 a; Sibî, XII., 32a.

³² Sibî, XII., 32a; İbn Mukarrab 221 a.

³³ İbn Mukarrab, 221 a.

³⁴ Sibî’te Karmatiklerin harb tazminatı olarak 10.000 dinar verecekleri ifade edilmiştir (Sibî, 32 a).

2 — Harb tazminatı olarak istenilecek miktar parayı ödemeğe razı olmak ³⁵.

3 — Kendilerinden istenilecek miktar parayı temin için bir ay veya daha az bir müddet muhasarayı kaldırtmak.

4 — Sulh şartlarına sadık kalacaklarını ispat için 13 kadar canlı rehine vermek ³⁶.

Artuk Bey, rehineleri aldıktan sonra sulh şartları gereğince muhasarayı kaldırdı. Fakat sulh şartlarına riayet etmeyen ve muhasaranın kaldırılmasından istifade eden Karmatiler civar bahçelerde bulunan gizli yiyecek depolarını çabucak kaleye nakletmeğe muvaffak olduktan sonra Türkmenlerin, bu çok sıcak, yiyecek ve içeceği kıt olan ülkede uzun zaman kalmağa tahammül edemeyeceklerini düşünerek kalelerine çekilip yeniden müdafaa hareketlerine başladılar ³⁷. Artuk Bey, sulh şartlarına riayet etmeyen bu Karmatilerin kendisini aldatmış olduklarını anlayınca onlardan almış olduğu rehinelerden bir kısmını öldürtüp bir kısmını da hapsedirdikten sonra mahsurların eline yeniden herhangi bir şekilde yiyecek maddelerinin geçmemesini temin için civardaki köyleri tamamen yağma ettirmek suretiyle onları daha sıkı bir muhasara altına aldı. Fakat hakikaten bu ülkenin tahammül edilemeyecek kadar fazla olan sıcakları ve bilhassa Türkmen askerlerinin bu sıcaklara dayanamamaları ve yurtlarına dönmek istemeleri yüzünden Artuk Bey buradan ayrılmak lüzûmunu duydu. Abdullah ile yaptığı anlaşma neticesinde fütuhâtı tamamlamak için tekrar geri dönmek vaadiyle ona, kardeşi Alpkuş'un ³⁸ kumandasında 200 atlı bırakmış ve maiyetindeki diğer kuvvetlerle yolda birçok Arab kabilelerini yağmalayarak Basra'ya dönmüştür. Buradan doğruca Bağdad'a gelen Artuk Bey Halife Muktedi Biemrillah'ın divanına çıkmış, Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine karşı giriştiği savaşı anlattıktan sonra "Burada kalmıyacağımı, geri dönüp Ahsa'yı almak niyetinde olduğumu" bildirdi. Durum Halifeye arz edilince Halife,

³⁵ İbn Mukarrab, 221 a, 229 b; Sibt, XII., 32 a; De Goeje, s. 15.

³⁶ İbn Mukarrab, Sibt, De Goeje, göst. yerler.: İ. Kafesoğlu, s. 39.

³⁷ Bunu bir Arab adı zanneden De Goeje (s. 15) "al-Baghoush" şeklinde okumuştur. Bu isim bir Türk adı olup "Alp-kuş" البقوش - البقوش okunmalıdır. Şimdiye kadar Artuk Bey'in bu adı taşıyan herhangi bir kardeşinin olduğu bilinmiyordu. Bu suretle biz adı geçen divan şerhinden Artuk Bey'in Alp-Kuş adında bir kardeşe sahip bulunduğunu tesbit etmiş oluyoruz.

³⁸ İbn Mukarrab, 230 a; Sibt, XII., 37a; De Goeje, s. 15.

Artuk Bey'in Karmatilere karşı giriştiği mücadeleye bir teşekkür nişanesi olarak önünde okunmak üzere bir tevkî yazılmasını emretti. Bu tevkî aynen şöyledir:

مضمون نسخة التوقيع

بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله المتوحد بالجمال والبهاء المتفرد بالقدرة والكبرياء والمنجى من غياهب الشرك بانوار الحق والمختار لرسائله ودينه اكرم خلق مُحْتَدًا واصلاً واشرفهم درجة ومحلاً النبي العربي سيد الأنبياء وخاتم الأصفيا صلى الله عليه وسلم ارسله بالهدى ودين الحق ليظهره على الدين كله ولو كره المشركون والحمد لله الذى عضد الإسلام بالخلفاء الراشدين من بنى العباس المهديين الذين ازال الله بهم البدع والمنكر وجعل ولاءهم سبيل النجاة يوم الفرع الأكبر وقرن طاعتهم بطاعته وطاعة رسوله فقال عز من قائل واطيعوا الله واطيعوا الرسول واولى الأمر منكم حتى صار الى امير المؤمنين وشرق الأمامة ارثه بالوجوب واضحت قلوب اهل الزيغ بجزاياه (فى) الهلّع والوجوب وغدت رايات اوليائه حيث امتت منصوره طاهرة وامداد الفتوح اليهم متقاطرة متناظرة والله يتمتع امير المؤمنين بالنعمة فيه ولا يخلى دولته من حميد مساعيه فى الأثران رسول الله صلى الله عليه وسلم قال اتانى جبرائيل عليه السلام وعليه قباء اسود وفى وسطه كالخنجر فقلت يا جبرائيل رياستهم فى من تكون فقال فى ولد العباس بن عبد المطلب فقلت يا جبرائيل اتباعهم ممن يكون (تكون) فقال من اهل خراسان اصحاب المناطق ومن وراء دهاقنة الصعيد وترك البيغرغر (التغرغز = Dokuz Oğuz) او اهل الخناجر من اهل الجبال قلت يا جبرائيل اى شى تملك ولد العباس فقال يا محمد تملك ولد العباس المدّر والوبر والأحمر والأصفر والمروة والمشعر والصفاء والمتجر والقبة والمفخر والسرير والدنيا الى المحشر ذلك فضل الله يؤتیه من يشاء وليعلم ان توبك بن اكسب (آرتق بن اكسك) الوقوف على خدمته والأمتثال على

³⁹ Ibn Mukarrab, 230 a-b; De Goeje, s. 16-17.

طاعته والأحماد المساعيه في جهاد المبطلين والقرامطة الملحدين وليستفز معه متاجرة الله تعالى في استيصال ذكرهم وتطهير تلك البقعة من دنس كفرتهم قال تعالى قاتلوهم يعذبهم الله بأيديكم ويخزهم وينصركم عليهم ويشف صدور قوم مؤمنين وليعتمد أحماد السريرة والسيرة فيما يفتتحه من الأعمال وليقدم امدأ بعيداً ويحزركم الله نفسه والله رؤف بالعباد⁴⁰

Tevkî okunduktan ve Artuk Bey ayağa kalkıp yeri öperek teşekkür ve memnuniyetini bildirdikten sonra huzurdan ayrıldı. Kendisine Halife tarafından misafirlere takdim edilen mutad hediyelerden başka elbiseler, işlemeli eğerli bir at (فرس منموس ومنوق) ve üç tane de misk (شذوات) verildi⁴¹.

Artuk Bey bu hediyeleri aldıktan sonra Vasıt yolu ile Basra'ya hareket etti; fakat yolda Ahsa'da Abdullah'ın yanına 200 atlı ile bırakmış olduğu kardeşi Alpkuş'tan mektup getiren bir ulak ile karşılaştı. Kardeşi kendisine şunları bildiriyordu:

“Kendisinin (Artuk Bey'in) buradan ayrılışından sonra Karmatiler, Ezd ve Âmir-Rebia'lar kuvvetlerimizi ezmek için birleştiler. Bizim askerlerimiz onlarınkinin ancak ellide biri kadardı. Bizi, birleşen bu kuvvetlere karşı koyabileceğimizden ümitsiz olmamıza rağmen onlara hücumu karar vererek önce Âmir-Rebia'lar üzerine yürüdük ve onları bozguna uğrattık. Daha sonra Karmati reislerini de Beyne'r-Rahbeteyn (بين الرحبتين) denilen yerde bozup kaçmağa mecbur ettik. Karmatilerin önemli bir kısmını öldürüp geri kalanlarını da kalelerine sığınmak zorunda bıraktık. Muhariplerinden büyük bir kısmını kaybeden Karmatiler hayatlarına dokunulmamak şartıyla sulh istediler. Onların bu teklifini kabul eden Abdullah boru ve düdüğü sesleri arasında kaleye girdi. Fakat Türkmen askerlerinin kendisiyle birlikte kaleye girmelerine müsaade etmedi”⁴².

Abdullah, Ahsa'yı almakla sona eren bu zaferden sonra Karmati ve Ezdlere müsamaha göstermiş ve onların hiçbirine zarar vermeksizin serbest bırakmıştır. Serbest kalan ve Abdullah'ın müsamasına nail olan Karmatiler ve Ezdler, Âmir-Rebiaları da herhangi bir imtiyaz

⁴⁰ İbn Mukarrab, 230 a; Sıbt, XII. 37 a; De Goeje, s. 19; İ. Kafesoğlu, s. 39.

⁴¹ İbn Mukarrab, 231 a; De Goeje, s.20.

⁴² İbn Mukarrab, 221 b; De Goeje, s. 21.

elde etmek gayesiyle Abdullah'a karşı kıskırttılar. Abdullah'la yeniden müzakere fırsatını bulmuş olan Âmir-Rebialar hemen harekete geçip silâhlı büyük bir kalabalık halinde Abdullah'a karşı Ahsa önlerinde toplanmışlar ve ondan Karmatiler ve Ezdler zamanında almış oldukları verginin gene kendilerine verilmesini talebetmişlerdir⁴³. Abdullah bunu kabul etmeyince zaten mücadeleye hazır vaziyette bulunan Âmir-Rebialar hemen hücumla geçtiler. Hazırlanmış oldukları taktiğe göre, azgın develerini Abdullah ve Alpkuş'un Türkmen ve Arablar'dan teşekkül eden ordusunu ezmek için öne sürmüşler, arkadan da süvarilerini hücumla geçirmişlerdir. Âmir-Rebiaların bu taktiğini anlayan Abdullah ve Alpkuş, buna karşı mahirane bir çare bulmakta gecikmediler. Bir taraftan hücum eden develeri ürkütmek için boru ve dümbelekleri çaldırırken, diğer taraftan da Alpkuş'un emrindeki Türkmen askerleri bunları ok yağmuruna tuttular. Savaş meydanında şiddetle yükselen boru ve dümbelek gürültülerinden ürken ve Türkmenlerin okları ile yaralanan bu azgın develer bu sefer daha büyük bir çılgınlıkla geri dönüp arkalarından hücum eden Âmir-Rebia süvarilerini vahşiyane bir şekilde çiğnemeğe başlamışlardı. Âmir-Rebiaların birçok süvarileri kendi azgın develerinin ayakları altında can verdi. Bu korkunç ve trajedik mücadeleden kurtulmağa muvaffak olan Âmir-Rebialar Türkmen ve Arap süvarileri tarafından şiddetle kovalandılar. H. 470 (1077) yılında Muhalleme ve Suleysil çayları arasında yapılmış olan bu savaşta Âmir-Rebialar tam bir bozguna uğramışlardır. Bunlardan ancak reisleri Ahmed b. Müs'ir (أحمد بن مسعر) ile Ebû Firas b. eş-Şebaş (أبو فراس بن الشباش) bitkin ve perişan bir halde Basra yakınlarında oturan Müntefik kabilesinin obasına sığınabildiler⁴⁴. Bu çarpışma sonunda çobanlarıyla birlikte 4000 den fazla deve ve at ele geçirilmiş, birçok kadın ve çocuk esir edilmiştir. Abdullah bu ganimetlerden ancak birkaç tane iyi at almış ve geri kalanlarını askerler arasında dağıtmıştır⁴⁵.

⁴³ İbn Mukarrab, 221 b; De Goeje, s. 21-22.

⁴⁴ İbn Mukarrab, 222 a; De Goeje, s. 21-22.

⁴⁵ Yukarıda Alp-Kuş'un, kardeşi Artuk Bey'e bir ulak vasıtasıyla göndermiş olduğu mektupta gördüğümüz gibi Abdullah, Alp-Kuş'un emrindeki Türkmen askerlerinin de yardımı ile Ahsa'daki Karmati kalesini aldığı zaman boru ve düdük sesleri arasında kendi Arab askerleriyle birlikte kaleye girerken Alp-Kuş ve Türkmen askerleri kaleye girmekten menedilmiştir. İbn Mukarrab, 231 a.

Abdullah ile Alpkuş'un anlaşmazlığı ve Alpkuş'un öldürülmesi

Artuk Bey'in, Abdullah ile beraber Karmatilerin Ahsa'daki kalelerini kuşatıp onları hezimete uğrattıktan sonra Türkmen askerlerinin bu memleketin sıcaklarına dayanamaması sebebiyle geri dönmek vaadiyle Abdullah'ın yanına kardeşi Alpkuş'un emrinde 200 atlı Türkmen askerini bırakmış olduğunu görmüştük. Artuk Bey ile Karmatiler'e karşı savaş sırasında gerek askerlere kumanda ve gerekse ele geçirilen ganimet hususlarında hiçbir itirazda bulunmağa cesaret edemeyen Abdullah, Artuk Bey kuvvetlerinin büyük bir kısmıyla oradan ayrıldıktan sonra kendi Arab askerlerinin çoğunluğuna güvenerek Alpkuş'a ve emrindeki Türkmen askerlerine tahakküme başlamış ve bu askerlerin büyük yardımlarıyla kazanılan zaferin imtiyazlarından onları daimî surette mahrum ettikten başka Arab askerlerini daima Türkmen askerlerine tercih etmiştir⁴⁶. Kendisine ve askerlerine yapılan bütün bu haksızlıklara tahammül edemeyen Alpkuş, Abdullah'a karşı gelmiş ve bu yüzden onunla arası açılmıştı. Alpkuş'un hareketlerini daimî surette gözetleyen ve günün birinde gerek ordusu ve gerekse diğer Araplar üzerindeki hâkimiyetinin Alpkuş'un eline geçeceğinden korkan Abdullah onu derhal hapse attırması ve çok geçmeden de orada öldürmüştür (H. 470)⁴⁷. Bu suretle Abdullah, Artuk Bey ve kardeşi Alpkuş'un büyük yardımlarıyla itaate mecbur edilen Karmatilerin idaresini tek başına eline geçirmeğe muvaffak olmuştur. Alpkuş'un, Abdullah tarafından öldürülmesini müteakip asıl adı tasrih edilmemiş bulunan ve fakat Artuk Bey olduğunu tahmin ettiğimiz Rüknüddin 2000 kişilik bir atlı kuvvetiyle Abdullah'tan kardeşinin intikamını almak maksadiyle Ahsa'ya yürüdü ve onu kapandığı kalesinde şiddetle kuşatmaya başladı. Diğer taraftan Ahsalılar da ister istemez Rüknüddin'e boyun eğdiler ve hattâ birçok Arab emîrleri de Abdullah'a karşı Rüknüddin'e yardım ettiler. Bir yıl gibi uzun süren bu muhasaradan sonra Rüknüddin, Abdullah'a "öldürdüğü Alpkuş'un kanının diyeti olarak büyük oğlunu kendisine verdiği takdirde muhasaradan vazgeçip geri döneceğini" bildirdi. Abdullah bunu kabul edemeyeceğini ve fakat Alpkuş'un kanının bedelinin bir mislini verebileceğini söyledi. Rüknüddin ile Abdullah arasında çarpışmalar devam ettiği sırada durumu öğrenen

⁴⁶ İbn Mukarrab, 224b; De Goeje, s. 22.

⁴⁷ İbn Mukarrab, 224 b; De Goeje s. 22.

Abdullah'ın büyük oğlu Ali "Ben vatanım, aşiretim ve ehlibeytim için canımı feda etmekten çekinmem" diyerek kendiliğinden gidip kendilerini muhasara etmekte olan Rüknuddin'e teslim oldu. Bunun üzerine Rüknuddin muhasarayı derhal kaldırıp Ali ile birlikte Ahsa'dan ayrılmıştır (H. 471 = 1078) ⁴⁸.

Rüknuddin'in muhasarayı terkenden sonra Abdullah muhasara sırasında Rüknuddin'e yardım etmiş olan emirlere herhangi bir harekette bulunmamış, onları affettiğini ilân etmiş ve nihayet onlarla umumî bir sulh yapmayı kendi siyasetine uygun bulmuştur.

Katîf emîri Yahya b. el-Abbas ve Abdullah b. el-Uyûnî Karmatilerle devamlı mücadelelerde bulunmuşlarsa da kuvvetlerinin azlığı yüzünden onlara katî bir darbe vuramışlardır. Daha sonra Kîçkine ve mütteliklerinin hareketi ise Yahya b. el-Abbas'ın entrikaları sebebiyle muvaffak olamamıştır. Nihayet Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yiğit kumandanlarından biri olan Artuk Bey, Sultan Melikşah tarafından kendisine verilen bu güç vazifeyi başarmış ve isyan halinde bulunan Karmatileri tedip etmiştir.

⁴⁸ Divan şerhinden Artuk Bey'in, kardeşi Alp-Kuş'u öldüren Abdullah'tan intikam almağa gelen "Rüknuddin" in asıl adı kaydedilmemiştir. Şimdiye kadar tetkik etmiş olduğumuz kaynaklarda Artuk Bey'in "Rüknuddin" unvanını ihraz ettiğini gösteren herhangi bir kayda rastlamamış olmamıza rağmen bu unvanın Artuk Bey'e ait olabileceğini gösteren bazı deliller elimizde mevcuttur.

1 — Alp-Kuş, kardeşi Artuk Bey'e göndermiş olduğu mektubunda Abdullah'ın kendisine ve askerlerine haksız muamele yapmakta olduğunu bildirmişti. Ve hakikaten çok geçmeden Abdullah kendisinin bu fena muamelelerine karşı gelen ve tahammül edemeyen Alp-Kuş'u hapsedirmiş ve çok geçmeden de orada öldürtmüştür. Daha önce kardeşinden aldığı mektup üzerine Abdullah'a kızmış olan Artuk Bey, bu sefer onun, kardeşini öldürttüğünü de duyunca bundan intikam almak iste-mesi gayet tabiidir zannederiz.

2 — Artuk Bey Bağdad'ta Halife'nin huzuruna çıktıktan ve Karmatilere karşı kazanmış olduğu zaferi anlattıktan sonra "Bağdad'ta kalmıyacağımı ve hemen tekrar Ahsa'ya gitmek niyetinde olduğunu ve Ahsa'yı tamamen fethetmek istediğini" de ayrıca ifade etmiştir. Artuk Bey buradan ayrıldıktan sonra Ahsa'ya gitmek için Basra'ya müteveccihen Vasıt'a gelmiştir (İbn Mukarrab, 230 b). Vasıt'tan Basra'ya hareket edeceği sırada kardeşi Alp-Kuş'un mektubunu getirmiş olan bir ulak ile karşılaşmıştır.

İşte bu iki mülâhazaya binaen 2000 kişilik bir kuvvetle Ahsa'ya Alp-Kuş'un intikamını almağa gelen ve sadece unvanı bildirilen Rüknuddin'in, Artuk Bey olması kuvvetle muhtemeldir.

Netice olarak söylenebilir ki, uzun yıllar Abbâsî halifeliği için bir tehlike teşkil etmiş olan Ahsa ve Bahreyn Karmatî isyanları, önceleri sahip olmuş olduğu ruh ve kudreti kaybetmiş bulunan islâm dünyasını tehdit eden diğer bütün hareketlerde olduğu gibi, zinde Türk kuvvetleri tarafından bastırılmış ve bu suretle sözkonusu bölgelerdeki Karmatî tehlikesi de ortadan kaldırılmış oldu.

M E T İ N

حديث ملك عبدالله بن علي البلاد وهلاك
عامر ربيعه ومكاتبة جلال الدين بن سلطان

السلطان يومئذ ملك شاه بن بويه والوزير يومئذ نظام الملك وشرح احواله واحوال القرامطة وانه يريد اقامة الدعوة العباسية والجلالية ويظهر لها الخطبة بالأحساء ويميت القرامطة واجابته ايتاه الى ذلك وذلك انه لما طالت الحرب بين عبدالله بن علي وبين القرامطة واليمن و عامر ربيعه بعد رسله الى الديوان بما تقدم ذكره بعث السلطان اليه من الجند سبعة آلاف فارس وسار بهم اكسك سلار المقلب ابن توبك (أرتق ابن اكسك سلار) مقطع حلوان واكوارها وفي نفسه يومئذ من القطيف وماجرى للكجكينا من ابن عباس ونهب معسكره ورجوعه كما لا يجب ونزل في طريقه بالبصرة فخسف بها اصحابه ونهبوا ورعوا ما مروا به من زروعها وغلقت الأسواق فيها والدروس والدروب وسدّت ابواب والدور واقاموا ثلاثة ايام لا يخرجون يسقون من الماء فخرج اليه من خاطبه على فعله وسأله الرجوع الى ماهو الالتيق به فقال ما يمكّني المسير الى الأحساء وتلك الأعمال الا ان تعطوني على ما عندي الف حمل وخمسة رماية وخمسة الف منداً دقيقاً ومثلها شعيراً ومثلها تمرأً وعشرة آلاف دينار أفرقها على اصحابي فأعطى من ذلك ما قنع به واستنزل على الباقي وسار منها في رجب وقال ابندى بالقطيف فلما وصلها لحق يحيى بن عباس فدخلها وانتقل الى جزيرة اوال فسار الى الأحساء فنهب ما ظفر به وحاصرها مع عبدالله بن علي وصار

يغزو العرب ويأخذهم حتى بعدت العرب وانهزمت عامر ربيعة لما علمت بوصله فلما مضت له مدة على الحصار واسلمته القرمطة واليمن على مال كثير انهم يدفعونه اليه فقيل منهم وهم قد امتنعوا منه وقل (221 b) عليهم الزاد وما بقوا يجدون غير التمر ولا يجدون السمك وهو غالب اقوات اهل البحرين واللحم أرتفع عنهم وفيت البقر والخنطة في ذلك الوقت قليلة لأنقطاع زرعها ولذلك قبل المال على انه للدولة العباسية وذلك في سنة تسع وستين واربعمائة

حديث قتل عامر ربيعة بالاحسا وبوارهم وسبي
نساءهم وذرا ربيهم واخذ اموالهم

ذكر اهل علم بذلك انه لما تولّى عبدالله بن علي بالاحسا وسارت عنه العجم وبقيت معه منهم بقية قليلة وكان عبدالله بن علي حين ملك أقرّ القرامطة واليمن بالبلد ولم يجزجهم منها ولا قتل احداً منهم بعثت القرامطة واليمن الى عامر ربيعه واطعموهم بالبلد فاقبلوا في خلق كثير وحلوا عليها وارسلوا الى عبدالله بن علي فطلبوا منه يُعيد لهم ما كان على عهد بقية القرامطة واليمن فامتنع من ذلك فاجتمعوا ولبسوا السلاح وحفظوا الخيل وساقوا النعم قد امّتهم وخرج اليهم عبدالله بن علي ومن معه والتقوا بين النهريّن محم وسليسل وقد قدمت عامر ربيعه الأبل واقبلت الفرسان والرجالة تسوقها من ورائها ويحملونها على اصحاب عبدالله بن علي لتدوينها فلما اقبلت وصار اولها في نهر محم امر عبدالله بن علي فضرب الدبادب والطبول والبوقات وامراهل الخيل أنّ يزحفوا عليها وامر العجم ان يرشقوها بالنشاب وان يضربوا وجوه الأبل ففعلوا ذلك فرجعت الأبل على عامر ربيعه فداستهم وحمل عليهم عبدالله بن علي واصحابه بالخيال والرجال في كل ناحية فلم يفلت منهم صغيراً ولا كبيراً غير الرئيس وهو امد بن مسعرو غير ابي فراس بن الشباش كان نازلاً فيهم وكان احد بن مسعرو على فرس له شقر جواد فحصل هو وابو فراس في حلة المنتفق المقاربة للبصرة على صورة قبيحة من المرض وسؤ الحال فمّر على عبدالله بن علي (222 a) على الحرم

والذراري وختى سبيلهم ولم يمكن العجم منهم وحصل له من غنائمهم اربعة الآف ناقة فيها فحولها ورعاتهم واخذوا من الخيل ادواته وترك بقية المغنم للعجم وللعسكر وذلك في سنة سبعين واربعمائة
الخبر الذي حدّد (ابن) اُكْسُكُ سلار على الابتداء بالقطيف هند انحداره
من البصرة الى احساء في نصرة عبدالله بن علي .

انما كان ذلك غضباً للكجكينا احد حجاب السلطان جلال الدين صاحب الدولة ملك شاه بن باويه لأنه كان وصل الى القطيف في عسكر اكثره العرب فهزم عسكره ونهب رحله على زمان يحيى بن عباس الحذمي وسبب ذلك انه كان رجل علوى يعرف بابن الزرّاد يخدم كجكينا احد حجاب السلطان وأنفق له انه انحدر الى البصرة فلقية بها رجال من اهل القطيف من اصحاب الأمير يحيى بن عباس صاحب القطيف وجزيرة أوّال فجرى بينهم وبينه الحديث فقالوا انّ السلطان يدفع الى صاحبنا ما يثني فارس من العرب كان يأخذ مدينة الأحسا بها وبمن معه وكان يخطب بها للسلطان ويحمل اليه من الأموال من اعمالها كل سنة حملاً كثيراً فقال لهم ابن الزرّاد انا افعل هذا واقوم به واعتضد برجل بدوى يقال له غداف من اصحاب بن مهارش العقيلي ومضى معهم الى القطيف واجتمعوا مع ابن عباس وضمن لهم ذلك وانفذ ابن الزرّاد كتبه الى السلطان جلال الدولة والى نظام الملك وعاد فلم يكن له منه ما ضمنه حتى اطمعه انه استولى على تلك النواحي بهذه الحجّة وهونّ عنده ذلك وشرع كجكينا لذلك فكتب اليه بأن يتلقاه اصحابه في البصرة ويسرون في خدمة الى ان يصل اليه ويجمعان على التدبير وعاد ابن الزرّاد هذا الى القطيف ثم رجع (222b)
وجاء الى بغداد وجاء سعد الدولة الكوهراى (الكوهرايين) معه على هذه القاعدة لمعاونة ومعاونة خطلخ على الكوفة وبنى خفاجه وانحدروا على ان يلحق بهم سعد الدولة ويقم بالبصرة لتسمع العرب تكوّنه هناك ويحترمون ويخدمونه لقربه ولقرب عسكره منهم ووصلوا الى واسط وجماعة وجاءهم غداف البدوى بمكاتبة تقدمت منهم اليه واجتمعا وتحالفا وتعاهدا على ان يكون

المغنم مقسوماً على احد عشر سهماً سهم للخليفة وسهم للسلطان وسهم لنظام الملك وسعد الكوهراى والبقية اربعة اسهم للكجكينا و اربعة لاصحاب مهارش وانحدروا الى البصرة واقاموا مدة فلما عرفوا حصول سعد الدولة بواسطة بنية الأقامة بالبصرة خرجوا منها بعد ان وقع بينهم وبين الأشراف من وجوه ربيعة هيشته واعتدوا فى اربع مائة فارس من العرب والعجم سوى اتباعهم وحصلوا مع غداف وجماعته وقد تزودوا شهراً استظهاراً لقطع الطريق الى القطيف وساروا حتى وصلوا موضعاً يعرف به بجبل سنام وهم يتوقعون أن المتفق يسرون معهم وكانوا راسلوهم فوعدوهم وهم منه على ثقة فحين وصلوا جبل سنام قيل لهم ان بطناً من العرب يعرف بقيس وقبات قد نزلوا على طريقهم طمعاً فيهم فتحقق عندهم الخوف منهم ومن غدر البلد والذين معهم وطال مقامهم فى الطريق حتى بلغت القوصرة من التمرخسة دنانير وسبعة اقل واكثر وكذلك الشعير والذرة بالأشياء المتفاوتة وخافوا من قيس وقبات ان يقصدوهم فاجتمعوا وسرّوا ليلاً ومعهم الدليل فوصلوا بعد يومين الى قبات وقيس فقاتلوهم يومهم فلم يظفروا بهم فعملوا حيلة بان جعلوا منجنقاتهم وثقلهم وراء تل وامر بضرب الطبول وضرب البوقات ونشر الأعلام حتى كانهم نجدة قد وصلت فغنموا اموالهم وحلّتهم واجار كجكينا النساء والثقل وسيّرن^{223 a}) الى اهلهم فى ظعنهنّ وجمالهنّ فشكرت له قيس وقبات ذلك وارسلوا اليهم بعد ان ساروا يومين يشكرونهم ويعرضون عليهم الخدمة والمسير معهم ويطلبون منهم الخلع فبدلوا لهم ما التمسوا وشكروا لهم ما قالوا و وعدوهم ما طمعوا فيه ورجوه وتعاهدوا وتواثقوا وجاء متقدمهم فى نحو ثلاثماية راكب على المطايا وبأيديهم الحراب وجعلوا عليه وعلى نيف وعشرين من اصحاب وعلى صاحب بن مهارش وخمسة رجال كانوا معه وضمنوا لهم ردّ اموالهم بعد فراغهم وقصدهم رجوعهم الى البصرة ساروا معهم يتعاون منهم التمر والذرة بالثمن الذى يريد (و) نه ويطلبونه من غير مقالة ولامراجعة الى ان صاروا من القطيف على اربعة فراسخ وراسلوا ابن عباس بوصلهم

فوجدوه بخلاف ما قيل لهم نافرأ مما ذكروا فعلموا ان ابن الزراد قد كذبهم وعاد جواب ابن عباس اليهم بان الذي استقر مع هذا الغلام يعني ابن الزراد ان يُنفذ الى السلطان بمآتي فارس من العجم اكون انا متقدمهم وزعيمهم اصرفهم على رأيي واجريهم مجرى جندي واما صاحب طبل واعلام فلا ولست آنس الى مخالطتك ومشاركتك ايها الحاجب يعني كجكيننا ولا آمن الاجتماع معك ولا الالتقاء بك وقد فعلت في معنى قيس وقبث ما افسدت به نيات العرب عليك وعلى وكسرت عرض وحصلت ههنا كالسبع الذي في الأجمة وحولها الأعداء ولا يمكنك المقام ولا العود فأن انت سلّمت الى (مَنْ) معك من الجند ورجعت رددتك الى البصرة سليماً وقصدت انا الأحساء واعمالها واقمت الخطبة بها وجمعت اموالها وبعثت بها الى السلطان ووفيت بما ضمنته فيها وان ابنت ذلك وارتدت ان تكون انت المقدم فهذه البرية بين يديك فامضى (223 b) كيف شئت وجرت بينه وبينه مراسلات ادّت الى ان لبسوا السلاح وقصدوه وجرت بينهم حرب قتل فيها اخوه وبنوه وجماعة من هؤلاء وهؤلاء وذلك في يوم الأربعاء ورجعوا غانمين مستظهرين ذلك اليوم بعد ان ايقنوا بالهلاك لكثرة من خرج من عساكر القطيف وباكروا القتال يوم الخميس فوردت عليهم الرسائل بالرغائب التلطف بخادعة لهم مخاتلة لم ينته عملهم اليها وشرع ابن عباس في الحديث مع قيس وقبث ومنعهم ومنّاهم على ان تعذروا بهم ففعلوا ذلك بكرة يوم الجمعة فاخذوا جمالهم التي اخذوها منهم وقد حملوا عليها زادهم واثقالهم واخذوا ايضاً جمالهم التي كانوا خرجوا عليها البصرة وجميع ما عليها من زاد وقماش فبلغ الأعاجم ذلك فساروا واوراءهم وخرج اهل القطيف الى معسكرهم فهبوه وأخذوه ولم يظفروهم بالعرب ولا كان لهم من خوف ابن عباس فرجع فاتاهم شبانة ابن الشبانة فاقام معهم ولولاه ماتوا جوعاً وعطشاً فعمد رئيسهم كجكيننا فخلع على شبانة واصحابه وطيب نفسه ووعدهم ومنّاهم وطلب منه ومن اصحابه احضار الزاد ليشتروا منهم كيف انفروا فارساً لارسال شبانة

ولده الى اصحابه فاجتمعوا بهم فصاروا يشترون جله التمر بثلاثين دينار او ثوب ديباج يساوى اكثر من الثلاثين ويشترون منهم البعير بفرس لأن الجمال اقوى من الخيل ولا عندهم زاد للخيل فغنموا منهم غنائم كثيرة وساروا على اقبح حال واسواه حتى بلغوا البصرة على هذه الصورة بعد الأشفاء على الهلاك وذلك فى سنة ثمان وستين واربعمائة والأمير عبدالله بن على قد اشفى على ملك الأحساء .

(224 b) حديث العجم الذين سار بهم ركن الدين والدولة

يطلب آلُ البغوش الذى كان قتله عبدالله بن على

كان البغوش الذى هو امير المؤاتى فارس الذى لزمها عبدالله بن على من السبعة الآف الذين جاء النصرته من الديوان هم بمنازعة عبدالله بن على الملك فقتله عبدالله بن على فى السجن فسار ركن الدين فى النى فارس وقصد الأحساء فاقام محاصراً لها حولاً كاملاً وامتته اهل الأحساء بعض رغبة وبعض رهبة ولم يبق عند عبدالله بن على غير اهل بيته آل ابراهيم ونفر قليل من اصحابه وخواصه وارباب دولته ووجوه عشيرته فنزلوا جميعاً القصر فبعد الحول لم يبق له طمع فى الملك فراسل فى الصلح فصالحه عبدالله بن على ورحل عن البلاد بمن معه وسار عند خلق كثير لا يحصى عدده من اهل البلد ممن كان قاتل معه خوفاً ان يعاقبهم عبدالله بن على بما فعلوا خذلانه وعون العجم عليه فنادى لهم بالأمان وطيب قلوبهم وبذلك السبب استردّ املاكاً كثيرة ممن كان قد اقطع رجلاً من وجوه البلد حين ملكه وصفح عن ذلك الذنب واحتجب بعد ذلك عنهم وتحفظ منهم

... وان الاعاجم الذين جاؤا يطلبون بدم البغوش قاموا على حصار (227 b) عبدالله بن على ومن معه فى دار الأمانة بالأحساء ستة كامرة واعانهم اكثر اهل البلد من قحطاني وغيرهم من نزار فلما طال عليهم الحصار وتيقنوا انهم لا يقدرّون على القصر راسلوا عبدالله بن على بان يقود ولده علياً من صاحبه البغوش الذى قتله عبدالله فامتنع عبدالله من ذلك وبذل لهم الدية

مضاعفة فلم يقبلوا غير القود ولا يكون احداً غير عليّ فبلغ علياً ذلك ففاد نفسه وقال افتدى بنفسى دولة ابي و اهل بيتى وسلامة عشيرتى وصلاح البلد والرعية ولم يشاور اباه فى ذلك مخافة ان يمسه ولا يوافقه عليه فحينئذ رحلت العجم ورحلوا به معهم الى كرمان واقام بها فى التوكيل مدة

..... فقام التغلبى وقبّل الأرض بين يديه وقبّل قدمه وقال يا مولاي (229 b)

اسئلك ان تنجح لى حاجة اطلبها منك وشفعائى اليك فيها وهؤلاء الأمراء الحاضرون وهؤلاء تندفع عنهم وتمهلهم مقدار شهر او اقل ليفتحوا ويطمئنوا ويتشغلوا بتقسيط المال على من له ضيعة وملك ومعيشة وسلموا اليه رهناً على ذلك ثلاثة عشر رجلاً منهم فرحل (ابن) اكسسلاار يومئذ عنهم فخرجوا الى امكنة لهم كانوا يجعلون بها الطعام لما خافوا وما بقوا يقدرون على رفعه من آبارو مغارات ومكانات خافية فى بساطينهم واحملوها الى البلد وتقوا بها وعرف (ابن) اكسسلاار ذلك منهم فظم انهم قد مكروا به فرجع اليهم فوجدهم غادرين على اشد ما كانوا فيه من الخلاف فقتل بعض الرهائين واحتبس بعضاً فن رأى فيه رأياً منعه من قتله وما فعلوا ذلك الا انهم عرفوا ان العجم قد قابلها وقت الحر ولا يقدر ان يقيم فى تلك الأرض مع نفاذ الزاد وقلة المأكول وعرف ايضاً (ابن) اكسسلاار من نفسه اصحابه ذلك وانه قد اخطب البلاد واعمالها وسواها ولم يبق فيه من الزروع شيئاً وان اصحابه ما بقوا يحتملون المقام وطلبوا بيوتهم وقاسوا من الحر مقاساة عظيمة فشاور عبدالله بن على فى امره فقال تجعل عندى مائى فارس وتمضى لشانك فنحن نقضى الحاجة انشاء الله تعالى

ففعل وجعل عنده مائى فارس مع اخيه البغوش وعاد بمن معه من البصرة (230 a)

وقد اخذ فى طريقه من العرب اموالاً كثيرةً يقوى بها وكل ذلك من عائد وقبات والأخلاف ما سلموا الا على خيولهم وكان سيرهم الى الأحسا فى سنة سبع وستين واربعمائة فلما بلغ (ابن) اكسسلاار الى الديوان خدم وذكر ما فعله فى حرب اهل الأحساء وما رزق الله عليهم من المعونة والنصر وانه بنية العود واخذ

الأحسا ومن فيها بغير توقيف وانها الى الخليفة ذلك فا فرج اليه توقيع قرئ عليه وانصرف بعد ذلك

مضمون نسخة التوقيع

(Tevkî makale içinde verilmiştir)

- (230 b) فقام وقبّل الأرض وشكر ودعا وانصرف وحمل اليه انزال وشئ من الثياب وفرس بمركب مغموس ومنموق بثلاث شذات ساله (؟) تشريفاواكراما رغب فيه احضر لأجله وانحدري الى واسط بعز الأيتام الى البصرة فلقية الرسول من اخيه المقيم مع عبدالله بن علي بالأحسا بكتب تتضمن ان القرامطة واليمن الى عامر ربيعة وجاءهم منه خلق كثيرة وساروا في عدد لا يحصى ولا يلتقى ورأينا امرأ اعجزنا واقهرنا فبرزنا اليهم مستشعرين الخوف راهبين من كثرتهم مع قلة عددنا لأننا لا نبلغ منهم سهماً من خمسين سهماً فبدأنا بعامر ربيعة فهزمناهم وملنا على القرامطة واليمن فقتلناهم حتى قتل منهم خلقا كثيرا لا يحصى عدده وكانت الوقعة بيننا وبينهم بالمكان الذى يعرف بما بين الرحبتين
- (231 a) وقتلناهم حتى ادخلناهم القصر فعند ذلك اذعنوا وذلّوا الأمان التمسوا على انفسهم وقد اجابهم عبدالله بن علي الى ذلك وذلك بعد ان اتى القتل على جمهورهم وقد ملك عبدالله بن علي القصر وضربت له الدباب والبوقات وصعده ولم يمكن العجم من الصعود معه وقد خطب المشائخ والرؤساء فقال : وماهى ان تعطينى عن جميع ذلك الف دينار فقال لا احب انه اغبتك هذا الغبن كله فما زال يقبل قدمه ويستشفع اليه بجميع الحضرة حتى استقر انه يعطيه اربعة آلاف دينار واعطاه اياه فشكر له ودعا وخرج من عنده

MEVCUT VESİKALARA GÖRE
BURDUR KÜTÜPHANELERİ VE KİTAP
VAKFİYELERİ VESİKALARI

M. ZEKİ ORAL

Eskiden Burdur'da dört kütüphane vardı :

- 1 — Sadrazam Halil Hamit Paşa kütüphanesi.
- 2 — Sadrazam Derviş Mehmet Paşa kütüphanesi.
- 3 — Küçük Şeyh kütüphanesi.
- 4 — Sa'dan zade Hacı İsmail kütüphanesi ¹.

Kütüphane binaları ve mevkileri:

- 1 — *Sadrazam Halil Hamit Paşa kütüphanesi* :

Burdur'un yenice mahallesinde bu günkü karakol yanında çay kenarında idi. Ahşap olduğu söylenen binası bakımsızlık yüzünden yıkılmış arsası da satılmıştır. İçindeki kitaplar vaktiyle diğer kütüphanelere devredilmiştir.

- 2 — *Sadrazam Derviş Mehmet Paşa kütüphanesi* :

Bu kütüphane Şeyh Sinan mahallesindedir. Esat efendi kütüphanesi adıyla de anılırdı. Binası aşağıda yazacağımız küçük şeyh kütüphanesi tipinde kârgir ve mükemmel bir binadır. Sadrazam Derviş Mehmet Paşa tarafından yaptırılmış ve kitaplariyle birlikte vakfedilmiş olduğu kitaplarında yazılı vakfiyelerinden anlaşılan bu binadaki kitaplar da başka yerlere nakledilmiş bina mütevelliler elinde kalmıştır. Mütevelliler ise binanın kubbesini yıkarak ahşap çatı ve tavana tebdil etmek suretiyle tahrip etmişlerdir. Kapısı üzerinde on satırlık manzum ve 1232 H. 1816. M. tarihli bir kitabesi varmış. Kitabede kaybolmuş ise de mahallî neşriyata geçmiştir.²

¹ Merhum üstat Ahmet Tevhit yalnız bu kütüphanelerin isimlerini zikretmiştir. Türk Tarih Encümeni mecmuası sene 14, sahife 339.

² Burdur, sahife 103.

3 — *Küçük şeyh yahut Bulgurzade Necip efendi kütüphanesi :*

Burdur'un Konak mahallesindedir. Kare şeklinde bir kaide üzerine kurulmuştur. Duvarlar yükselirken köşebentlerle dörtten sekize geçirilerek kubbe kasnağı çevrilmiş ve üstü kubbe ile kapatılmıştır. Duvarların içine birer gömme dolap şekli verilerek kitap rafları yapılmıştır. Binanın şark ve garp duvarları şimal istikametinde uzatılarak Türk tarzı kemerli eyvan şeklinde bir kapı siperi ile bir sofa meydana getirilmiştir. Resim.1

Binanın kitabesi yoktur. Fakat buraya vakfedilen kitaplar üzerindeki vakıf kayıtları, vakıf mühürleri binanın tarihi, vâkıfı hakkında bir fikir vermektedir. Bunlar aşağıda yazılacaktır.

4 — *Sadan Zâde Kütüphanesi :*

Bu kütüphane Burdur eşrafından ve hayır sahiplerinden Sa'dan oğlu Hacı İsmail'in sağlığında ihya etmiş olduğu küçük Divanbaba camii yanındadır. Binası -1304 tarihli kitabesine nazaran- Hacı İsmail ağa vefat ettikten sonra vasiyeti üzerine yapılmıştır. Küçük, kubbeli bir binadır.

Bu Kütüphanelerdeki kitaplar uzun zaman alâkasız ve gayri mes'ul ellerde bakımsız kalmış nihayet son yıllarda Burdur'un değerli Maarif Müdürü Mehmet Atay'ın gayretiyle bu kütüphanedeki kitapların matbu olanlarıyla yeni neşriyat eski halkevi binasının bir salonunda toplanmıştır. Küçük şeyh kütüphanesinin binası tamir ettirilerek kurtarılabilen yazmalar da burada birleştirilmiştir. Binanın dört tarafı bir duvarla tahdid olunarak içine Burdur merkez ve mülhakatında bulunan Roma, Bizans devri kitabe ve heykelleriyle Türk-İslâm devri kitabe ve mezar taşlarından bir kısmı toplanarak bir müze nüvesi kurulmuş kitaplıkla beraber adına (Eski Eserler Müzesi ve Etüd kütüphanesi) denilmiştir.³

³ Eskiden Anadolu içlerinden Akdeniz sahillerine, oradan adalara, Arabistan yarımadası sahillerine giden yollar üzerinde bulunan Burdur, klâsik çağ ve orta zamanlarda bir çok medeniyetlere sahne olmuş büyük küçük şehirler ve iskân yerleri kurulmuştur.

Limnobia = Burdur, Sagalassus = Ağlasun, Cirme = Ceremna = Çamlık, Lysinnia = Gâvur ören, Milyas = Melli, Sieni = Sion, Coman = Şerefli dede, Olbasa = Bedenli, Thmisoniom = Tefenni, Cıbıra = Horzun, Buban = Dikmen ve başkaları bu arada sayılabilir. Anadolu Selçukilerinden I. Keyhusrev'in ikinci hükümdarlığı 601-607. H(1204-1210 M.) zamanında Antalya ile birlikte Burdur'da fetholunmuştur.

Kitaplar üzerindeki vakıf kayıtları ve kütüphane mühürleri :

Binaları yukarıda yazılan kütüphanelerden etüd kütüphanesine —memurun ifadesine göre— 3208 adet kitap nakledilmiştir. Bu kitapların hemen hepsinin üzerinde hangi vâkıfın vakfı olduğunu gösteren vakfiyeleri ve mühürleri vardır. Şimdi bunları inceliyelim.

1 — *Sadrazam Halil Hamit Paşa kitapları :*

(Arapçadan Türkçeye lûgat) adındaki kitabın baş tarafında şu vakıf kaydı vardır. (Vesika. 1)

- 1 — من الكتب التي وقفها فيما بنى وساد — لمن طالعها واستفاد من العباد
 2 — سائلاً منه ان يذكره بالخير والرحمة — فرحم الله من كان من اهل الخير والرحمة
 3 — العبد الاقل خليل حميد
 4 — كفاه الله تعالى يوم الوعيد

Türkçesi: “Halil Hamit Paşa, binasını yaptırdığı, kitaplarını vakfettiği bu kütüphanedeki kitapları, kullardan her kim okur ve istifade ederse ondan hayır ve rahmetle anılmasını diler. Hayır ve rahmet ehlerinden her kim olursa olsun Allah ona rahmet eylesin. Zayıf kul Halil Hamit (paşa)ya vaadolunan kıyamet gününde Allah kâfidir”.

Aynı kitaba şu mühür basılmıştır. (vesika 2)

- 1 — وقف هذا الكتاب
 2 — خليل حميد پاشا

Bu fütühat 1. Keyhusrev’in oğulları 1. Keykâvus 607-616. H (1210-1219, M) ve Alâ üd-din 1. Keykubat 616-634. H. (1219-1236. M) zamanında tekrarlanmış ve genişletilmiştir. (İbn-i Bibi muhtasarı sahife 43, 58, 94, Düvel-i islâmiye sahife 216) müteakip yıllarda Anadolu beyliklerinden Hamit oğullarına sonra Osmanlılara geçmiş bulunan bu illerde ve Anadoluyu Akdenize bağlayan yollar üzerinde birçok ihmaller, tahripler görmesine rağmen hayret ve heyecanla seyredilen kervansaraylar ve başka Türk-İslâm eserleri ve kitabeleri vardır. Eski eserler müzesine toplanmış olan gayri islâmi parçalar profesör G. E. Ben tarafından bir müzenin çekirdeğini teşkil ettiği ifade ile alkışlanarak Türk Tarih Kurumu Belleteninin 1 Ocak 1954 tarih ve 72 sayılı nüshasında yayınlanmıştır. Burdur merkez ve mülhakatında görebildiğim bazı kitabelerle mezar taşlarından bir kısmı da ayrıca bir makalede nesredilecektir. Sözüün kısısı Burdur’daki müzelik eserlerle yazma kitapların korunmasına matuf bu isabetli tesis ve teşebbüs merkezden desteklenirse birçok kıymetli vesikalar daha kurtarılmiş olacaktır.

- 3 — بشرط ان لا
4 — يخرج من حزانته
١١٩٧

Türkçesi “Bu kitabı Halil Hamit Paşa, kütüphaneden çıkarılmak şartıyla vakfetti.”

Bu kütüphanede 117 cilt kitap bulunduğu Çeşmeci zade medresesi müderrisleri tarafından idare edildiği rivayet olunmaktadır.

2 — *Sadrızam Derviş Mehmet Paşa kütüphanesi kitapları :*

305 numarada kayıtlı (Rub us-sâlis haşiye-i beyzavî Şahap efendi) adlı kitabın baş tarafında: (vesika. 3)

- 1 — قد وقفت هذا الكتاب بكرم الوهاب وانا الفقير الى لطف ربنا
- 2 — القدير ورضوانه الكبير درويش الوزير محمد پاشا النائل بخاتم سلطان
- 3 — الزمان المشهور في السن الديار والبلدان بمهر همايون شوكت
- 4 — نمون سنه ثلث و ثلاثون بعدالماتين والف حسبة لله الاحد و طلباً
- 5 — لمرضاة ربنا الصمد ورجاء بشفاعة سيدالسند والانبيا والمرسلين
- 6 — وآلهم واصحابهم البررة اجمعين و جلباً بهم المصنفين
- 7 — و اولياء الواصلين لنا واقربائهم اولوالعون والنصرة
- 8 — بحيث لا يباع ولا يرهن ولا يشتري بالايادي
- 9 — المبدله والمغيره الى يوم القيمة ولا يخرج
- 10 — من حزينتنا التي بنيت مجدداً في قصبه
- 11 — بوردور من لواء الحميد عن ناحيه
- 12 — الكوهتاهيه [بويله در] في محله شيخ سنان
- 13 — ابقى الله تعالى هذه الخزينه
- 14 — مع مافيه الى اخر الدهور
- 15 — والشهور والى
- 16 — خراب الدوران
- 17 — آمين

Türkçesi “Ben, kadir olan Rabbimizin yüce rızasına muhtaç ve 1233 H. 1817 M. senesinde beldeler ve memleketler dilinde meşhur olan zaman sultanının saltanat mühürüne nail olmuş vezir Derviş Mehmet Paşayım. Bir olan Allah için ve Samed olan ulu Tanrı'nın rızasını talep ve peygamberimiz Hazreti Muhammed ile sair nebiler ve resul-lerin ve cümle hayırlı evlâd ve eshabının şefaathlerini rica ederek aynı zamanda kitap yazan kimselerin hakka vasıl olmuş velilerin ve yakın-lerinin himmetlerini celp için Vehhap olan Allah'ın ihsan ve kere-miyle bu kitabı vakfettim. Kıyamet gününe kadar alınamaz, satıla-maz, rehin verilemez, ellerde tebdil ve tağyir olunamaz. Kütahya taraflarında Hamit livasından Burdur kasabasında şeyh Sinan mahal-lesinde yeniden bina ettiğim kütüphaneden dışarı çıkarılamaz. Devir-lerin harap olmasına ve ayların, asırların sonuna kadar Allahü Taalâ bu kütüphaneyi ve içindekileri bâki kılsın (muhafaza buyursun)”
311 numaralı (Kadı Haşiyesi Şeyh zade) kitabında: (vesika 4)

- 1 – مدینه بوردورده بنا واحياسنه موفق اولديغمز كتبخانيه وضع برله افاده واستفاده
- 2 – اولتمق ايچون اشبو تفسير قاضى خاشيهسى شيخ زادهنك دخى كتب
- 3 – سايرهيه زيل والحاق اولتمسى محضا استحصال رضاي الهى قضيهسنه
- 4 – مبنى ايدوكى دركار وفن بدله بعدما سمعه فانما ائمه على الذين
- 5 – يبدلونه فروده' جليله' الهيهسى اوزره خاشيه' مذكورهنك
- 6 – تبديل وتغيرينه هر كيملر اجنसार ايدرلر ايسه واقع اوله جق
- 7 – وبال عظيم كندولره عائد وراجع اوله جفى آشكار
- 8 – اولمغله نيجه نصايص جليله' الهيه واحاديث
- 9 – سنیه' نبويه ايله مثنوبات كثيرهيه مظهرت
- 10 – نيت خالصه سيله خاشيه' مذكوره
- 11 – دخى كتب سائرهيه الحاق اولنوب
- 12 – وقفيتى خصوصى اشبو محله
- 13 – شرح ويرلدى
- 14 – وانا المخلص محمد درويش صدر سابق

15- متصرف آیدین وصاروخان

16- سنه ست وثلثین

17- وماتین والف

Vesikanın mealen Türkçesi: "Burdur'da binave ihyasına muvaffak olduğum kütüphaneye konmak ve istifade olunmak üzere Şeyh zadenin Kadı haşiyesi adındaki bu tefsir kitabı, (vasiyeti işittikten sonra günahı tebdil edenin üzerinedir.) âyeti celilesi gereğince adı geçen Haşiyenin tebdil ve tağyirine cesaret edenlerin günahı kendi üzerlerine olacağını hatırlatarak kitap yazanlar, vakfedenler hakkında cenabı Hakkın ve Hazreti peygamberimizin birçok emirleri bulunduğundan, sevabına nâil olmak gibi temiz bir niyetle bu kitabı diğerlerine katarak sırf Allah'ın rızası için 1236 H. 1820 M. yılında vakfedildiği bu mahalle şerh verildi. Ben iyi niyetli eski sadrazam, Aydın ve Saruhan mutasarrıfı Derviş Mehmedim."

305 numaralı Tefsiri Kadı Beyzaviye haşiyeye, elmevlâ Şahap efendi adındaki eserin baş tarafında: vesika 5.

1 - وقف

2 - هذا الكتاب بكرم الله الملك الوهاب وانا الفقير الى لطف ربنا القدير

ورضوانه الكبير درويش الوزير محمد پاشا

3 - النائل بخاتم سلطان الزمان المشهور في السن الديار والبلدان بمهرهمايون

شوكت نمون سنه ثلاث وثلثين بعدالمأتين

4 - والف بحيث لايباع ولايرهن ولا يشتري بالايادى المبدلة والمغيره

5 - بشرط ان لا يخرج من الخزينه التي بنيت في قصبه" بوردور

6 - من لواء الحميد عن ناحية الكوتاهيه

7 - ابقى الله تعالى هذه الخزينه

8 - مع ما فيها الى اخر

9 - الدوران والى

10- خراب

11- البلدان

12- آمين

Türkçesi: “Melik, Vehhab olan Allah’ın keremiyle bu kitabı Kütahya nahiyesinden Hamit livasından Burdur kasabasında bina ettiğim kütüphaneden dışarı çıkarılmamak, satılmamak, satın alınmamak ve elden ele tebdil ve tağyir edilmemek, rehin verilmemek şartıyla vakfettim. Bu kütüphaneyi ve içindeki kitapları beldeler harap olunca, zaman sona erinceye kadar Allah bâki kılsın, muhafaza buyursun. Ben, kadir olan Rabbimiz ve onun yüce rızasına muhtaç ve şehirlere, memleketler dilinde meşhur olan zaman sultanının saltanat mühürüne 1233 yılında nâil olan vezir Derviş Mehmet paşayım.”

305 numaralı Tefsiri Kadı Beyzaviye haşiye li Şehap cilt 3 de şu yazıları ihtiva eden vakıf mühürü bulunmaktadır. Vesika 6.

عبدہ درویش محمد ۱۲۲۲

هرقنده ایسه م عونکی دورایلمه بندن

یارب بحق شرف مهر نبوت

ای حاکم فرمانکده خط قدرت

وی حاسم اقلیم ارادت

Türkçesi “Allah’ın kulu Derviş Mehmet. 1222 (1807 M) Ey hâkim olan Allahım kudret hattı fermanındadır ve ey iradet ikliminin söz keseni (sahibi) olan Allahım nübüvvet mühürünün şerefi hakkı için her nerede olsam benden yardımını uzak etme” demektir.

Yine 305 numarada kayıtlı Kadı Beyzaviye haşiye elmevla Şehap Efendi adlı kitapta ise şu mühür vardır: vesika 7.

1 - صدر اعظم درویش محمد پاشا

2 - حسبه لله بو کتابی وقفله

بوله عون الهی و امداد مصنفی

ورجال غیبی و رسول کبریا

۱۲۳۳

Türkçesi “Sadrazam Derviş Mehmet paşa bu kitabı Allah Rızası için vakfetmekle Allah’ın, musannifin, gaip erlerinin ve yüce

resulünün imdadını bula (yardımlarına mazhar ola) 1233 H. (1817 M).

Bazı kitaplar üzerinde şu yazıları ihtiva eden bir mühür daha görülmektedir: (Vesika 8).

1 – وقف هذا الكتاب

2 – مقرر ومحفوظات

3 – كتيبخانه صدر اسبق

4 – درویش محمد پاشا

5 – بمدينه بوردورى

6 – ۱۲۵۸

etrafında : ابو بكر رضى الله عنه عمر رضى الله عنه

عثمان رضى الله عنه على رضى الله عنه

yazılmıştır.

Türkçesi “Bu kitap Burdur şehrinde eski sadrâzam Derviş Mehmet Paşa kütüphanesinde kalmak ve muhafaza edilmek üzere vakfolundu. 1258 H. (1842 M).

Sadrazam Derviş Mehmet Paşa kütüphanesine başka kimseler de kitap vakfetmişlerdir:

312 numaralı Tefsir-i İsfahanî adındaki kitabın baş tarafında şu vakıf şerhi vardır: (Vesika 9)

1 – مما انعم على من ميراث والدى سيد سليمان افندى وهو عن ميراث مصطفى افندى وهو عن ميراث والده حسين افندى الاسبارتهوى

2 – قد وقفت انوار الحقايق الربانية فى تفسير اللطائف القرانية المسمى بتفسير اصفحانى اول هذا التفسير من الفائحه الحمد لله تعالى

3 – القادر العليم رب العالمين بفضله العميم خالق الانسان فى احسن تقويم الرحمان برحمة عمت اهل الجنة والجحيم وتمام

4 – واحد هذا التفسير فى دارالكتب للنور العثمانية فى القسطنطينية مع خط النفيس القديم المثل فالله المعطى الكمال

- 5 – والمنعم والمحسن للتمام والقادر للمطالعة الى آخر الايام والنافع باولاد اولادنا واحفادنا بطناً بعد بطن ونسلاً بعد
- 6 – انسال الى يوم القيمة مع الراحة والسرور والسلام بجرمة الانبيا والاوليا والعظام اولاً لنفسى ثم الزوجى
- 7 – العالم العامل الشيخ الحافظ عمر افندى ابن الشيخ العالم الكامل الحاج على افندى ابن الشيخ العالم الفاضل التحرير
- 8 – المدقق المحقق الحاج ابراهيم افندى البوردورى ابن مصطفى دده ثم لازهد واورع واتقى واصلح
- 9 – وارشد واعلم اولاد اولاد اولاد اولاد اولاد اولاده الذين ولدوا من صلبى وصلب زوجى
- 10 – الشيخ عمر افندى المذكور ثم اولاده الذكور من اولاده الاناث من صلبه وصلبى ثابتاً على الشروط
- 11 – السابقه قرناً بعد قرون ونسلاً بعد انسال وعلى القيود المفصلة المسطورة فى كتاب وقفيتى
- 12 – نفعنا الله به واياهم فن بدله بعدما سمعه فانما اثمه على الذين يبدولونه ان الله سميع علم رب اجعلنى مقيم الصلوة ومن ذريتى ربنا تقبل دعاء
- 13 – وانا الفقيرة ذات مملك هذا الكتاب وواقفته على الشروط المذكوره امينه بنت سيد سليمان افندى الاسبارته وى

Bu kayıdın altında şu yazılar da vardır:

- 1 – مما انعم الله علينا بلانتقال من والدتى امية المذكوره فوقنا وامضينا وشرطنا بالشروط المعتره المقيدة تسجيل السلطان
- 2 – القسطنطينية سنه ثلاث وثلثين وماتين والى الف وانا لفقراء حسين اسعد وسليمان الرشيد وعلى الامين
- 3 – اولاد شيخ عمر افندى بن الشيخ على افندى البوردورى
- 4 – عنى عنهم

Türkçesi: (Bana babam Seyit Süleyman Efendi'den ona da babası Mustafa Efendi'den Mustafa Efendi'ye de babası Ispartalı Hüseyin Efendi'den miras kalmış olan ve Fatıha suresinden başlayan, İsfahanlı tefsiri diye meşhur (Envar ül-hakayik ül-Rabbaniye fi tefsir il-letaif il-Kur'aniye) adındaki kitabı, Kadir, Alîm ve Kamunun Rabbisi, insanı en güzel şekilde yaratan, rahmeti cennet ve cehennem ehli üzerine şamil bulunan Ulu Tanrı'nın fazlı ve inayetiyle vakfettim. Bu tefsirin İstanbul'da Nuriosmaniye kütüphanesinde eski ve güzel bir yazı ile yazılmış bir nüshası vardır. Allah nimet ve ihsanlarını tamamiyle vericidir. Her şeye kadirdir.

Ulu evliyanın Nebilerin hürmeti için günlerin sonuna kadar evlâtlarım ve torunlarım nesilden nesile, batından batına kıyamete kadar okusunlar ve faydalansınlar diye evvelâ nefsimde sonra kocam, Mustafa dedeoğlu Burdurlu şeyh, âlim, fâzıl, müdakkik, muhakkik, kâmil İbrahim Efendi oğlu şeyh âlim, yetkin Hacı Ali Efendi oğlu, âlim, ilmiyle âmil şeyh Hafız Ömer Efendi'ye sonra benim sülbümden ve zevcim Ömer Efendi'nin sülbünden doğacak dindar, müttaki ve salih ve raşit evlâtlarımın erkekleri üzerine sonra kız evlâtlarım üzerine vakfolunmuştur. Sözü geçen şartlarla nesilleri süresince Allah onları kitabın vakfiyetinden faydalandırsın. “vasiyeti işittikten sonra günahı onu bozanın üzerinedir. Allah işidici ve bilicidir” “Yâ Rabbi beni ve zürriyetimi namazı kılanlardan eyle. Yâ Rabbi duamı kabul buyur. (Sûre 14 âyet 40)”

Ben kitabın sahibi ve mezkûr şartlar üzere vâkırı Ispartalı Seyit Süleyman kızı Emineyim)

Sondaki satırların türkçesi: “Bize Allah'ın nimetlerinden olarak validemiz adı geçen Emine'den intikal eden bu kur'an tefsirini muteber şartlar ve kayıtlarla ve İstanbul sultanının tescili ile 1133 senesinde vakıf ve imza ettik. Biz fakirler Burdurlu Ali Efendi oğlu şeyh Ömer Efendi evlâtları Ali Emin, Süleyman Reşit ve Hüseyin Esad'ız. Allah onları af buyursun” demektir. Aynı kitabın muhtelif yerlerine basılmış vakıf mühüründe ise şu yazılar vardır: vesika : 10

1 - وقف

2 - حسين وسليمان وعلى الكتبخانه

3 - صدراعظم بمدينه بوردور

۱۲۳۳

Türkçesi “Burdur şehrinde sadrıâzam kütüphanesine Süleyman ve Hüseyin 1233. H. (1817. M.) yılında vakfetti, demektir.

Şu mühürün ibaresi de aynı olup yalnız yazılış Şekli biraz başkadır. Vesika 11.

1 — وقف حسين وسليمان

2 — وعلى الكتبخانه صدر

3 — اعظم بمدينه

4 — بوردور ١٢٣٣

Şerh-i mişkât li Molla musalli el kari' cilt 3. ile 348 numarada kayıtlı Tefsir-i Uyun nam kitaba şu mühür basılmıştır: Vesika 12

1 — من لزر شيخ

2 — حافظ عمر بن

3 — شيخ الحاج على افندى

4 — بن شيخ الحاج ابراهيم

5 — افندى البوردورى

Türkçesi “Burdurlu şeyh hacı İbrahim Efendi oğlu şey hacı Ali Efendi oğlu lazdan şeyh hafız Ömer Efendi (vakfetti).

Vaktile bu kütüphanede 2325 tane yazma ve basma kitap bulunduğu rivayet edilmektedir.

3 — Küçük şeyh Mustafa Efendi kütüphanesi kitaplarına şu vakıf kayıtları yazılmıştır.

14 numarada kayıtlı Dürer ül Ahkâm fi şerhi Gurer il-Ahkâm adındaki kitapta: vesika 13

بشرط ان يوضع فى كتبخانه التى بناها العالم الفاضل المعروف بكوچك شيخ

بشرط ان لا يخرج من الخزانته

Türkçesi “Bilgin, faziletli Küçük şeyh, bina ettiği kütüphaneye konmasını ve oradan çıkarılmamasını şart eylemiştir.”

318 numaralı (El cild ül-evvel min el-Beyazavî) adındaki kitaba da şu vakfiye yazılmıştır. vesika 14

- 1 — بوکتاب مستطاب بوردور مفتیسی کوچوک شیخ
- 2 — افندیکنک بنا واحداث ایلدیکی کتبخانیه مشروط
- 3 — اولراق (Böyle) عیالی حدیجه خاتونوک (Böyle) وقف ایلدیکی
- 4 — کتابلردن دیر. اشبو محله قید شد

“Bu kitap Burdur müftüsü küçük şeyh Efendi'nin yaptığı ve tesis ettiği kütüphaneye konmasını ailesi Hatice hatunun şart eylediği kitaplardandır. Buraya kaydolundu.” demektir.

Bu kütüphaneye ait, 1, 318 ve başka kitaplar üzerinde şu yazılar bulunan mühür basılmıştır: vesika 15

- 1 — وقف هذا الكتاب
- 2 — السيد الشيخ مصطفى
- 3 — المأزون (Böyle) بالافتاء
- 4 — بمدینه* بوردور بشرط
- 5 — ان لا يخرج من الخزانته

۱۲۳۹

Türkçesi “Burdur şehrinde fetvaya mezun seyit, şeyh Mustafa bu kitabı kütüphane deposundan çıkarılmaması orada okunması şartıyla 1239 H. (1823 M.) yılında vakfetti.”

4 — Sa'dan zade hacı İsmail ağa kütüphanesindeki kitaplar üzerinde şu kayıtlar vardır.

1161 numaralı Taberi cilt 2 ve diğer kitaplarda şu mühür: basılmıştır. Vesika 16

- 1 — وقف
- 2 — هذا الكتاب سعدان زاده
- 3 — السيد الحاج اسماعيل بشرط ان
- 4 — لا يخرج من الخزانته بمدینه* بوردور

۱۲۷۰

Türkçesi “Bu kitabı Sa’dan zade seyt, hacı İsmail Burdur şehrindeki kütüphane deposundan çıkarılmamak şartıyla 1270 H. (1853 M.) yılında vakfetti” demektir. Sa’den zade kütüphanesinde 800 kadar kitap olduğu söylenmekte ise de buradan gelen kitapların ekserisi üzerinde kayıt numarası yoktur.

Burdur kütüphanelerine Ahmet Nazif adında bir zat da kitap vakfetmiş ve kitaplarına şu mühürü basmıştır. 941 numaralı Vâzı meclis kitabında: vesika 17

- 1 — وقف هذا الكتاب
 2 — كوك حسين زاده
 3 — احمد نظيف
 4 — بوردوری

Bu mühürdeki yazılar “Burdurlu Gök Hüseyin oğullarından Ahmet Nazif bu kitabı vakfetti.” demektir.

Bu kütüphaneleri tesis eden ve kitap vakfeden hayır sahiplerinin hal tercümelere:

1 — *Halil Hamit Paşa :*

Halil Hamit paşa Burdurludur. Çelik Mehmet paşa'nın Kethüdası Hacı Mustafa ağanın oğludur. Gençliğinde İstanbul'a giderek bazı kâtipliklerde bulunmuştu. Sadakat ve doğruluğu sayesinde 1193 H. (1779 M.) yılında büyük tezkereci, sonra reis ül-küttap aynı sene içinde sadaret kethüdası oldu. İki sene sonra azledildi. 1196 H. (1781 M.) yılında tekrar sadaret kethüdası, 1197 H. (1782 M.) yılı muharreminde vezirlikle sadrâzam oldu. İki sene sonra ayrılarak Cidde valisi olmuş ise de tekrar azledilmiş aynı sene içinde vefat etmiştir.⁴

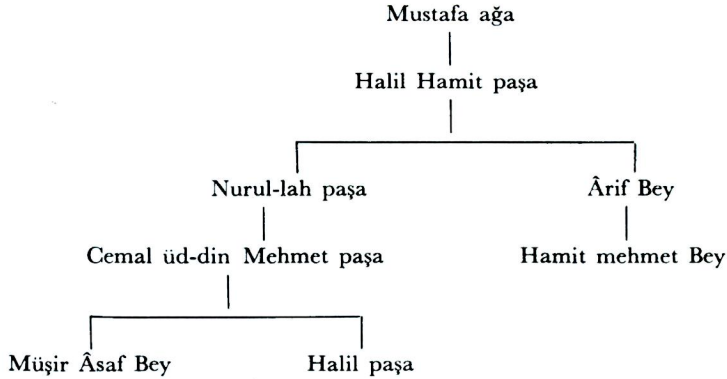
2 — Derviş Mehmet paşanın Burdur'da binasını yaparak bir kütüphane tesis ettiği kendisinin sadrıazam sonra Aydın ve Saruhan mutasarrıfı olduğunu kitapları üzerindeki kayıtlarından öğreniyoruz Derviş Mehmet paşa aslan Mora Anapoli kasabasından Rüstem ağanın

⁴ Sicilli Osmanî cilt 2, sahife 299. Hadikat ül-vüzera-sahife. 34, Tarihi Cevdet

oğludur. Salbaş Ahmet paşaya mühürdar olmuştur. Bu sayede yüksele-
rek Balıkesir mutasarrıfı ve sonra vezaretle Anadolu valisi, 21 Safer 1233
(31 Kasım 1817) de sadrazam oldu. 1235 senesinde Şam ve Kudüs
valiliği ile emîr-i hac ve aynı sene içinde tekrar Anadolu valisi oldu
1240 H. (1824 M.) yılında azlolunarak 42500 kuruşla tekaüt edilmiş
iken 1253 yılında şeyh ül-harem olup aynı senenin Recep ayında
Yenbuğ'da vefat etti. Bu kütüphanesinden başka Bursa'da hayratı
ve İstanbul'da çeşmeleri vardır⁵. Oğlu Ömer Lütfü bey kapıcı başı
olmuştur. 1255 H. (1839 M.) de vefat etti. Diğer oğlu Mehmet beydir.
Bu Mehmet beyin oğlu da Enderunî şair Nevres Mehmet beydir.

229, 348 numaralı kitaplara ve başkalarına basılmış vakıf mühür-
lerinde adı geçen Mustafa Dedeoğlu İbrahim Efendi aslan Trabzon
nevahisinden iken Burdur'a gelmiş şeyh Sinan camii avlusunda bir
medrese bina ederek müderris olmuştur* 1113 H. de Arnavudluğa
gönderilmiş orada bir müddet kaldıktan sonra 1116 H. yılında hacca
gitmiş iki sene mücavir kalarak Mekke ülemasından hadis okumuş
tekrar Burdur'a gelmiştir. 1121 H. (1709 M.) yılında yine hacca gitmiş
avdetde 1128 H. senesinde şehit Ali paşa ile sefere iştirak etmişti.

cild. 3. sahife 129-133 Sicill-i Osmanî C. 2. Sahife 84, 257 deki malûmata göre Halil
Hamit Paşa evlâdları hakkında şu şecere düzenlenmiştir:

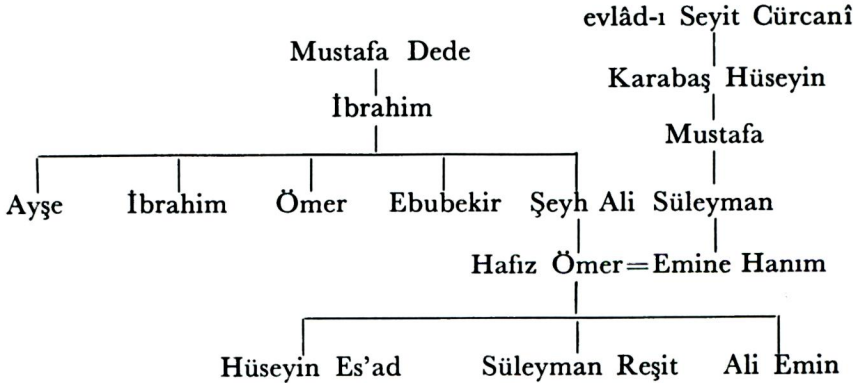

⁵ Aynı eser cilt 2 sahife 336. Tarih-i Cevdet C. 1. sahife 119, Şani Zade cilt
2. sahife 357.

* Medrese Şeyh İbrahim efendi tarafından ilk yapıldığı zaman 7 hücreli
imiş. Şeyh Ömer efendi ve Karakoyunlu Molla İbrahim nam kimseler 11 hücre
daha bina eylemişlerdir. Burdurdaki Lonca binası bu medreseye vakfedilmiş
olduğuna dair Burdur evkafında 23 Şaban 1244 tarihli vakfiyesi vardır.

1133 de tekrar hacca gitmiş, dönüşte Burdur'da ve 1135 yılında vefat etmiştir. İbrahim efendinin dört oğlu bir kızı vardır. Kızı Ayşe amucası oğlu ile evlendirilmiş iken 1156 da ölmüştür. İbrahim çocuk iken vefat eylemiş, diğer oğlu Ömer 1141 H. (1782 M.) yılında kaybolmuştur. Dördüncü oğlu şeyh Ali tahsil için İsparta'ya sonra Konya'ya gitmiş Konya'da sofı Halil medresesinde Harputlu Bekir çelebiden, sonra 1146 da kiliste çekmeceli Mustafa Efendi'den tahsil görmüştü. 1150 yılında hacca gitti. Dönüşte Burdur'a yerleşti. İki defa daha hacca gittikten sonra 1181 de seferi hümayuna iştirak ederek 1182 şabanında Babadağında vefat etti. Üçüncü oğlu Ebubekir 1147 H. 1734 M. yılında tahsil için İstanbul'a gitmiş orada vefat etmiştir. Şeyh Ali'nin Hafız Ömer adında bir oğlu kalmıştı. Hafız Ömer'in iltimasile bu tarihçe hocası hacı Recep oğlu İbrahim Efendi tarafından kaleme alınarak (kitap ül-enbiyâ ve tarih ül-hülefa) adındaki kitabın baş tarafına yazılmıştır. 9 numaralı vesikaya göre Hafız Ömer Efendi İsparta müftülerinden ve seyit Cürcanî evlâdından karabaş Hüseyin Efendi oğlu, Mustafa Efendi oğlu, Süleyman kızı Emine hanım ile evlenmiştir. 1312 H. (1894 M.) yılında Burdur'da vefat ederek küçük Sinan camii avlusuna defnedilmiştir. Mezar taşındaki yazılar Burdur kitabeleri arasında neşredilecektir.

Aile tarihçesi yazılı İbrahim Efendi evlâdı sadrazam Derviş Mehmet paşa kütüphanesinin mütevellileri olmuşlar ve ayrıca mühürler kazdırarak kitaplar vakfetmişlerdir. 12 numaralı vesika bunlardan biridir. Kütüphane mütevellisi Hafız Ömer'in ailesi Emine hanım ile babası Süleyman ve amucası Hüseyin de aynı kütüphaneye kitaplar vakfettikleri 10-11 numaralı vesikalardan anlaşılmalıdır. Bu kayıtlara nazaran şu şecereyi düzenlemek mümkün olmaktadır.

3 — Küçük şeyh Mustafa Efendi Burdur müftüsüdür. Âlim, fâzıl ve fetva vermeğe mezun bir zattır. 1239 H. (1823 M.) tarihlerinde sağdır. Kütüphanesini yaptırmış kitaplar vakfeylemiştir. Ailesi Hatice hanım da kitap vakfettiği 14 numaralı vesikadan anlaşılmaktadır.

4 — Sa'dan zâde hacı İsmail merhum Burdur eşrafından-cami-i kitabesine nazaran-hayriye tüccarlarındandır. 1278 H (1861 M.) yılında Küçük divan baba camiini ihya etmiştir. Burdur'da yirmi beşi müteceviz çeşme yaptırdığı da söylenmektedir. Bunlardan kuyu mahallesindeki çeşmesi üzerinde bulunan kitabeden babasının adı Ali, annesinin Âlime olduğunu öğreniyoruz.

Burdur'da kaldığım bir kaç gün zarfında etüd kütüphanesine toplanmış olduğunu yazdığımız 3208 yazma kitabın büyük kıtada olanlarından 595 adedini gözden geçirdim. Bunları mevzu itibarile şöylece sınıflandırmak mümkün oldu :

<u>Kitap adedi</u>	<u>Konusu</u>
127	Tefsir
78	Hadîs
135	Fıkıh, feraiz
23	Fetva ve kanunnameler
26	Mevize, selâvatı şerife ve dua kitapları
36	Tasavvuf
31	Mecmuat ül-resail
23	Sarf ve nahiv
39	Kelâm, mantık, bedi, beyan
14	Tarih (ikisi müstesna islâm tarihleri)
2	Tâbirname
14	Edebiyat
7	Ahlâk
3	Astronomi
19	Lûgat
18	Teracimi ahval
<u>595</u>	yekün.

Bu kitapların 15 i Türkçe, 2 si farsça, 578 i arapçadır.

Tetkik edilen kitaplar yazıldıkları tarihlere göre tasnif edilince şu neticeye varılmaktadır :

Adet	Hicrî asır	Milâdî asır
2	6	12
13	7	13
66	8	14
41	9	15
32	10	16
19	11	17
18	12	18
394	son asırlarda yazılanlar	
595		

Bu kitapların üzerinde vakıf şartları ve mühürlerinden başka müellifleri, hattatları ve kitap sahipleri bakımından kültür tarihimiz için pek çok kıymetli kayıtlar da vardır. Bunlardan 15 tanesini en eskilerinden başlayarak buraya dercediyorum.

328 numarada kayıtlı El keşf ül-beyan adındaki tefsir kitabının sonunda şu hattat ketebesini vardır. Vesika 18

- 1 - تم كتاب الكشف والبيان بحمد الله وحسن توفيقه والصلوة
- 2 - على نبيه محمد راله الاخيار واصحابه الابرار وحسبي الله ونعم الوكيل
- 3 - نعم المولى ونعم النصير
- 4 - فرغ من كتبه محمد بن الحسن بن منصور يوم الخميس وقت العصر
ثانى عشر شهر
- 5 - ربيع الاول من شهر سنة تسع واربعين وخمس مائه
- 6 - غفر الله لكاتبه ولقارته ولمستمعه ولجميع المؤمنين والمؤمنات والمسلمين
والمسلمات الاحياء منهم والاموات برحمتك يا ارحم الراحمين

Bu vesika dilimize şöyle çevrilebilir “El keşf vel beyan kitabının (yazılması) Allah’ın hamdi ve güzel yardımı ile tamam oldu. Dua onun nebisi Hazreti Muhammed ve hayırlı evlâdı ve sadık eshabı üzerine olsun. Allah bize kâfidir. O ne güzel muhafızdır. Ne güzel Mevlâ ve ne güzel yardımcıdır. Mansur oğlu Hasan oğlu Mehmet bu kitabın yazılmasını 549 H. (1154 M.) yılı Rebiülevvel ayının 12 inci perşembe günü ikinci vakti tamamladı. Allah o kitabı yazanı, okuyanı, dinliyenı ve erkek kadın cümle mü’min ve müslimleri ve

onların ölenlerini ve dirilerini esirgesin. Ey merhametlerin en merhametlisi olan Allahım rahmetinle ihsan eyle, esirge”

334 numaralı (El salis ve el rabi min el vasit fi tefsiri Kur'an) adındaki kitabın sonunda şu hattatın adı geçer: vesika 19.

1 – فرغ من نسخة العبد الفقير الى رحمة الله تعالى سعيد بن مسعود بن عيسى بن الشيبى يوم الثلاثاء سابع عشر ربيع الاول من شهر سنه تسع وثمانين وخمسمائة الحمد لله وصلواته على محمدٍ واله وسلم ورحم الله من قرأ فيه ودعا صاحبه لكتابه بالمغفرة والجميع المسلمين

Türkçesi “Şeybi oğlu İsa oğlu Allah'ın rahmetine muhtaç fakir kulu Said bu nüshanın yazılmasını 589 yılı Rebiülevvel ayının 17 inci salı günü (23 Mart 1193 salı) bitirdi. Hamd Allah, dua Hazreti Muhammed ve evlâdı üzerine olsun. Her kim o kitabı okursa Allah rahmet eylesin. Hayır dua sahibine ve kâtibine ve cümle müslümanlara olsun.”

327 numarada kayıtlı kitab-ı Tefsir el keşf vel -Beyan'ın hattat ketebesı şudur: vesika 20

تم الحمد لله ومنه وصلواته على سيدنا محمدٍ واله وصحبه كتاب الكشف والبيان فى ثانى عشرين شعبان سنه سبع وستايه كتبه الفقير الى رحمة الله تعالى عمر بن ابى محمد بن ابى ناصر بن الوارث البغوى برسم حزانه الشيخ الامام العالم الذاهد العابد الفقيه بهاء الدين محمد ابن ابراهيم بن خلكان عز الله لجميع المسلمين وصلى الله على سيدنا محمد

Türkçesi “Hamd ve minnet Allahü Tâalâ'ya, dua efendimiz Hazreti Muhammed ve eshabı üzerine olsun. El keşif vel-beyan adlı kitabın yazılması 607 H. (1210 M.) yılı Şaban ayının 22 inci günü tamam oldu. Bağalı Varis oğlu Ebi Nasır oğlu, Ebi Mehmed oğlu Allah'ın rahmetine muhtaç Ömer yazdı. Allah aziz eylesin. Halekân oğlu, İbrahim oğlu imam, âlim, zâhit, âbid müftülerin şeyhi Baha üd-din Mehmed'in kütüphanesi için yazıldı. Dua efendimiz Hazreti Muhammed ve cümle müslümanlar üzerine olsun.”

Tercümeden anlaşılacağı gibi kitap Halekân oğlu İbrahim oğlu Baha üd-din Mehmed'in kütüphanesi için yazılmıştır. İbni Halekân

şöhreti ile anılan İbrahim oğlu eb ül-Abbas Şems üd-din Ahmed ülema ve tarihçilerin meşhurlarından olup 608 hicret yılında Erbil'de doğmuştur. Bermekiler neslindedir. Halep, Şam ve Mısır medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra 651 hicret yılında Dimişk kadısı olmuştu. Bir aralık azlolunmuş ise de 667 tarihinde tekrar bu vazifeye getirilmiş. 671 H. yılında Dimişkte ölmüştür. Bir kaç telifatı birçok şiirleri vardır. (Vefiyat ül-a'yan ve ebna-i ebnaiz zaman) adlı eseri en meşhurudur⁶. Bu kayıtlara göre şu şecere düzenlenebilir.

İbrahim
|
Şemsüddin Ahmed=İbni Halekân
|
İbrahim
|
Bahaüddin Mehmed

Herhalde bir istinsah hatası olarak kitabın yazıldığı yıl 607 gösterilmiş ise de İbni Halekân'ın bu senelerde torunu bulunması mümkün değildir. Bu tarihin 707 H. olması kuvvetle muhtemeldir.

359 numarada yazılı İ'rab-ı Kur'an adlı kitabın sonunda şu yazılar vardır: vesika 21.

- 1 — تم الجزء الثاني من كتاب التبيان في أعراب القرآن وتماهه تم الكتاب
- 2 — وفرغ من نسخه على بن رستم الكيشي يوم الاحد الرابع من شعبان من سنة ست واربعين
- 3 — وستمايه والحمد لله رب العالمين وصلواته على سيدنا محمد النبي واله الطيبين الطاهرين

Bu vesika dilimize şöyle çevrilebilir: “Kur'anın İ'rabına ait olan kitap üt-tibyanın ikinci cüzü ve tamamının yazılmasını Kiyşli Rüstem oğlu Ali 646 yılı Şaban ayının dördüncü pazar (22 Sontesrin 1284 pazar) günü tamamladı. Hamd (öğünmek) âlemlerin Rabbine mahsustur. Dua efendimiz Hazreti Muhammed ve onun güzel, temiz, asıl evlâdı üzerine olsun.” Bu vesikada geçen Kiyş şehri Faris

⁶ Kamus ül-âlâm cilt 1, sahife 625.

denizinde Hürmüz boğazı yanındaki büyükçe bir adanın ve ada üzerinde beş bin nüfuslu bir beldenin adıdır. Ahalisi araptır.⁷

344 numaralı Tefsir-i veciz adlı kitabın hattat ketebesini: vesika 22

- 1 – وافق الفراغ من كتابته يوم الاربعاء عشر اخير من شهر جمادى الاولى من سنة ست واربعين وستا [يه]
- 2 – صاحبه وكتابه احمد بن محمد بن الحسن القزويني رحم الله من (دعا؟) لكتابه بالمغفرة وجميع المسلمين

Türkçesi “646- H. (1248 M.) yılı Cemaziy ül-evvel ayının onunda çarşamba günü bu kitabın yazılması tamamlandı. Onun sahibi ve kâtibi Kazvinli Hasan oğlu Mehmed oğlu Ahmet'tir. Her kim onun kâtibi ve cümle müslümanlar için hayır dua ederse Allah rahmet eylesin” demektir. Kazvin İran'ın Irak-ı acem eyâletinde ve Tahran'ın yüzelli kilo metre kuzey batısında islâmi eserleri, ticareti ve sanayii, ziraati ile meşhur eski bir şehirdir.⁸ Anadolu selçukîleri zamanında Kazvinden Anadolu'ya birçok ilim ve idare adamları gelmiştir.

51 numaralı Hidâye kitabının ikinci cildi sonunda şu yazılar vardır: Vesika 23

- 1 – تمت الكتاب بعون الله وحسن توفيقه ومنه وفضله
- 2 – على يد العبد الضعيف الفقير المحتاج الى رحمة ربه القدير
- 3 – عبد القادر بن هابل بن ابراهيم القونيوى [Böyle] عفا الله عنه
- 4 – وغفر له ولوالديه ولسائر المسلمين والمسلمات
- 5 – وافق الفراغ من عاشر شهر الله المبارك رجب
- 6 – سنة اثني وتسعين وستماية الحمد لله وحده
- 7 – وصلى الله على سيدنا محمدٍ واله
- 8 – وعتر الطيبين الطاهرين

⁷ Kamus ül-alam cilt 5, sahife 3938.

⁸ Aynı eser cilt 5. sahife 3657

9 – اجمعين

10 – وسلم

Bu vesika dilimize şöyle çevrilebilir: “Allah’ın yardımı, iyi rast getirmesi, minnet ve fazlı ile Konyalı İbrahim oğlu Hâlil oğlu, Kadir olan Allah’ın rahmetine muhtaç fakir ve zayıf kul Abdülkadir’in eli ile kitabın yazılması tamam oldu. Allah onu af buyursun. Anasını ve babasını ve başka erkek ve kadın müslümanları esirgesin. 692 yılı Recep ayının 10 uncu (16 Haziran 1923) Salı günü ikmaline muvaffak oldu. Hamd bir olan Allah’a dua ve niyaz efendimiz Hazret-i Muhammed’in ve asil necip, temiz evlâdının cümlesinin üzerine olsun.”

332 numaralı cild-i evvel Mealim üd-tenzil adlı tefsir kitabının sonundaki hattat ketebesini: vesika 24

1 – كتبه العبد المذنب احمد بن علي الحافظ الخطيب في قونية المحروسه

2 – واتفق الفراغ من نميته في الثاني عشر من شهر رمضان المبارك

3 – سنة خمس واربعين وسبعماية

Bu vesika dilimize şöyle çevrilebilir: “Hafız Hatip oğlu günahkâr kul Ahmed Konya şehrinde 745 yılı Ramazan ayının 12 inci (17 sonkânun 1345 pazartesi) günü kitabın yazılmasını tamamladı.” demektir.

1001 numarada kayıtlı Zu’ şerh ül-misbah adlı kitabın sonunda ise şu hattat ketebesini vardır: vesika 25

1 – تم الكتاب بحمد الله وحسن وتوفيقه على يد العبد الضعيف المحتاج

الى ربه الغنى

2 – محمد بن محمد القوشخضاري في المدرسته اللاحه بمدينه اقسراهماها الله تعالى

3 – في تاريخ سنة واربعين وسبعماية

4 – هجره نبويه

Türkçesi “Hamd Allah içindir. Onun güzel yardımı ile Kuş hisarlı Mehmed oğlu ve gani olan Rabbına muhtaç zayıf kul Mehmedin eli ile kitabın yazılması hicretin 740 (1339 M.) yılında ve Allah himaye buyursun. Aksaray’ın Tacıye medresesinde tamam oldu. Aksa-

ray'da bir medrese adı olan ve aslında noktasız yazıldığı için (Naciye yahut Taciye) olarak okunması mümkün görülen bu kelimenin Tacüddin adında bir zatın ismine muzaf olduğu ihtimali daha kuvvetli görüldüğü için Taciye olarak kabul ettik. Selçuk devri ümerası arasında Tac üd-din Mu'taz, Tac üd-din Giv, Tac üd-din Emir Hac gibi bir çok isimler vardır.

127 numarada kayıtlı Mecma ül-bahreyn, Kuduri muhtasarı adlı kitabın sonunda şu yazılar vardır; vesika 26

- 1 — كتابة الكتاب
- 2 — بعون الله الملك الوهاب على يد اضعف عباد الله واحوجهم بالباب
- 3 — راجى لطف اللطيف الخبير فى اولى وفى الاياب
- 4 — عمر بن حضر بن الخطاب الفلك آبادى عفا الله
- 5 — عنهم فى ضحوة نهار السبت آخر الرمضان سنة اربع وتسعين وسبعماية
والحمد لله وحده وصلى الله على سيدنا محمد واله وصحبه وسلم

Vehhab ve Melik olan Allah'ın yardımıyla latif ve habîr olan Allah'ın gelişte ve dönüşte lütfunu rica eden ve Allah'ın karpısına çok muhtaç zayıf kullardan Felek âbâd (Eğridir) li Hattap oğlu Hızır oğlu Ömer -Allah onları af buyursun- 794 H.(1391 M.) yılı Ramazan ayının sonunda cumartesi günü kuşluk vakti kitabın yazmasını bitirdi. Hamd bir olan Allah'a mahsustur. Dua ve selâm efendimiz Hazret-i Muhammed ve evlâdı ile eshabının üzerine olsun." Tercümede işaret edildiği gibi Felek âbâd Eğridir'in eski adıdır. Hamid oğullarından Felek üd-din Dündar bey tarafından bu isim verilmişti.

317 numaralı Bahr ül-ulûm adlı tefsir kitabına şu fıkra yazılmıştır. vesika 27

- 1 — بحر العلوم من التفسير الشيخ الفاضل
- 2 — السيد على الدين على بن يحيى السمرقندى
- 3 — ثم القرمانى تلميذ الشيخ علاء الدين البخارى المتوفى فى حدود سنة
860 بلارنده

وهو كتاب كبير فيه فوائد جلية انتخاب من كتب التفاسير واطراف
اليها فوائد من عنده بعبارات فصيححة وانتهى الى سورة المجادلة
في اربع مجلدات

860 H. (1455 M.) yılı hududunda vefat eden Buharalı, şeyh Alâ üd-din tilmizlerinden aslan Semerkandlı sonra Karamanlı olan Yahya oğlu Fâzıl, şeyh ve seyid Alâ üd-din Ali'nin tefsir kitaplarından Bahr ül-ulûm'dur. O büyük bir kitaptır. Müfessir kitabını faydalı gördüğü bahisleri diğer tefsir kitaplarından seçerek yazmıştır. Onda yüksek faydalar vardır, ibaresi akıcı, ifadesi düzgündür. Mücadele sûresinde (sûre 58) sona ermiştir. Dört cilttir. Bu fikra Keşf üz-zunun fi esami-i kütüb-ü vel funun. Kâtip Çelebi cilt 1 sahife 225. Maarif Vekâleti tab'ında bazı farklarla yazılmıştır. Ezcümle Keşf üz-zunun' da Semerkandî'nin babası adı yazılı değildir. Semerkand Türkistan'da Zerefşan eyâletinin merkezidir. Buhara'nın 222 kilometre doğu güneyinde eski bir şehir ve islâm medeniyetinin en parlak merkezlerinden birisidir. Bilhassa medreseleri, cami ve türbeleri ile meşhurdur. Aynı zamanda ticareti, ziraati ve sanatı ile de ileri gitmiş şehirdir. Alâ üd-din Ali Semerkandî'den başka bir çok evliya ve ulema da yetişmiştir.⁹

332 numaralı kitabın baş tarafına şu fikra ilâve edilmiştir: vesika 28

معالم التنزيل لابی محمد الحسين [مدفون بقونيه او بمسرو تلميذ الامام
القشيري] ابن مسعود الفراء [ای فراء الثاني] البغوى الشافعى المتوفى 516
وهو صاحب المصاييح ومنه المحدثين غير هذا ابو القاسم عبدالله بن محمد
البغوى منه شيخ شيخ المؤلف
اختصره الشيخ تاج الدين ابو نصر
عبدالوهاب بن محمد الحسينى المتوفى ٨٧٥

Türkçesi Mealim üt-tenzil adlı kitap imamı Kuşeyrinin tilmizlerinden Konya'da veya Merv'de medfun bulunan Ebu Mehmed Hüseyin ibni Mes'ud feralardan (kürkçülerden) yani ikinci

⁹ Kamus ül-âlâm cilt 5, sahife 2626.

feralardandır, Baga şehrindedir, şafiüdür 516 H. (1122 M.) yılında ölmüştür. O Mesabih kitabının da müellifidir. Ondan başka Ebülkasım Abdullah bin Muhammed Bagavî de bu kitabı yazanlardandır. Bunlardan başka Mesabih kitabı yazanlar da vardır. Onlardan birisi de müellifin şeyhinin şeyhinin şeyhidir. 875 H. (1470 M.) yılında vefat eden Mehmed Hüseyinî oğlu Ebu Nasır Tac üd-din şeyh Abdülvehhab bu kitabı ihtisar etmiştir. Bu kitap hakkında Keşf-üzzünun (cilt 2 sahife 1726 Maarif Vekâleti tab'ın) da fazla olarak şu malûmat vardır. O kitap orta büyüklüktedir. Sahabeden ve tabiinden ve ondan sonra yazılmış tefsirlerden nakledilmiştir.

Konya'da lise binasının arkasında Sadr üd-din Konevî'ye giden yolun solunda imam-ı Bagavî'ye nisbet edilen bir türbe ve mezar vardır. Bina haraptır. Tamir ve muhafazası lâzımdır.

718 H. (1388 M.) yılında yazılmış olan El izah lit telhis il-miftah-liş şeyh il allâmet il Aksarayî adlı ve henüz numara konmamış olan bu kitabın başında şu kayıtlar vardır: vesika 29

- 1 — ولد مصطفى بن محمد بن امير يوسف بن امير شاه بن محمد الشهير بطبل باز في زمان سلطان محمد خان بن مراد خان. في بلدة تيره في اليوم الرابع قريباً من وقت العصر من شهر ذى الحجة المبارك من سنة تسع وسبعين وثمانماية
- 2 — ولدى شاه پاشا بنت محمد بن امير يوسف في زمان سلطان بايزيد خان بن محمد خان في بلدة ادرنه في يوم الثالث في وقت العصر في اليوم الجمعة من ايام شهر الصفر المبارك من شهر سنه ثمان وثمانين وثمانماية
- 3 — ولد حاجى بايرام بن محمد بن امير يوسف في زمان سلطان بايزيد خان بن محمد خان في ليلة اليوم التاسع من شهر ذى الحجة المبارك من شهر سنه تسع وثمانين وثمانماية
- 4 — ولد درويش محمد بن محمد بن امير يوسف في زمان سلطان بايزيد خان في ليلة اليوم العاشر من رمضان المبارك من شهر سنه تسعين وثمانماية
- 5 — ولد عبدالرحمن بن محمد بن امير يوسف في ليلة اليوم التاسع والعشرين

من ايام شهر المحرم المبارك من شهر سنه اثني وتسعين وثمانماية

6 — ولد عبدالله بن محمد بن امير يوسف

Türkçesi:

“1 — Tabılbaz (davul çalan = davulcu) şöhretiyle anılan Mehmet oğlu Emirşah oğlu Emir Yusuf oğlu Mehmet oğlu Mustafa, Murat Han oğlu Sultan Mehmed’in hükümdarlığı zamanında Tire şehrinde ve 879 (1474) yılı zilhicce ayının dördüncü günü ikindi vaktine yakın bir saatte doğdu.

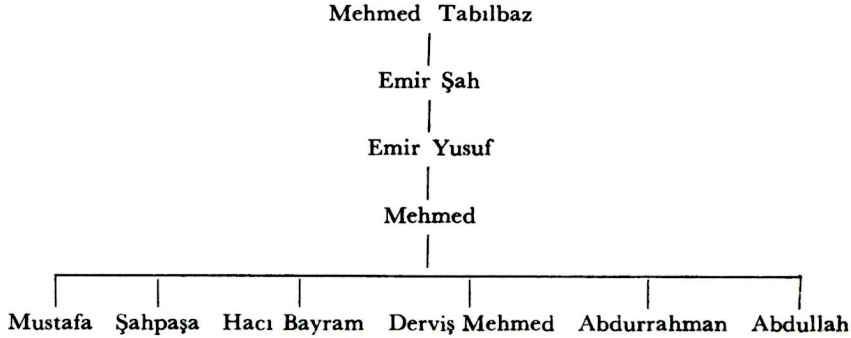
2 — Emir Yusuf oğlu Mehmet kızı Şah paşa, Mehmed Han oğlu Sultan Bayezit hanın sultanlığı zamanında Edirne şehrinde 888 H. (1483 M.) yılı Safer ayının üçüncü cuma günü ikinci vakti doğdu.

3 — Emir Yusuf oğlu Mehmed oğlu Hacı Bayram, Mehmet Han oğlu sultan Bayezit hanın zamanında 889 H. (1484 M.) yılı Zilhicce ayının dokuzuncu gecesi doğdu.

4 — Emir Yusuf oğlu Mehmet oğlu Derviş Mehmet Sultan Bayezit zamanında 890 H. (1485 M.) yılı Ramazan ayının 10 uncu günü gecesi doğdu.

5 — Emir Yusuf oğlu Mehmed oğlu Abdurrahman 892 H. (1486 M.) yılı Muharrem ayının 29 uncu günü gecesi doğdu.

6 — Yusuf oğlu Mehmed oğlu Abdullah doğdu. Bu malûmata göre şu şecereyi tanzim etmek mümkün oldu.

Henüz numara konmamış olan (Min el-lûgat it tercüman) adlı kitabın sonunda şu hattat ketebesini vardır: Vesika 30

من اللغة الترحمان : المصنف پير محمد بن يوسف القرمانى الاركلى مولداً
الانقروى توطناً من عبد الضعيف المحتاج الى رحمة ربه الفتاح محمد بن ابراهيم
بن على غفرالله له ولوالديه واحسن اليهما واليه بمعاونه الياران فى بلدة آنقره
من بلاد آناطولى فى مدرسة قزل بك فى يوم الخميس من شهر محرم الحرام
تاريخ سنه احد [Böyle] وثمانون وتسعمائة

خيرہ يازسين شرنى آنوك كراماً كاتبين
كيم دعا ايله آكارسه اشبو خطك كاتبين

الخط الباقي والعمر فانى

العبد عاصى والرب عافى

كاتبانك دفترى اعمالنه قلدتم نظرا
معصيت نام بكى برقاره دفتركوردوم

صاحب الخط

رميم فى التراب

Türkçesi “Karaman eyaleti (Konya)nın Ereğli kazasında doğmuş Ankara’da yerleşmiş olan musannıf Yusuf oğlu pir Mehmed’in lûgatten tercüman adlı kitabı Anadolu beldelerinden Ankara şehrinde Kızılbey medresesinde¹⁰ dostların yardımıyla Ali oğlu İbrahim oğlu ve Fettah olan Allah’ın rahmetine muhtac zaif kullardan Mehmed -Allah onu ve anasını, babasını esirgesin ve sonlarını iyi getirsin- tarafından 891 H. (1573 M.) yılı Muharrem ayında

¹⁰ Kızılbey camii Ankara’nın şimdiki Bankalar caddesinde ve Ziraat Bankasının bulunduğu yerde idi. Banka yapılırken bu eser yıkılmıştır. Kızılbey medresesinin hamam önünde ve yürüyen dede türbesinin bulunduğu sahada olduğu tapu kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Seyfüddin Kızılbey selçuk ümerasından ve ordu kumandanlarındandır. Alâ-üd-din Keykubad hükümdar olup etrafa fermanlar yazıldığı vakit “Melik ül-ümera Hüsam üd-din Çoban bey’e Melik ül-ümera Seyfüd-din Kızılbeyki Kayı ve Bayındır boyundan ve kadim ulu beyler ve sağ ve sol kol beyleridirler. Tuhaf hedaya ve niami bî payan birle geldiler direm ü dinar ve oğlan ve halayık getirdiler” denilmektedir.

Yazıcı zade Ali selçuknamesi Sahife: 324.

perşembe günü tamamlandı. Bu yazıyı yazanı her kim dua ile anarsa kiramen kâtibin melekleri onun şerrini hayra yazsın. Yazı bâkidir. Ömür geçicidir, kul günahkârdır. Allah affedicidir. Kâtiplerin amel defterlerine baktım. Günah mektubum gibi bir kara defter olarak gördüm. Yazının sahibi toprakta çürümüştür. (Allah rahmet eylesin)

Nereli olduğu vesikanın tercümesinden anlaşılan pir Mehmed lûgat ve fıkıh ilimleri mütehasıslarındandır. Sıhahı cevherî ile muğrip ve başka lûgatlardan toplayıp tercüme ettiği bu kitabına (Tercüman) adını vermiştir. Tercüman 28 bab üzere mürettep üç cilttir. Bundan başka Mültekit adında başka bir lûgat kitabı daha vardır. Zübdet ül-fetâvâ ve Haşiye-i alâ şerhi dibacet ül-misbah adında iki kitabı daha vardır. Bu kitaplar henüz basılmamıştır. Pir Mehmed 866 yılında vefat etmiştir.¹¹

313 numaralı Mealim üt-tenzil adlı tefsir kitabının sonunda şu şerh vardır. Vesika 31

كتاب معالم التنزيل الذى صنفه الشيخ الجليل والخبر النعيل الامام العالم
الكامل محى السنة قدوة الامة و امام الائمة مفتى الفرق ناصر الحديث ظهير الدين
ابو محمد الحسين بن مسعود البغوى قدس الله روحه و نور ضريحه

“Mealim üttenzil kitabı yüce şeyh, fâzıl, âlim kâmil imam ve sünnetleri ihya eden, ümmetin muktedası, imamların imamı, müftülerin başı Bagalı Mesud oğlu, hadîsler yardımcısı Zahir üd-din Ebu Muhammed ül Hüseyin -Allah ruhunu kutsal, kabrini nurlu eylesin-telif etmiştir.” Baga Endülüs’te Bire hıttasında ve Kurtubanın elli mil cenubunda bir kasaba olup suları, bağ bahçeleri ve mahsulâtı ile meşhurdur¹².

1128 numarada kayıtlı Şerhi İrşadı irşad adlı kitapta şu kayıt vardır. Burdur kütüphanesinde gördüğüm nüsha 1118 H. yılında istinsah edilmişti. Vesika 32

الى تأليفها اشارة صدرت من جانب جناب الامير المعظم و صدر الخطير
المفخم مولى النعم الوافرة الكامله مبدئى المخ الوافية الشافيه المولى الذى
لا يبصاره بل لا يقاربه فى بسط العراسه و كل بجر عند كفه المعراة عن

¹¹ Bursalı Mehmet Tahir. Osmanlı müellifleri cilt 1, sahife 165.

¹² Kamus ül-alam cilt 2, sahife 1199.

الكفّ والقبض سرى مكين الخلق معين الخلق سليمان بن الامير الاعظم والوزير الآكّه قطب سماء المعالى مدار امور الاعظم والاعالى فلك الدولة والدين الامير طاشخون بك متّعهما الله بعمر طويل مديد المدى محسناً ابادى (؟) دولتها يجيز حد الحدى. قال الفقير الى الله غنى ابو عبدالله محمد المعروف بابن الجيش الانصارى الاندلسى.

Türkçesi “şerhi irşadı irşad kitabı yüce emir şan ve şeref sahibi muhterem hudutsuz ihsanlar yapan ata ve şefaathlerin başı olan Süleyman beyin işaretile te’lif olundu. O öyle bir emirdir ki kimse ona karşı duramaz. Yaklaşamaz bile. Bunun hanedanlığı, cömertliği yanında denizler aciz kalır. Eli sıkı, cimri değildi. O büyük emîr, uyanık vezir, yükseklikler semasının kutbu Felek üd din Taşkun beydir. Allah onları zamanların sonuna kadar uzun ömürlerle faydalandırısın. İhsanda devletlerinin eli hadleri aşkındır. Endülüslü ensardan Ceyiş oğlu diye anılan ve gani olan Allah’ın fakiri Ebu Abdullah Mehmed söyledi.” demektir.

Burdur etüd kitaplığında görülen Ahmed bin Mehmed el hatip ül kastalânî adlı 10 cilt muazzam eser ile 237 numarada kayıtlı fıkıhtan diğer bir kitabı baba Nasuh oğlu İslâm oğlu Abdülkerim oğlu Seyit Ahmet oğlu Hacı Hüseyin oğlu Hacı Ahmed adında bir hattat 1268-1280 H. yılları arasında yazmıştır. Bu kitaplara sahife numarası konmuştur. Sahife ve satır adetlerini hesapladım. Şu on bir kitapta tam 200.450 satır vardır.

Söz buraya gelmişken 18/3/958 tarihinde Sivaslı Hacı Seyfullah oğlu Yaşar elinde gördüğüm bir Kur’anı kerim’in hattat ketebesinden de bahsetmek istedim. Vesika 33

1 – تشرف بكتابة العبد الضعيف

2 – اذنب عباد الله واحوجهم الى رحمته وغفرانه الفقير

3 – محمد بن حسين الحافظ الكاشانى فى شهر ربيع الثانى لسنة خمس وتسعين
وثمانماية هجرية

وهذا الجامع مائة وخمس وخمسون من مكاتبة

Türkçesi “Bunu yazmakla müşerref olan Allah’ın rahmet ve gufranına mühtac zayıf ve günahkâr kulu fakir Kâşanlı Hafız Hüseyin oğlu Mehmed hicretin 895 (1489 M.) yılı Rebiyülâhır ayında ikmal eyledi. Bu nüsha yazdıklarının yüz elli beşincisidir”.

Kura’nı kerimler ortalama 600 sahife olur. Bu hattatın -buna gelinceye kadar- yüz elli beş adet Kur’anı kerim yazdığına göre $600 \times 155 = 93.000$ sahife, her sahife 15 satır hesabıyla 1.395.000 satır yazmış demektir. Matbaaların icadından evvel bir hattatın ne kadar kitap yazabileceğini gösteren şu iki misali zikretmeyi faydalı buldum.

Not: Yukarıda (s. 49) şecerese yazılan Tabılbaz Mehmet efendi, Fatih devri müderrislerindendir. Vesikada yazıldığı gibi Tir’de ve başka yerlerde müderrislik yaptıktan sonra Bursa’da Yıldırım Han medresesine tâyin olundu. Bilâhare Edirne çiftesine ve Semaniye medresesine müderris olmuştu. Bu sırada vefat etti

Derslerimi güzel takrir ederci. Tavai-i Beyzâviye haşiyesi vardır. Tac-üd Tevarih C. 2. sa. 573

ÜÇÜNCÜ MEHMED'İN OĞLU ŞEHZÂDE MAHMUD'UN ÖLÜMÜ

Or. Prof. İ. H. UZUNÇARŞILI

III üncü Murad'ın oğlu Sultan Üçüncü Mehmed'in (1595—1603) SELİM, MAHMUD, AHMED, CİHANGİR ve MUSTAFA isimlerinde beş oğlu olmuştur; bunlardan ilk oğlu SELİM 1005 Ramazan 3 H. 1597 Nisan 20 de rivayete göre ondört yaşında, kızılca hastalığından vefat ederek Ayasofya camii hariminde cedit İKİNCİ SELİM'in türbesine defnedilmiş ve CİHANGİR de babasının son senelerine doğru küçük iken vefat etmiştir. İkinci oğlu ve hamiyetli bir şehzade olan MAHMUD ise aşağıda görüleceği üzere onaltı yaşında boğulmak suretiyle vefat ettiğine göre 995 h 1587 M de doğmuştur¹.

DÖRDÜNCÜ MURAD zağmanında iki defa vezir-iâzam olan HAFIZ AHMED PAŞA, enderun hizmetinde bulunduğu sırada Birinci AHMED'den duyarak naklettiğine göre devletin Celâli eşkiyaları ve İran seferiyle uğraştığı ve muvaffakiyetsizlikler tevali ettiği sırada ÜÇÜNCÜ MEMED, bu hallerden pek ziyade müteessir olarak yemek ve içmekten kesilmişti. Babasının bu halini gören büyük şehzade Mahmud:

—Hey hünkârım ne gücenürsün, niçin darılırsun? beni gönder ve askere serdar eyle. Allahü teâlânın fazliyle bu cümle muânidi kal'u kam نلع و نلع ideyin ve sana bizzarûri serfuru ittireyin" dermiş. Hattâ bir defa SULTAN MEHMED, şehzadesine nasıl yaparsın diye sorması üzerine:

— Kimini kılıç ile kimini müdara ile, inşallahü taâlâ pâdişahın hayır duasıyla göresiz haklarından nice gelürin" diye mukabele etmiş. MAHMUD'un bu sözleri üzerine kendisinden üç yaş küçük olan kardeşi AHMED, bu sözlerden pâdişahın memnun olmadığını görerek ağabeyisini böyle söylemekten vaz geçirmek istemiş ise de faal, cevval ve gayretli olan Şehzade MAHMUD, biraderinin sözlerine kulak asmamış.

Yine aynı menbada gelen rivayete göre şeyhlerden birisi, tertib ettiği bir vefk ile MAHMUD'un saltanata geçeceğini ve pâdişaha fenalık

¹ ÜÇÜNCÜ MEHMED'in diğer oğullarından AHMED ile MUSTAFA hükümdar olmuşlardır.

iras edileceğini beyan yollu şehzadeye mektub yazmış ve bu suretle dışarıdan ve içeriden şeyh ile şehzade arasında muhabere cereyan etmiş. Bu muhabere kâğıdı bir gün Kızlarağası Abdürrezzak ağa tarafından getiren adamın elinden alınarak pâdişaha verilmiş ve bunun üzerine şehzade MAHMUD ile valdesi ve şeyh ve işe vasıta olanlar tevkif ve hapis edilerek -herhalde tahkikat yapıldıktan bir ay sonra- şehzade boğulmuş, valdesi ve diğer alâkadarlar denize atılmışlardır (27 Zilhicce 1011 ve 7 Haziran 1603) ².

Şehzade MAHMUD'un katli hakkında o tarihte *İstanbul*'da İngiltere elçisi bulunan LELLO'nun muhtırasında ³ şu malûmat vardır:

YEMİŞÇİ HASAN PAŞA sadaretinde "yeni bir mesele çıktı ve Pâdişahın çok canını sıktı; şehzade, yâni en büyük oğlu on sekiz, ondokuz yaşlarına gelmişti; babasının, büyük annesi ⁴ ihtiyar sultan tarafından tamamen sevk ve idare edildiğini devletin harabiye sürüklendiğini, valide sultanın servet toplamaktan başka bir şey düşünmediğini gördükçe üzülyüyor, şikâhyet ediyordu; bundan çok kere de annesine dert yanardı; babasının karısı olan bu genç sultan, [yani Mahmud'un annesi] valide sultan tarafından sevilmezdi; o da keder duyuyor fakat bu derde bir çare bulamıyordu; bir şeyh veya falcıya baş vurmağı düşündü; istediği de, gelecek hükümdarın oğlu mu olacağını ve şimdiki hükümdar kocasının ne kadar yaşayacağını öğrenmekti; sorduklarına cevab yazılıp geldi; fakat haberci hata ederek bunu genç sultana vereceğine ihtiyar sultana [yani valide sultana] verdi; o da açınca içindekilerin gelinine hitaben yazıldığını, altı ay geçmeden oğlunun hükümdar olacağını bildirdiğini gördü; fakat bunun ne suretle babasının ölümüyle mi, yoksa tahtından indirilmesiyle mi gerçekleşeceğini söylemiyordu; valide sultan bu işte heman bir hiyanet sezdi, hükümdar oğlunu kışkırttı, o da çok şüpheye düştü; oğlunu (yani Mahmud'u) çağırtdı,

² *Peçevî tarihi c. 2. s. 281 Fezleke (c. 1. s. 219)* Şehzadenin boğulması 1010 zilhiccesinde gösterilmiştir. Orada kısaca şöyle diyor: "SULTAN MAHMUD'a bin on zilhiccesinin yirmi yedinci günü şerbet-i şehadet içirildi. Menkuldür ki meşayıhten biri serir-i saltanata cülûs edeceğine cazim oldum deyu beşaretnâme gönderip pâdişah-ı âlempenah yedine vâsıl olmağla şeyh-ı merkumı ve vasıtalarını katleyledikten sonra bunlar dahi bî cürüm şehid oldular, şehzade camii haremde medfundur.

³ LELLO'nun muhtırası s. 57 ilâ 59. Ankara üniversitesi Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi yayınlarından olup ingilizceden mütercimi ORHAN BURİAN'DIR.

⁴ *Topkapı sarayı arşivi numara 721 A daki dosyada.*

هاد تو و نودو چو هفت . عالم بیا . هفتاد نفر عالی شریفان به عرضت به حضور آید که
 حاضران سن سلن از دیگر اهل کماله القدر . فی جبر و علم هفتاد نفر غوغا غنا شیرین با فو از پاک اول . هر کیم که بویست نه به
 سه هفتاد نفر و هفتاد . عالم بیا . هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر
 رسوا تا اول و هر یک میان سیر بر اول و اول اول هفتاد نفر اول اول هفتاد نفر اول اول هفتاد نفر
 یافت ایشا اول و اول اول اول اول اول اول اول اول اول اول اول اول اول اول اول اول اول اول
 کونفیک که ایک روح افا سی بود که کونفیک بود روح هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر
 هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر
 و ارا بیسه حکم دهم روز و این کونفیک حاله تمام کونفیک اول اول اول اول اول اول اول اول اول
 قول کونفیک و میری کونفیک کونفیک کونفیک کونفیک کونفیک کونفیک کونفیک کونفیک کونفیک
 هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر هفتاد نفر
 هفتاد نفر و نودو چو هفتاد . عالم بیا . هفتاد نفر

Şehzade Mahmud hakkında casus'un Padişah'a arzı (Topkapı S. Arşivi 721 A).

bu mesele üzerine onu sorguya çekti, halbuki annesinin yaptıklarından bunun hiç haberi yoktu. Sorguya çekildiği sırada itiraf ettirmek için yere yatırılıp âdetleri üzere ayaklarına, karnına vurularak dövüldü; hapise attılar iki gün tutulduktan sonra tekrar dövüldü, her seferinde iki yüz sopa vurdular; fakat kendisinden bir şey öğrenemediler. Bunun üzerine annesi çağırılıp sorguya çekildi; oğlunun istikbalini öğrenmek için bir şeyhe başvurduğunu fakat kocasının tahttan olmasını, bir zarar görmesini hatırandan geçirmedigini ona bağlılığının büyük olduğunu hararetle temin etti. Fakat bu sözler hükümdarı, hususiyle valide sultanı hiç iknâ etmedi; vakit geçirilmeden o gece bu işte alâkaları olduğu tahmin edilen otuz adamıyla beraber diri diri çuvala konulup denize atıldı. Bundan sonra hükümdar oğluna ne yapması lâzım geleceğini tâyin etmek üzere bir meclis topladı, fakat bu meclise yalnız Yemişçi (Sadrazam Hasan Paşa) ile şeyhulislâmı (Ebülmeyamin Mustafa Efendi) çağırdı. Ötekiler de çağırılır ve mesele duyulursa askerlerin ayaklanıp kendisini tahttan indirmelerinden şüpheliydi; oğlunu pek seviyorlardı, çok yakışıklı, çok kabiliyetli bir gençti. Babasının ise âdi ve korkak çocuklar gibi annesi tarafından idare edilmeğe razı diye hiç sevmiyorlardı. Bu mecliste, şeyhulislâm şahit ve isbat bulunmaksızın öldürülmesi caiz olmayacağı fikrinde idi; bununla beraber ancak ölümüyle babasının huzur bulacağını görerek babasının heran hayatından korkup endişe içinde yaşamasından ise oğlunun canından edilmesine fetva verdi. Delikanlı alçakça boğuldu ve gizlice gömüldü; Fafat babasının ölümünden sonsa şimdiki hükümdar kardeşi gömülü olduğu yere güzel bir türbe yahut mezar yaptırarak ona saygısını gösterdi” ŞEHZADE MAHMUD, Şehzade camii mihrabı önünde medfundur.

Gerek bizim kaynaklar ve gerek İngiltere elçisinin mütalealarından, büyük şehzade Mahmud’un, validesinin emriyle hareket eden babası Sultan Mehmed’in halinden ve dahilen ve haricen olan muvaffakiyetsizliklerden müteessir olduğu ve bizzat serdarlıkla sefere gitmek istemesinden dolayı da Üçüncü Mehmed’in oğlundan şüphe ettiği anlaşılıyor.

Bizim tarihlerin onaltı ve İngiltere elçisinin onsekiz, ondokuz yaşlarında olarak kaydettiği şehzade Mahmud’un, babasını hal’edip yerine geçmek istemesi iddia edilemezse de (Lello)nun tahmini gibi bir istihrac ile velevki validesinin bunun tarihini öğrenmek istediği ve

şehzade validesiyle büyük valide sultanın (Safiye sultan) aralarındaki birbirlerini sevmemezlük de bunda müessir olduğu tahmin olunabilir.

Elimizdeki bir vesikaya göre şehzade veya validesinin hariçle, şeyhle muhaberesi heman bir defaya mahsus olmayıp bir müddet devam etmiş ve keyfiyet pâdişah tarafından haber alınarak bu işin takib ve tahkikine hükümdarın mütemetlerinden birisi gizlice memur edilmiş ve o da bu hususa bir müteferrikayı yollamış ve aldığı haberleri bir arize ile Üçüncü Mehmed'e bildirmiştir.

Padişah iptida yeniçerilerin bu meseledeki durumlarını öğrenmek istemiştir. Bu hususta aldığı haber gerek yeniçerilerin ve gerek halkın düşüncesi iyilik olduğu yolundadır. Bundan sonra işi tahkike gönderilen müteferrika bir hizmetkârın odasında bulunup şeyhle tanışmış ve şeyh, şehzade nasıl isterse kandırıp baştan çıkarırlar dedikten sonra muttasıl, gece gündüz iki, üç ağası içeri girip bir kaç saat sonra çıkıp diğer ağaları girip mütemadiyen meşveret ederler ve hattâ sair halktan dahi gireler fakat sıkı surette etrafı gözlerler demiş ve aynı zamanda şehzade ve adamları fevkalâde vehim ve hayret içinde olduklarını gönderilen müteferrika beyan etmiş; tekrar malûmat almak için gitmiş olduğunu pâdişaha bildirilerek her işin arzuları gibi olacağını arz eylemiştir.

Fotoğrafi da makaleye konan vesika sureti aynen şöyledir.⁴

Saadetlu devletlu pâdişah-ı âlempenah hazretlerinin hâkpâyı şeriflerine arz-ı bende-i hakir oldur ki

Yeniçeri kullarunuz arasında vesayir halkın arasında söylenen iyiliktir. İnşallahürrahman hak celle ve alâ hazretinin avn-ü-inayetiyle yevmen feyevmen ziyade ola. Her kim bu âstane-i saadete, saadetlu, devletlu pâdişah-i âlempenah hazretlerinin hizmet-i şerifelerine hiyanet ilen hizmet edeyim dirse ankarib dünyada ve ahrette rüsvay olup iki cihanda bile bermurad olmaya.

Ol müteferrika kulunuz bir hizmetkârımın odasında olmuş; dün gece ol şeyhin yanında aşına olmuşlar, böyle demiş; Şehzade hazretlerin nice isterlerse tiz idlâl edip baştan çıkarırlar demiş; muttasıl gündüz, gece iki üç ağası içeriye girürler, iki, üç saatten sonra taşra çıkıp iki, üç ağası dahi girürler, muttasıl meşverettir demiş, sair halktan bile girürler imiş; ama muhkem gözlerler demiş meşveretlerin. Ama şimdiki halde şehzade hazretleri olsun kim var ise muhkem vehim

üzere imişler. Şimdiki halde tamam sükût üzeredirler, cümlesi vehimden mütehayir olmuşlardır demiş; kulunuza, didi gitmedin giru gelürüm didi, girü bazı hususlar sorayım. Hakk celle ve alâ hazretlerinin avn-ü-inayetiyle saadetlu, devletlu pâdişah-i âlempenâh hazretlerinin hayır duaları berekâtiyle umarım her maslahat mûrad-ı şerifleri üzere ola. Baki emr-ü ferman saadetlu, devletlu pâdişah-i âlempenah hazretlerininindir.

N. KEMAL'İN OSMANLI TARİHİ'NE DAİR

BİLGİMİZİ TASHİH ve İKMAL EDEN YENİ NOTLAR

FEVZİYE A. TANSEL

Tanzimat Devri'nin hemen bütün şahsiyetleri gibi Namık Kemal'in de, Avrupaî nevi'leri tanıtmaya maksadıyla birçok sâhada eser verdiği görülür; fakat bunların çoğu tarih, veya tarihle alâkalı eserler ve basılan ilk eseri de bir tarih, *Devr-i istilâ*'dır¹. Yirmialtı yaşında, *Tasvir-i efkâr* muharrirliği sırasında neşredilen bu eserinden sonra, Gelibolu Mutasarrıfı iken, bunu, Salâhaddin Eyyubî'nin de hal tercemesini ilâve ile *Evrak-ı perişan* adıyla bastırdı. *Emîr Nevruz*², *Kanije*, *Silistre Muhasarası*'nı Magosa'da yazmış³, Midilli'de iken de *Fâtih* ve

¹ *Devlet-i aliyye'nin Devr-i istilâsına Dair Bir Makedir, Tasvir-i efkâr*, nu. 443-451, 6 Şa'ban- 7 Ramazan, 1283 (13 Kânunievvel, 1865-13 Kânunisanî, 1866). Aynı yıl, müellifin adı, basım yılı kaydedilmeyerek, tefrikadaki adı ile *Tasvir-i efkâr* Matbaası'nda neşredilmiştir. Kemal'in, bu gazetenin başmakale sütunundaki şu cümlelerinden, eserin, 1866'da basıldığı anlaşılıyor: "Bundan bir hayli zaman evvel Devlet aliyye'nin Devr-i istilâsına dair yazmış olduğum makale-i muhtasara da, muin olduğu maksadın tehallüfü münasebetiyle evrak-ı perişan arasında güm geçte-i nisyân olmuştu. Muahharen *Tasvir-i efkâr*'ın tefrikasında tab'edildiği gibi, bazı tertib sehviyatının tashihi ile ayrıca risale şeklinde dahi basılmıştır. Aczde kemal ve kemalde acz ile ma'ruf olan Namık-ül huruf, bunun ve bu yolda olan âsar-i nâcizânemin enzâr-i umumiyyeye arz olunacak değeri olmadığına mu'teriftir. Me'muldur ki erbâb-i insaf nazarında memduh olmaz, makduh da olmaz; zira ki mu'terifin hatâsından bahsetmek, malûmu i'lâm kabilinden olur" (Nu. 453, 15 Ramazan, 1283-21 Kânunisanî, 1866). Müstakil olarak üçüncü def'a, Kütübhanesi Ebüzziya serisinde basılmıştır (Nu. 33, 1886; ilâmı için bk., *Terceman-ı hakikat*, nu. 2493, 8 Teşrinievvel, 1886). Nejdî Sançar'ın, *Namık Kemal'in Eserleri ve Eserlerinin Çeşitli Basımları* adlı makalesinde bu son basımdan bahs ve bir evvelkinin ise basım yılı tesbit edilememiştir (*Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, c. IV, nu. 2, Ankara, 1955, s. 72).

² *Emîr Nevruz*'un üç tab'ı mevcuttur: İst., La Turquie ve Şark Matbaası, 20 Safer, 1292-28 Mart, 1875. İst., Kitabçı Arakel neşri, 1302. Bunun ve Ebüzziya neşrinin (İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1302) üzerinde *Evrak-ı perişan* kaydı de vardır.

³ Bu iki eserin basımı Ahmed Nâfiz adınadır: *Kanije*, Eser-i Ahmed Nâfiz, İst., Hayal Matbaası, 1290, M. 1873. *Silistre Muhasarası*, İst., Teodor Kasab Matbaası, 1290. *Kanije*, Eser-i Kemal, ikinci basım, Kütüphane-i Ebüzziya, Nu. 19, İst., Mat-

Yavuz'un haltercemelerini de ilâve ederek *Evrak-ı perişan*'ı yeniden neşretmiştir⁴. Namık Kemal'in, millî birliği kuvvetlendirme maksadı ile kaleme aldığı İslâm ve Osmanlı tarihine ait mühim şahsiyetleri ve zaferlerimizi canlandıran bu monografilerinden başka, tiyatro ve romanında da tarihten faydalandığı görülür; *Celâleddin Hârezmşâh*, Navarin harbinden mülhem *Âkif Bey*, 1856 Kırım savaşından ilham aldığı *Vatan-yahut-Silistre*'si, xvi. asır Osmanlı, Kırım ve İran tarihinden faydalanarak yazdığı *Cezmi* adlı romanı tarihî hâdiselerle alâkasını ifade eder; fakat onun, tarih sahasında en çok çalıştığı ve ehemmiyet verdiği eseri *Osmanlı Tarihi*'dir.

Ebüzziya Tevfik'in, *Kemal Bey'in Terceme-i hâli*, Ali Ekrem Bolayır'ın *Külliyat-ı Kemal Basılıyor* ve *Namık Kemal* adlı kitabında *Osmanlı Tarihi* hakkında verilen bilgi noksan, umumiyetle yanlış, bunlara dayanan Namık Kemal'e dair bütün neşriyatta da aynı hatâlar tekrarlanmıştır. *Osmanlı Tarihi*'nin yazma ve matbu' nüshalarına, Kemal'in mektuplarındaki çok mühim notlarına da dayanarak yazdığımız bu makalede yanlışların düzeltilmesinden başka, birçok mes'elelerin aydınlatılmış olduğu ve yeni malûmatın mevcudiyeti görülecektir. Bu maksatla makalenin I. bölümünde *Tarih-i askerî*, II. bölümünde *Osmanlı Tarihi Ne Zaman, Nerede ve Nasıl Yazıldı* mes'eleleri üzerinde durduk; *Osmanlı Tarihi'nin Basımına Başlanılması ve Satılışı Mes'eleleri* III. bölümü, *Osmanlı Tarihi'nin Basılmasının Men'i ve Mevcut Nüshaların Toplatılması* IV. bölümü teşkil ediyor. V. bölümde *Osmanlı Tarihi'nin Yazma ve Basılı Nüshaları*'na dair bilgi vermeğe çalıştık.

baa-i Ebüzziya, 1303. Üçüncü basım, İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1311. Dördüncü basım, *Kanije Muhasarası*, Âsar-i müfide Kütüphânesi, İst., Matbaa-i âmire, 1335. Beşinci basımı, Hakkı Târik Us tarafından, yeni harflere çevrilmek ve ifadesi sadeleştirilmek suretiyle: İstanbul, Vakit Matbaası, 1941. Yine Hakkı Târik Us tarafından *Silistre* de aynı suretle neşredilmiştir (*Namık Kemal'in Silistre Muhasarası*, İst., Vakit Matbaası, 1946).

⁴ *Evrak-ı perişan*, Kemal'in tarih monografilerini içine alan eserinin umumî adıdır. Birinci basım, *Devr-i istilâ'ya ilâve olarak Salâhaddin Eyyubî'nin hâlercemesi ilâvesiyle*, İstanbul, Tasvir-i efkâr Matbaası, 1289, M. 1872. İlânı için bk., *Diyojen* gazetesi, nu. 140, 12 Eylül, 1288-24 Eylül, 1872. *Evrak-ı perişan*'ın üzerinde basım tarihi bulunmayan, "Beyoğlu'nda Uzunyol'da Haçopolo Çarşısı'nda, 13 numarada Ahmed Midhad'in matbaasında basılmıştır" kaydını ve Yavuz Sultan Selim'le Fâtih'in haltercemesini içine alan; bundan başka Kemal Midilli'de iken basılan son tab'ı daha vardır (İst., Matbaa-i Osmaniye, 1301-M. 1884). Bu sonuncu basımda *Devr-i istilâ, Salâhaddin Eyyubî, Fâtih*, ve *Yavuz*'un hâlercemeleleri mevcuttur.

I. TARİH-i ASKERÎ

Namık Kemal, Osmanlı tarihini Magosa'da iken, buraya sürülmesinden iki yıl kadar sonra yazmağa başlamış bulunuyordu. Zeynel'âbidin Reşid Bey'e, muhteviyatından 1875 Kasım'ında yazdığını tahmin ettiğimiz mektubundaki, "Elimde Devlet-i aliyye'ye dair uzunca bir te'lif var; ikmalî için *Cevdet Tarihi*'ne muhtacım. Lûtfen ve serî'an bir takım gönderir misiniz?" ifadesini⁵, Mahir Bey'in Kemal'e yolladığı 6 Mart, 1876 tarihli mektubu da kuvvetlendiriyor. Mahir Bey'in verdiği haberlere göre, Kemal ile aynı zamanda, fakat Magosa'ya değil Rodos'a nefyedilen Ahmed Midhat, hükûmetin siyasetine uygun olarak, Hıristiyanlık aleyhinde yazdığı eserler sayesinde takdir edilmekte, afvolunmak üzredir. Bu münasebetle, Kemal'in yazmakta olduğu tarihe de temasla, bir ân önce bitirip göndermesi lüzumunu hatırlatıyor: "Mekteb-i harbiye için Tarih-i Osmanî istemişlerdi. Midhat hemen onbeş-yirmi gün içinde yazıp gönderdi. O vakittenberi de mektebte duruyor. Siz efendimiz hâlâ yazmadınız zannederim. Orası lâzım değil a. . . Geçen gün Cevdet⁶ mektebe gider. Tarihin kabul olunup olunmadığını pek çok def'alar sorduğu gibi, bu def'a sualden sonra suret-i kat'iyyede cevap ister. Anlar da, sizin tarih gelmeyince cevap veremeyeceklerini beyan ederler. Cevdet tekrar ısrar ile, 'O ya gelir, ya gelmez; bu ise işte meydanda. . . Ne diyecekseniz deyiniz' deyince, Süleyman Paşa da, 'Kemal Bey'in tarihi kabul olunacak; ma'mafih bunu da kabul ederek, Midhat de müstefid olmak için mükâfatı ikisi beyninde taksim edeceğiz' demesine, Cevdet'in canı sıkılıp unfa ile kitabı alır ve 'Ben 120 liraya kitabımın tab'ını, hukukunu veremem'der. Cevdet kendisi nakletti. Elinde kitabı gördüm. 'O nedir?' diye sordum. Naklettiğim gibi söyledikten sonra, 'Maarif'e götürüyorum; Safvet Paşa istedi, mektepler için alacak'dedi. Bu tafsilâttan muradım, şu tarihi yazsan göndersen kıyamet mi kopar?,, cümleleri, Kemal'in, Magosa'da iken yazmakta olduğu Osmanlı

⁵ Zeynel'âbidin Reşid, *Edebiyat Kumkuması*, Haleb Vilâyet Matbaası, 1327, s. 15. Ali Ekrem Bolayır, Kemal, "Magosa'ya nefyedilmezden evvel Osmanlı devletinin bir tarih-i askerîsini yazmağa başlamış, Magosa'da bu eserin itmamına çalışmış idi" diyorsa da (*Külliyat-ı Kemal Tab' olunuyor*, İst., Selânik Matbaası, 1326, s. 18), bu fikri kuvvetlendiren delillere henüz rastlamış değiliz.

⁶ İkdamcı Ahmed Cevdet (1862-1935).

tarihini, Mekteb-i harbiye'de ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırladığını da aydınlatıyor⁷.

Abd'ül-Aziz'in hal'inden, 31 Mayıs, 1876'da Murad I.'in tahta geçmesinden hemen sonra, 2 Haziran'da avfedilip İstanbul'a dönen Kemal, 1877 Şubat'ında, burada üzerinde durmayacağımız bâzı hâdise ve bahâneler yüzünden tevkif edilmiştir; Habshâne-i umumi'de mevkuf bulunduğu sırada, babası Mustafa Âsım Bey'e gönderdiği mektubundaki, "Benim *Tarih-i askeri*'nin ikinci cildinin müsveddeleri bir zarf içinde olduğu . . . Feride'dedir. Bir havluya sarınız da, yemekle beraber akşamüstü bana gönderiniz; tashih eder, eğlenirim" ifadesinden, Mekteb-i harbiye için yazıldığı, bu ders kitabının, ikinci cildi dediğine göre bir hayli kısmının yazıldığını, adının *Tarih-i askeri* olduğunu da öğreniyoruz⁸.

Kemal, ikamete me'mur olarak gittiği Midilli'den, müstakbel dâmadı Menemenli Rif'at Bey'e mektuplarında, yarı şaka, yarı ciddi yine *Tarih-i askeri*'den bahseder; Cezayir-i Bahr-i sefid Vilâyeti Müddeî Umumîsi Tevfik Bey, *Tarih-i askeri*'yi -galibâ kopye edip- Rifat Bey'e göndermeği va'detmiştir; gaflet hâlinde verdiği bu sözü yerine getiremeyecektir; çünkü tarih, Kemal'in uşağı Melik'in evinde, o da köydedir; ancak Melik'in dönüşünde kitap bulunabilecektir. Tevfik Bey, bu eseri Rodos'a götürecektir, orada sürgün bulunan Mekteb-i harbiye ve Medrese-i ulûm talebeleri kopye edeceklerdir. Kemal, bunlara ilâve olarak, "Bakalım, pederde galiba müsveddeleri olacak. İstedim. Eğer duruyor da gelirse, artık sana da veririz"; "*Tarih-i askeri* gelmedi; bi-çare Tevfik de andan mahrum avdet edecek; çünkü ele geçmesi bir-iki aya tevakkuf ediyor" diyor.⁹ 1878 yılına ait bu notlardan sonra, 1886'ya kadar, *Tarih-i askeri* hakkında bir kayde rastlamış değiliz; esasen Kemal'in, Midilli Mutasarrıfı iken türlü mücadelelerle dolu resmî hayatı da, bu eser üzerinde çalışmasına elverişli değildir.

⁷ Mahir Bey'in bu mektubu, Kemal'in, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 728).

⁸ 1877 Şubat, veya Mart'ında yazıldığını tahmin ettiğimiz ve Kemal'in el yazısı ile olan bu mektup, M. Cemal Kuntay tarafından, klişeleri ile birlikte, "Kütüphanemdeki Namık Kemal dosyasından" kaydiyle neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II, Ksm. II, İst., Maarif Matbaası, 1956, s. 198, 203); mektubun yalnız *Tarih-i askeri*'den bahseden fıkrası: *Namık Kemal Hakkında Ufak Notlar*, Cumhuriyet gazetesi, 24 Birincikânun, 1940).

⁹ Kemal'in, 24 ve 30 Ağustos, 13 Eylül, 1878 (25 Şa'ban 2 ve 16 Ramazan, 1295) tarihli bu mektupları Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 16, 390, 15).

II. OSMANLI TARİHİ

Ne Zaman, Nerede ve Nasıl Yazıldı

Kemal'in *Osmanlı Tarihi* adlı kitabı üzerinde devamlı çalışmaları 1886'da, Rodos'a naklinden iki yıl kadar sonra başlar. Menemenli Rif'at Bey'e yazdığı, "Bir Devlet-i aliyye tarihi yazmağa başladım. Şimdi Murad-ı evvel ile uğraşıyorum. Osman ile Orhan, *Evrak-ı perişan*'ın üç cüz'ü kadar oldu. Böyle mufassal, mükemmel tarih yoktur. Şimdiye kadar kırktan ziyade def'a tashih ettim. Bu kitap meydana çıkarsa, Devlet-i aliyye'nin elde bir doğru tarihi bulunacak¹⁰"; "Şimdi tarih ile meşgulüm. İyi çalışıyorum. Şu kâğıdın tıpkı sahifeleri üzerine günde onikisini yazıyorum. Bu gün Yıldırım Bayezid'i bitirdim. Şimdiye kadar yazdığım yazı 80 sahifeden ziyade olur. Tarihim pek mükemmel oluyor. Biraz kitaplar ısmarladım. Geldiği gibi, daha ikmal olunabilecek. Bir meraklı eğlence ki ta'rif kabul etmez¹¹" cümlelerinden, 1886 Ocak'ının yirmidokuzunda Murad II.'a kadar gelmiş, 12 Şubat, 1886'da Yıldırım Bayezid devrini bitirmişti. Çalışabilmek, eksiklerini tamamlamak için ısmarladığı kitapların gelmesini beklemektedir.

Hususî mektupları, Kemal'in hangi kitapları, kimlere ısmarladığı hakkında bizi aydınlatıyor: Samî Paşazâde Subhî Paşa'nın oğlu Halim Bey'e, 16 Şubat, 1886 tarihli mektubunda kaydettiği bu kitaplar *Neşri Tarihi*, İdris-i Bitlisi'nin *Heşt Behişt*'i, veyahut İbn Kemal'in tercemesi, *Cennabî Tarihi*, Âlî'nin *Küh-ül ahbâr*'ı, Celâlzâde'nin *Selim-nâme*'si, *Hasan Çelebi Tezkiresi*'dir. Halim Bey'den, bu kitaplar kendisinde, veya kardeşlerinde varsa, geri gönderilmek üzere yollamasını reca ediyor¹². Halim Bey, Kemal'e *Küh-ül ahbâr*'ı derhal göndermiştir. 17 Ocak, 1886'da Subhî Paşa'nın ölümü üzerine yazdığı

¹⁰ Kendi el yazısıyla 29 Ocak, 1886 (17 Kânunisanî, 1301) tarihli bu mektubu Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 130).

¹¹ 12 Şubat, 1886 (31 Kânunisanî, 1301) tarihli mektubu (Türk Tarih Kurumu, nu. 396).

¹² Mektup metni, Kemal'in kendi el yazısıyla Türk Tarih Kurumu'ndaki evrakı arasındadır (Nu. 693). Mektubun fotoğraf kopyası Süleyman Nazif'te mevcuttur; ta'ziyeden bâhis kısmı neşredilmiştir (*Süleyman Nazif Beyefendi'nin Âsar-ı Kemal'e Dair Bir Mektubu*, *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 95, 12 Cemâda 1. 1329, s. 528). Aynı ksm, İ. E. M. Kemal İnal'in *Son Asır Türk Şairleri*'nde de, nereden alındığı kaydedilmeyerek basılmıştır (C. V, İst., Devlet Matbaası, 1938, s. 826).

tâziye mektubunda kaydedilen yukarıda adı geçen kitapların, merhumun kütüpbhânesinde bulunduğunu Halim Bey, Kemal'e bildirmiş olsa gerekir; bu münasebetle Halim Bey'e, cevabında, "*Künh-ül ahbâr*'a teşekkür ederim. Aradığım kitaplar terekede bulunur da bendeniz için alınırsa fevkal'âde memnun olurum; bir de acaba, terekenin defterini görmek mümkün olmaz mı? Bir de, tarihte bâzı mevakiin tâbi' oldukları kavmin lisanlarında olan isimleri ile Türkçe'de esamî-i muharrefelerini bulup çıkarmakta pek çok sıkıntı çekiyorum. Coğrafyada olan iktidar-ı âlinizin derecesini bildiğimden, istimdada mecbur oldum. Bu türlü müşkilâtı halledecek bir kitap gönderir, veyahut kitap ismi beyan buyurur musunuz?" diyor¹³.

Kemal'in, Menemenli Rif'at Bey'e gönderdiği 27 Mart, 1886 tarihli mektubu, kendisini bu tarih yazma işine verdiğini göstermekte ve çok mühim notlarını içine almaktadır: "Mektubun geldi. İçinde cevap yazacak birşey yok. . Olsa da, benim vaktim yok; çünkü karısının şerrinden karısını boşamağa vakit bulamayan tenbel Abdullah gibi, biz de yazı yazmaktan, yazı yazmağa vakit bulamıyoruz. Sen, tarih deyip de geçme! Vallah gece ru'yama giriyor. Şimdi Fâtih'i bitirmek üzreyim. Sade, güzel yazı yazmak merakına düşen beyler görsünler ki o da yazılmak kâbil imiş. Merak ise asıl edebiyata değil, tahkikata. . Osmanlı tarihini yeniden meydana çıkarıyorum. Şimdiye kadar ne yazılmış ise, yüzde-elli itibariyle yanlış. . Beklediğim kitaplar geldiği gibi tashihatını ikmal edeceğim; meydân-ı mahabbete çıkacağım. Üç aya kadar tab'ına başlatılır sanırım. Yahu, küçük küçük aylardan, büyük büyük develer doğuyor; muhtasar bir *Tarih-i askeri*'den, mükemmel bir *Osmanlı Tarihi* çıkacağını kim düşünürdü?" satırları, Kemal'in tarihî araştırmalardan duyduğu zevki, eserini nasıl şevkle yazdığını, bu tarihin nüvesini vaktiyle Magosa'da, Harbiye Mektebi için yazmakta olduğu *Tarih-i askeri* teşkil ettiğini öğreniyoruz. Artık adı da belli olmuştur; Devlet-i aliyye hakkında bir tarih demiyor, *Osmanlı Tarihi* diyor¹⁴.

Kemal, *Osmanlı Tarihi*'nin padişahlara göre ayırdığı bahislerinin birini, umumiyetle onbeş günde tamamlamaktadır; Mart'ın yir-

¹³ Kemal'in kendi el yazısı ile olan 31 Mart, 1886 (19 Mart, 1302) tarihli bu mektubunun aslı, Subhî Paşa'nın oğlu Vehhab Koca Memi'dedir; ondan faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından klîşesi, yeni harflere çevrilmiş metni neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II, Ksm. II, s. 646).

¹⁴ Mektubun aslı kendi el yazısıyla, Türk Tarih Kurumu'ndadır. (Nu. 349).

miyedisinde Fâtih devrini bitirmek üzreydi; Nisan'ın onunda Bayezid II. devrine gelmiştir. Adana'da bulunan damadı Menemenli Rif'at Bey'e bu hususta izahat vererek, bâzı yer adlarının, hâlen orada bulunup bulunmadığının, bu adların değişip değişmediğinin tahkikini reca ediyor: "Ben tarih ile pek ziyade meşgulüm. Şimdi Bayezid-i sanî zamanına geldim; içinde Adana fethi, Mısır vukuâtı var. Sana da hizmet düştü. Tarihte bir كولاك ve النقش ve ملق ve bir صحابینه kal'eleri nâmına tesadüf olunuyor. Oralarda böyle kal'e var mıdır? Şimdiki hâlleri nedir? Yahut, isimleri muharref bir şeyler midir? Bunları tahkik etmeli de, postanın avdetinde yazmalı¹⁵!"

Kemal, yukarıdaki ifadesinden bir ay kadar sonra, Yavuz Selim devrini de tamamladığını, Kanunî'ye başlayacağını, şimdiye kadar yazdıklarının bindörtü yüz sahife kadar tuttuğunu, bu kadar sermaye ile eserin tab'ına başlamanın artık mümkün bulunduğunu, ancak hâlâ aradığı kitapları getirmediğinden tashihe başlayamadığını haber veriyor¹⁶.

Kemal'in, tarihinin tashihlerini yapabilmek için istediği kitaplar Kâtib Çelebî'nin *Takvim-üt-tevârih*'i, *Cennabî Tarihi*, 'Atâ'nın *Enderrûn Tarihi*, *Câm-ı Cihan-nümâ* adındaki Selçukî tarihi, Müneccimbaşı'nın Arabça tarihidir. Kâtib Çelebî'nin *Takvim-üt-tevârih*'i Rodos Kütüphanesi'nde varsa da, bu, iyi okunabilen bir yazma değildir; Sahhaf-çarşısı'ndan matbû bir nüshasının alınıp gönderilmesini istiyor. Subhî Paşa'nın terekesi meydana çıksa, *Câm-ı cihan-nümâ*'yı da elde etmek mümkün olacaktır. *Cennabî Tarihi*'nin yazma nüshası İstanbul'da Köprülü Kütüphânesi'ndedir ve Mustafa Âsım Bey, bunu istinsah ettirecektir; "Yazılacak olan yalnız Osmanlılar'a müteallik ciheti ise de, Kırım Hanları'ndan Mengli Giray ve Saadet Giray'a müteallik fıkralara da" ihtiyacı vardır¹⁷. 17 Aralık, 1886, 2 Şubat, 1887 tarihli mektuplarında, "Tarih ayaklandı; para da bulabileceğim.

¹⁵ Aslı, Kemal'in el yazısıyledir (Türk Tarih Kurumu, nu. 361).

¹⁶ 24 Nisan, 1302 (6 Mayıs, 1886) tarihli bu mektubun kendi el yazısıyla nüshası Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 366). Feride Hanım'a gönderdiği 28 Ağustos, 1886 (16 Ağustos, 1302) tarihli mektubunda, resmî işleri yüzünden sıkıldığından, sınırları hâlâ yerine gelmediği için tarih'ini de yazamadığından bahseder (Türk Tarih Kurumu, nu. 456).

¹⁷ Kemal'in kendi el yazısı ile, Menemenli Rif'at Bey'e 6, 14 ve 15 Temmuz, 1886 (24 Haziran, 2 ve 3 Temmuz, 1302) tarihli bu mektupları Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 354, 249, 219).

Ebüzziya'dan mektup yok. . Postalar intizamsız andan mıdır, yoksa kendi mi hastadır anlayamadım. Cevap alsam on gün sonra tarih basılmağa başlar". "Bizim kitap İstanbul'da Maarif Nezareti'nde okunuyor. Basma parası da tedarik olunmak üzredir. Şu bir-iki hafta içinde basılmağa başlar¹⁸ dediğine göre birkısmını bitirmiş, geri kalan kısmı, bâzı kitapları te'min edemediği için tamamlayamamıştır: Menemenli Rifat Bey'e 1877 Şubat'ının yirmiüçünde yazdığı mektubunda, "Subhî Paşa terekesinin defterini görmüşüm. Anda bendenizin işine yarayabilecek topu iki kitap var: *Câm-ı cihan-nümâ* nâmında olan Selçukî tarihi, o da eksik, yâni bir cilden ibaret. . Biri de Kâtib Çelebî'nin *Rumeli'si*... Kâtip Çelebî'nin *Cihan-nümâ'sı* burada var. Vassaf'ın Türkçe'si de, Farsî'si de bir işe yaramaz. Müneccimbaşı'nın tarih-i Arabî'si büyük ise, yazı kalınlığından ibaret olacak. Merhum Mustafa Paşa'da var idi; tatbik ettik, terceme aslının aynıdır. Yok, merhum, tarihinin başka nüshasını yazmış ise, o zaman tabii anı da isteriz" tafsilâtı, Kemal'in *Osmanlı Tarihi*'ni yazmak için hangi eserlerden faydalanmak istediğini, nüsha farklarını da gözönüne aldığını anlatıyor. Bunları yazdığı sırada eserinin *Medhal* kısmını tamamlamış, basımına müsaade alabilmek için Maarif Nezareti'ne vermişti. 24 Şubat, 1887 tarihli mektubunda, Maarif'in, tarihi hâlâ vermediğinden, Mart başında bu mukaddime çıkmazsa canının sıkılacağından bahseder¹⁹.

Osmanlı Tarihi, Kemal'in istediği gibi 1887 Mart'ında neşredilememiştir; eserin basılmak üzere olduğunu, Ebüzziya Tevfik'in 1887 senesine ait *Takvim-i Ebüzziya*'nın reklâm kısmındaki ifadesinden öğreniyoruz: "Atüfetlû Kemal Beyefendi tarafından Saltanat-ı Osmaniye'nin bidayet-i zuhurundan itibaren mükemmel bir tarih-i hususî kaleme alınmaktadır. Bi-min'hû Teâlâ beher cüz'ü yirmibirer satırlı seksen sahife-i kebîreden ibaret olmak üzere, yirmişer gün fâsıla ile matbaa-i âcizânem ma'rifeti ile mevkî-i intişara konacaktır²⁰". Buna göre *Osmanlı Tarihi*'nin, Malî 1303 senesi (1887) yılı başında tab'ına başlanılmak üzredir; sahifelerin büyüklüğü ve ihtiva edeceği satır sayısı da belli olmuştur.

¹⁸ Menemenli Rif'at Bey'e, kendi el yazısıyla 5 ve 21 Kânunievvel, 1302 tarihli mektupları (Türk Tarih Kurumu, nu. 372, 355).

¹⁹ Kendi el yazısı ile, 11 ve 12 Şubat, 1302 tarihli mektupları (Türk Tarih Kurumu, nu. 625, 190).

²⁰ İst., Matbaa-i Ebüzziya, 1303.

III. OSMANLI TARİHİ'NİN BASIMINA BAŞLANILMASI

VE

SATIŞI MES'ELESİ

Osmanlı Tarihi'nin birinci cildi, Kemal'in istediği gibi 1887 yılı başında, yâni Mart'ta değil, bundan sekiz ay kadar sonra Kasım'ında neşredildi²¹. *İfade-i meram* kısmının sonunda Rodos, 15 Muharrem, 1305 (3 Ekim, 1887) tarihi bulunan bu cüz'ün bir nüshasını Sultan Abdülhamid'e takdim ettiği aşağıdaki mektubundan anlaşılıyor:

SULTAN ABDÜLHAMİD'E

9.XI.1887

Ecdâd-ı meâlî-ictihad-i cenab-i şehriyârîlerinin, hakikaten âlem-i insaniyete ziynet-bahş olan me'âsir-i fâhire-i cihan-dâverânelerini müselsel ve yeknesak bir tarih mevcut olmadığı gibi, müteferrik olarak elde bulunan müellefâtın kâffesi enva'-i nevakıs ve hatîat ile âlûde olduğundan, her türlü âsar-ı terakkînin zaman-ı zuhuru olan devr-i şevket-i şehensâhîlerinde, imkân müsait olduğu kadar etraflı bir *Osmanlı Tarihi* cem' ve tertibine ibtidar ile, kavanîn-i seniyye-i padişahîleri hükmüne itbâ'en Maarif Nezaret-i celilesi'nden alınan ruhsat üzerine tab'-u neşrine başlanıldığından *Medhal*'inden çıkan ilk cüz'ün bir nüshası, atebe-i aliyye-i cenâb-ı hudâvendigârilerine ref'-ü takdim olundu. Tevazu'ât-ı zerre-perverî-i padişahî ve merâhim-i ihyakârî-i hilâfet-penahîleri muktezâ-yi celilince, imâle-i nigâh-i şevket-penahî-i mülûkânelerine mazhar olursa, abd-i kemterlerine bir rûh-i sanî ve nâm-i hakîrâneme bir hayat-ı cavidânî ihsan buyurulmuş olur. Ol bâbta.

28 Teşrinievvel, 1303

Cenab-ı hak, saye-i ma'delet ve inayet-i padişahîlerinde ahd-i celil-i humayûnlarını enva'-i fuyûzat ve kemalât ile ma'dud-ı âsâr eylesin!

²¹ Ahmed Midhat Efendi'nin, eserin neşri münasebetiyle Kemal'i medheden bir yazısı *Terceman-ı hakikat* gazetesinde neşredilmiştir (Nu. 2881, 13 Kânunısânî, 1888). Tevfik Nevzad'ın *Hizmet* gazetesinde (Nu. 121, 17 Ocak, 1888) çıkan aynı mahiyette makalesi için bk., Ziya Somar, *Fikir ve Edebiyat Tarihimizde İzmir*, İzmir, Âhenk Matbaası, 1948, s. 17 v. d.

Bu mektubundan²² anlaşıldığı gibi, Osmanlı tarihinin, başlangıcından itibaren bir bütün hâlinde te'lif olunmadığını, bu husustaki müteferrik eserlerin türlü noksan ve yanlışlarla dolu olduğunu, Abdülhamid devrinde Osmanlı tarihine ait vesikaları toplamağa ve eserini yazmağa başladığını, devrinin kanunlarına uygun olarak Maarif Nezaret'inin müsaadesi ile neşre başlanan eserinin basılan ilk cüz'ünü Sultan Abdülhamid'e takdim ettiğini ve bu eseri muhatabı tarafından okunduğu takdirde kendisine ebedî bir hayat mazhar olunmuşcasına bahtiyâr olacağını kaydeden Kemal'in, bu kitabının başında, yine Sultan Abdülhamid hakkında duâyı da içine alan, Divan'larında neşredilen şiirleri arasında da bulunan²³ şu kıt'ası mevcuttur:

²² Kemal'in, *Osmanlı Tarihi Medhal*'inin ilk cüz'ünün basıldığı zamanı tesbit eden bir vesika değerindeki bu mektubunun, kendi el yazısından istinsah edilen nüshası Es'ad Çınar'dadır (*Defter*, s. 34). Müsaadeleri ile aynen neşrediyoruz.

²³ S. N. Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, İst. 1941, s. xxv., Kemal'in, Türk Tarih Kurumu'ndaki şiir mecmuasında "Tarihin mukaddimesine dercolunmak üzere inşâd olunmuş bir manzumedir ki muahharen beğenilmemiştir" notunu müteâkip aşağıdaki manzumesi kaydedilmiştir (S. 63): Menmenli Rif'at Bey'in el yazısı ileler:

Senâ vü hamd o sultân-î cihân-ârâya şâyandır
 Ki her vak'â nizâm-î adlinē bir başka burhandır
 Tevârih-î cihânın mekteb-î bahrinde her bahsî
 Fünûn-î hikmetinden bir mükemmel ders-i irfandır
 Resûl-î ekrem'ē şâyestedir envâ'-i teslîmât
 Ki şehrah-î selâmet şer'-i pâkinden nümâyândır
 Mukaddes hulk-i rebbânîsinē ins-ü melek meftûn
 Mübârek zât-ı nevvârininē Mevlâ senâ-hândır
 Hudâ râzîdir elbet mahremân-î bezm-i feyzinden
 Kimî Âl-î mutahhar'dır, kimî Ashâb-i ridvan'dır
 Cihânın nisfînî garkettiler envâr-i îmânâ
 O ferr-ü tâb hâlâ hîre-bahş-î ehl-i ridvandır
 Duâsî Hazret-î Sultân Hamîd'in farzdır zîrâ
 Hilâfet mesnedindē muktedâ-yî ehl-i îmandır
 Hudâ bir rütbe ma'mûr eylesin devrinde kim mülkû
 Desinler şimdi dünyâ Cennet-î 'adn ile yeksandır

Ebüzziya'nın, "Benim Sultan Abdülhamid ile olan münasebetim 1289 sene-i Hicriye'si Receb'inde, cülüsünden dört sene önce başlar; ana da mebde' Kemal'in

Sad hamd o Hudā-yi lâ-yezâlē,
 Kim kudret-i hâkim-İ cihandır.
 Tārîh-i tehavvülât-ı kevn'in,
 Her bahsi kemâlinē nişandır.
 Sad tasliye Fahr-i kâinât'â
 Kim zübde-i hük-m-i kün fekândır.
 Şer'indeki rahmet- ü adâlet,
 Hak'tan bize huccet-İ emandır.
 Ashâbına, âlinē demâdem
 Sad tarzıye vird-i ârifândır.
 Kim herbiri evc-i ihtidâdâ
 Bir sâbite-İ ziyâ-feşândır.
 Her lâhza duâ-yi pâdişahî
 İhlâs ile zîver-İ zebândır.
 İkbâl-ü kemâl ilē denilsin
 Eyyâmına ziynet-İ cihandır.

Ali Ekrem Bolayir'in, *Osmanlı Tarihi*'nin tab'ı hakkında verdiği ve başkaları tarafından da aynen tekrarlanan bilgi yanlıştır. Ali Ekrem Bolayir, babasının Sakız'da geçen hayatından bahsederken, "Kemal iyileşir gibi oldu. İşte yine tarihini yazıyor. İslâm tarihi ilerliyor; *Medhal*'in tab'ına başlanılabilecek. Ebüzziya ile muhabere ediyor; lâkin işte sonbahar geldi. Kemal'in sihhati yine bozuldu; birkaç gün odasından çıkamadı. Kendisini toplayabildikten sonra da vücudünde za'f-ü inhitat âsarı devam etti. Hele İstanbul'da tarihin birinci cüz'ü basıldı ²⁴" demekle, *Medhal*'in, Kemal Sakız'da iken ve ölümünden az önce basıldığını kaydediyorsa da, Kemal'in Sultan Abdülhamid'e yolladığı 9. XI. 1887 tarihli yukarıdaki mektubu, bu malûmatın yanlışlığını ortaya koyar; çünkü Sakız'a ta'yini kitabın tab'ından sonra, hareketi ise 6 Aralık, 1887'dedir.

Kemal'in hususî mektupları, *Osmanlı Tarihi*'nin yalnız basıldığı zamana değil, satılışına dair verilen malûmatın da yanlışlığını meydana çıkarmaktadır. Ebüzziya Tevfik, kendi matbaasında bastığı bu kitabın

delâletiyle olan mülâkattır ki, eylevm Millet Meclisi Reisleri'ne tahsis edilen vâlide-liğinin konağında vâki' olmuştur" (*Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 138, 2 Rebi' II., 1330, *Zamanımız Tarihine Ait Hâtırat*, s. 290) dediğine göre, Kemal, Sultan Abdülhamid ile 1872'den önce tanışmış bulunuyordu.

²⁴ *Namık Kemal*, İst. Devlet Matbaası, 1930, s. 70 v. d.

satılışı hakkında ilk bakışta çok dikkate şâyan ve câzib görünen şu bilgiyi verir:

“Menfiyen Mutasarrıf bulunduğu Rodos'ta bir *Osmanlı Tarihi* yazmış ve bin sahifeye karib bulunan *Medhal*'ini kâmilen bana göndermiş idi. Ben de, muhibbân-ı samimîlerinden olan Münif Paşa'nın zaman-ı Nezaret'inde Maarif'e verdim. Paşa, bu eseri bir suret-i fevkalâdede kabul eyledi. Muayenesini de erbab-ı maarıften Hayret isminde bir sahib-i fazilete havale eyledi. O zat bir kelimesine dokunmaksızın, 'Tab'ı caiz değil, vâcibtir' ile, kitabın neşri tarafdarı olduğunu gösterdi.

“Kemal Bey'in arkadaşı, meslekdaşı, habslerde, nefylerde yoldaşı olduğum gibi, her zamanda da anın sâdik bir karındaşı bulunduğumdan ve gerçekten güzel eser basmakla müstehir bir matbaaya mâlik olduğumdan, bittabi' kitabın tab'ını bana tevdi' eyledi. Ben de musavver olarak neşrine mübaşeret eyledim. İlk çıkacak cüz'ler için lâzım gelen 120 resmi hazırlattım, kitap 750'şer sahifeli ondört büyük cild hâsıl edecek, binikiyüz kadar resmi ihtiva eleyecek idi. Müellifi bunun 3,000 nüsha tab'olunması re'yinde idi; çünkü anın hesabına, anın masrafı ile basıyordum. Ben dinlemedim; anın ısrarına rağmen 6.000 nüsha bastım (Galiba andan zat-ı âlilerine de bir nüsha irsal etmiş idim). Kitap 4 inç (*Inch Quatre*) denilen kıt'ada altmışdört sahifeli cüzlerle neşrolunacak idi. Anın re'yince beher cüz'üne beş kuruş fiat vaz'olunmak lâzım geliyordu.

“Kitap bir perşembe günü, sabahleyin neşredilmişidi. Pazartesi günü matbaama geldiğim vakit bir tâne kalmamış, Pazar da dâhil olduğu hâlde dört gün zarfında 6.000 nüsha satılmış olduğunu hayretle idrâk eyledim. Bu hayretim 6.000 nüshanın satılmış olmasına değil idi, dört günde satılışına idi; çünkü ben anın satılacağını bilmemiş olsam zaten 6.000 basmakta musir olmazdım. Tekrar dizdirttim; 3.000 nüsha daha bastırdım; halbuki taşralara henüz gönderilmemiş idi. Pâyitahtta bu kadar satılınca, tekmil Anadolu kıt'ası ile, Cezire't-ül Arab'daki Vilâyet-i Osmaniye'de ve Rumeli vilâyetlerinde üçer-beşeryüz nüsha satılsa, sekiz-onbin nüsha daha satılmaklığı tabîi idi. Hâsılı bu kitaptan nasıl olsa onbeş-yirmibin nüsha satılması bence muhakkak idi. Yalnız benim matbaama kâğıt esmâni ile saireden ma'adâ ücret-i tertibiye ve tâb'îye olarak 22.000 liradan ziyada para getirecekti; müellifine ise yetmişbin liraya yakın bir kâr bırakacak, bu da üç senede hâsıl olacaktı; çünkü ben, biribiri üzerine senede beş cildini tab' ve

neşretmeği tasnîm eylemiş idim” diyen Ebüzziya'nın ifadesi²⁵, hakikatlere, birçok bakımdan tamamıyla aykırıdır; çünkü onun bu ifadesine göre 6.000 nüsha basılan eserin üç-dört gün içinde hepsi satılmış. matbaasına gelip bunu haber alınca 3.000 nüsha daha tab'ettmiştir. Kemal'in 1887 yılı 23 Kasım'ından Aralık ayı sonuna kadarki mektuplarında, hattâ 11 Ocak, 1888 tarihli mektubunda, kitabı Arakel'in, eseri bedâva denilecek kadar az bir fiatla satun almak teklifinden, kitabı ile yapılacak mukaveleden bahsedilmektedir:

“Tarih için Arakel, Ekrem'e birşeyler yazmış. Her cüz'ü yedibuçuk kuruşa satılacaktı. Bunun altmış parası kitabcıya verilir; binaenaleyh 1.000 tanesini 5.000 kuruşa verirseniz, alırım demiş. Bu hisaba göre kitabı bâdihavaca terketmek lâzım gelecek; çünkü Arakel, parasını kendi vermek şartı ile yüzde-onbeşe râzı idi. 1.000 nüshayı def'aten satmakta o kadar zaruret yok. Çünkü nasıl olsa birbuçuk ayda satılır. Eğer 1500 nüsha alırsa, o hâlde 8.000 kuruşa veririm. Kendi bâyi'liği de yüzde-otuz gelir. İstersen anınla yahut sairî ile böyle bir pazarlığa giriş²⁶”.

1 Aralık, 1887 tarihli mektubunda, o hafta içinde, nakledilmiş olduğu Sakız'a gideceğini bildiren Kemal, damadına, verilecek borçları bulunduğunu, maddî vaziyetinin bozukluğunu, ümidinin ancak kitapların satışında olduğunu yazıyor²⁷; fakat kitapların satış işi hâlâ halledilememiştir. Arakel, “Tarih için 1500 nüshaya 800 kuruş verirse, tabîi kontrato, her cüz için pazarlık da fena değildir. 7500 derecesinde ısrar etmez sanırım. İsrar ederse ana da muvafakat edebilirsin. Elde belli-başlı bir müşteri bulunmak hayırlıdır. Biz de hesabımızı ona göre uydururuz” dediği 15. XII. 1887 tarihli mektubunda, Ebüzziya'nın istediği yirmi liranın, kitaba ait resimler için olduğunu da kaydeder²⁸ ve bundan sonraki mektuplarında da kitapların pazarlığı ve resim işi üzerinde durur:

²⁵ *Gülnâr Hanım* başlıklı yazı, *Mecmua-i Ebüzziya*, nu. 104, 17 Recep, 1329 (14 Temmuz, 1911), s. 812.

²⁶ Menemenli Rif'at Bey'e, Kemal'in 23 Kasım, 1887 (11 Teşrinisanî, 1303) tarihli, kendi el yazısıyla mektubu (Türk Tarih Kurumu, nu. 369).

²⁷ Menemenli Rif'at Bey'e, kendi el yazısıyla mektubu (Türk Tarih Kurumu, nu. 123).

²⁸ Aynı şahsa gönderdiği kendi el yazısıyla mektubu (Türk Tarih Kurumu, nu. 104).

“Arakel’in 8500 kuruşa 1500 nüsha teklifi âlâdır; hattâ 8000’e de zararı yok. . . Zaten 1000 nüshanın parasını peşin vermiyor mu? Bu 8500’ün 5500’ünü peşin verir; kusurunu da bir ay sonra taksit ile ifa eder. Bir ay yetişmez mi? Bu müddeti de uzatabilirsin. Bir de, pazarlık keşke birinci cilde şâmil tutulmasa idi; ma’mafih anın da zararı yok. İşte bizce hulâsa-i maksat bundan ibarettir. Umum nüshaların Arakel’e verilmesinde beis yoktur. 1500’den ziyade satıldığı anlaşılırsa, istediğimiz zaman nüshaları saydırırız, yahut başka bir yere de konulabilir²⁹”. “Tarihten meccanen gönderilecek adamların bir pusulasını gönderdim. Ebüzziya’ya da yazdım. Kimlere o verecek ise haber versin de, anlara bizim taraftan gönderilmesin. Ben, resimleri için Ebüzziya(ya) birşey söylemedim; fakat sana resimli nüshadan vermediğine o kadar memnun oldum ki ta’rif edemem. Ne yalan söyleyeyim, mu’zibliğün bu türlüünü severim. Şimdi kendisine yazdım. Mâdem ki Saray’a resimleri vermiş, benim, matbaada birçok resmim olacak; anları versin de bâri ikinci nüshalara koyunuz. Kitabın 2000 nüshası iki günde satılsa yine benim için 3000 nüsha bastırmaklığım mümkün değildir. Nafile çalışma; senin delilik bana sirayet etmez. Ben, halkın ne bu’lhevess olduğunu bilirim. 1000 nüsha senin dediğin gibi 600’e değil, tam 1200 kuruşa çıkar. Benim her cüzde 1200 kuruşu denize atmağa vaktim yok; anlaşıldı mı? Ha, verilecek kitaplardan başka benim için on nüsha ayıracak, şöyle bir tarafa koyacaksın. Sonra cildlenecek; vakt olur ki bir takımı memleket fetheder”; “Resimler için Ebüzziya’nın istediği otuzbeş değil, otuzbuçuk liradır. Viyana’ya gittiği zaman resimleri ben ismarlamıştım. Tabî şimdi paralarının verilmesi iktizâ eder. Resimleri galabalıktır; her cüz’ü üzerine külliyetli masraf tahmil etmez. Hususiyle ekser cüzlerde hiç resim yoktur. Yalnız bu iki cüzde resim bulunacak. Bir de, Devlet-i aliyye vukûatı başladığı zaman resimler peyda olacak; ma’mafih hesabını alır gönderirim³⁰”.

Kemal’in yukarıdaki ifadeleri, Ebüzziya’nın eseri 6000 nüsha bastığı ve bunlar üç-dört günde satılınca 3000 nüsha daha bastığı hakkındaki izahlarını yalanlamaktadır. Müellifimizin mektuplarından kitabın 2.000 nüsha basıldığı, hattâ 3.000 nüsha basılmasına da taraf-

²⁹ Aynı şahsa, 16 ve 19 Aralık, 1887 tarihili, kendi el yazısıyla mektubu(Nu.145).

³⁰ Aynı şahsa, 19 Aralık, 1887 tarihli, kendi el yazısıyla mektubu, (Türk Tarih Kurumu, nu. 269).

târ olmadığı, kitabın üç-dört günde Ebüzziya tarafından değil, aylarca süren pazarlık neticesinde kitabcı Arakel'e ve Menemenli Rif'at Bey vasıtasıyla satılacağı açıkca anlaşılmaktadır. Arakel, 1500 nüshayı 8500 kuruşa alacaktır. Kemal bu münasebetle, damadı Rif'at Bey'e, 29 Aralık, 1887 tarihli mektubunda, "İnşa'llah Arakel'in mukavelesi şimdiye kadar bitmiştir" diyor; 11 Ocak, 1888 tarihli mektubunda ise, "Arakel ile senin yaptığın ilk mukaveleden daha iyi birşey yapılamayacak. Anı tasdik edelim, olsun bitsin. . . Postanın avdetinde gönder de imza edeyim" dediğini, işin bu suretle bir neticeye bağlandığını görüyoruz; fakat bu karardan on gün sonraki, 22 Ocak, 1888 tarihli mektubundaki, "Biz tarihin neşrinden şimdilik sarf-ı nazar ettik. Sebebini öğrenebilirsen bana da söylersin. Şimdilik söyleyecek başka birşey yok" ifadesi³¹, üç-dört satırlık bu mektubunda başka hiçbir şeyden bahsetmeyişi, Kemal'in bu hâdiseden duyduğu teessürü ifade eder.

IV. OSMANLI TARİHİ'NİN BASILMASININ MEN'İ

VE

MEVCUT NÜSHALARIN TOPLATTIRILMASI

Kemal'in, "Biz, tarihin neşrinden şimdilik sarf-ı nazar ettik. Sebebini öğrenebilirsen bana da söylersin" demekten kasdı, herhâlde, eserinin tab'ına kimin mâni' olduğunu bilmediğidir; çünkü Abdülhamid'in iradesiyle Kurenâ-yi şehryârî'den Besim Bey'in gönderdiği telgraf vasıtasıyla, neşrinin niçin önlendiğini öğrenmiş bulunuyordu³²:

³¹ Ayni şahsa, kendi el yazısıyla 17 ve 30 Kânunievvel, 10 Kânunisanî, 1303 tarihli mektupları (Türk Tarih Kurumu, nu. 225, 365, 92).

³² Telgraf metni, *Osmanlı Tarihi*'nin birinci cüz'ünün başında (İkinci tertip, cild I, cüz I, İst., Mahmud Bey Matbaası, 1326) ve *Namık Kemal* adlı eserde Ali Ekrem Bolayir tarafından neşredilmiştir (İst., Devlet Matbaası 1930, s. 72). İlk neşrin başında, "1306 sene-i Hicriye'sinde ilk def'a intişar eden birinci cüz tarihin neşrinden birkaç gün sonra Abdülhamid'in iradesi ile Mâbeyn'den Namık Kemal'e yazılmış olan telgrafın ayıdır" cümlesi vardır; ikinci neşirde ise, hiçbir tarihe rastlamıyoruz. Kemal'in Abdülhamid'e, bu eserini takdim münasebetiyle yazdığı mektubu 9 Teşrinisanî, 1887 tarihili olduğuna göre, telgrafın Hicrî 1306 değil, 1305'de yazılması icabeder. Bu yanlış, Ali Ekrem'in, tarihin, Kemal Sakız'da iken neşredildiği yanlış zannından ileri gelmektedir; aynı yanlış, bir başka münasebetle de tekrarlamıştır. (Bk., bu makalemizin 24 ve 34 notları).

Osmanlı Tarihi'ne *Medhal* olarak *Roma Tarihi* namıyla ilk cüz'ü sâha-ârâ-yi intişar olan³³ eser-i âlileri manzur-i âlî ve mucib-i takdirât-ı cenab-ı hilâfet-penahî olup, ancak te'lif-i atûfîlerinin bâzı ta'birat ve elfâzı birtakımları tarafından su'-i tefsirât ve ta'lilâta uğratarak hakkı-ı samîlerinde ber-kemal olan teveccühât-ı seniyye-i şâhane'nin zevaline sebebiyet verilebileceği mütalâa kılınmakta olmasına mebnî mezkûr tarihin men'-i neşri ile beraber, mevcut nüshalarının ortadan kaldırılması için lâzım gelenlere hemen taraf-i âlilerinden ifa-yi tebligat olunması lüzumu iş'âr ve cevaba intizâr olunur. Ol bâbta. .

Besim Bey'in yukarıdaki telgrafında geçen bâzı ta'bir ve sözlerin birtakımları tarafından fenâ tefsirlere yol açtığı ifadesiyle, *Medhal*'deki *kuyruklu yıldız* ve *tenvir-i efkâr* gibi şeylerin kasdolunduğu söylenir ki bunlar şu cümlelerde mevcuttur:

“Meselâ Hey'et'ten haberi olmayanlar bir *kuyruklu yıldız* görür, dünyanın bir musibete uğrayacağına hükmeder! Tarih bilmeyenler, Köroğlu'nun destanını işitir, velâyetine, kerametine kâil olur.

“Tarih yalnız *tenvir-i efkâr* değil, tathir-i vicdana da en ziyade hizmet eden vesâit-i ma'rifettendir. Bir sahib-nazar, eslâfın ahlâkça nekayıs ve kemalâtını mütalâa eder. Cihanın da cihan-ı terakkî olduğunu düşünürse, o nekayısın ekserini zamanın te'siratına haml ile beraber kâffesini kendince lâzım-ül ictinab addetmek, o kemalâtın birtakımını o zamanın isti'dadından âlî görmekle beraber hiç olmazsa bâzılarında olsun eslâfa tekaddüm etmekle, kendi zamanının hükmünü icraya çalışmak tabiîdir”. Salâhî de, müneccim fıkrası (ki bu herhâlde yukarıdaki cümlelerden ilki olsa gerek) ile, Roma İmparatoru Neron'un zulmünden bahseden kısımlar yüzünden tarihin neşri men'olun-duğunu söyler³⁵.

Kemal, tarihin neşri durdurulması ve mevcut nüshaların toplatırılması emrinden sonra, tab'ına müsaade verilmesi için bâzı çare-

³³ Krş., namıyla sâha-ârâ-yi intişar olan

³⁴ Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, c. I, cüz' I, İst., Mahmud Bey Matbaası, 1326, s. 26, not. Bu notta da, eserin, Namık Kemal Sakız Mutasarrıfı iken basıldığı yanlışı tekrarlanmıştır.

³⁵ *Merhum Kemal Bey'in Tarihi Mes'elesi*, İst., Bekir Efendi Matbaası, 1327, s. 20.

lere başvurmuştur; bunda, maddî vaziyetinin, Justinyani adındaki birine borçlarının da te'siri vardır. 1888 yılının 27 Ocak'ı ile 26 Temmuz'u arasında yazılmış mektupları, bizi bu hususta aydınlatmaktadır:

“Besim Bey'e bir mektubum var ki sureti melfuttur; doğrudan doğruya gönderdim. Bir-iki gün sonra git de neticesini sor; sür'at-i mümkün ile bana da haber ver. Justinyani'nin i'lâmı melfuttur³⁶. Bir münasebet düşür, göster. Artık Justinyani dostumuz alacağını maaştan alır”.

“Murad Bey, *Silistre* muahazesinde bir alay hezeyan söylemiş. Cevap yazmak lâzım. . . Eğer tarihe ruhsat buyurulur ise, o cevap da neşrolunur. Tarih için bakalım ne çıkacak. Velî-ni'met efendimizin merhamet ve adaletleri vâsi'dir. Elbette bir katırın edebsizliğinden dolayı beni ilelebed mahzun bırakmazlar. Bu gün ruhsat verilmezse, bir müddet sonra verilir. Biz de müste'riz-i şükrân oluruz”.

“Tarih için Besim Beyefendi'nin söylediği lâkırdılar şâyan-ı teşekkürdür. Şevket-meâb efendimizin vüs'at-i merhametleri malûmdur. Bizim gibi esdika'nın uzun uzun me'yus ve mahzun kalmasına kâil olmazlar”.

“Bizim tarihten haber yok”. “Ben, tarih ile uğraşmaktan hâlî değilim. *Mukaddime*'nin mevcut olan yazılarını kâmilten tashih ettim. Birçok da kitap karıştırdım. Şu musibet, rutubetli havalar biter bitmez, yazı yazmağa başlayacağım. Kitap kitaptır, velev yüz sene sonra olsun yine basılır.”

“Telgraftaki Reşad Bey, Justinyani ile görüşmüş. Fâizin yarısından geçecekmiş; fakat ayda kırk lira istermiş. Ben, yirmi liradan ziyade veremem. İsterse aylığın rub'unu haczetsin; isterse bir suret-i tesviyeye

³⁶ Kemal, Besim Bey'e verdiği cevapta, “Tarih'in tab'ından sarf-ı nazar olunduğundan, ailenin ihtiyacı arttığından, hastalıklar ise birtakım masraflara lüzum gösterdiğinden, borçlarının yekûnu 1500 liraya vardığından, tarih basıldığı hâlde hâsil edeceği fayda borcun belki on mislini ifa edeceği anlaşıldığından, kitabın münderecâtında devletçe memnuiyeti müstelzim olacak birşey bulunmadığından, mahkemeden bu hafta nisfından ziyadesi fâiz olmak üzere 750 bu kadar liralık bir mahkûmiyet i'lâmı geldiğinden ve şimdiye kadar Tarih'in zuhuruna ta'likan oyalanmakta olan sair dâinlerin de tekazâyâ kıyam etmeleri mukarrer görüldüğünden bahs ile, ‘Hâl-i âcizânem bütün bütün merhamet-i seniyye-i hazret-i padişahi'ye kalmıştır’ demiştir” (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. v, Devlet Matbaası, 1938, s. 828).

girişsin diye kat'iyyen cevap gönderdim. Sen de Reşad Bey'i gör de, lâkırdı et! Bana kalırsa, şimdilik hiçbir suret-i tesviye aramamak daha hayırlıdır. İleride tarihe ruhsat verilmek gibi bir münasebetle ele para geçerse, o zaman suret-i tesviyeyi düşünürüz. Tarih için Mâbeyn-i hümayun'ca bir teşebbüs niyyeti var. Besim Beyefendi'yi gördüğün vakit tarih ne oldu, ne olacak gibi bir sualcik îrad buyur bakalım". "Şu bizim tarih ve liman işlerinin arkasını boşlama ³⁷".

"Paradan bahis buyurmuşsunuz. Ramazan bir, bayram iki, seyahat üç; hâlâ Rodos borcu veriyoruz, dört; Justinyani de aylığın rub'unu kestirdi, beş. . Bu hâl ile para kalmak ihtimali var ise, isteyebilirsin. Borç almağa da imkân yok; çünkü Ekrem, geçen sene buraya geldiğimiz zaman 200 İngiliz lirası borç etmişti; anın bir parasını veremedik ³⁸".

"Ebüzziya'nın maksadı tarihten bir nüsha elde etmektir sanırım diyorsun; sen, şu sanırım, yahut zannederim sözünü ömründe kullanmasan, ma'rifet-i nefse mutabık bir hareket etmiş olursun; çünkü sana Allah zerre kadar zan ve tahmin iktidarı vermemiş. . Bir mes'ele hükmi-temyîz dairesinden çıktı mı, senin zihninde derhal tevehhüme inkılâb ediyor; hem o kadar gülünç tevehhümlere inkılâb ediyor ki ta'rif olunmaz. O zevzek tarih ne vakit bitti ki Ebüzziya bir nüshasını istesin. Sen nâfile telâş etme; Ebüzziya öyle vehmiyât ile uğraşır budalalardan değildir. Tarih'e dair kendisine bir mektup yazmış da, bâri tarih, itimad-ı hümayûn'a mazhar olan bir zata muayene ettirilsin; içinde kalkması, yahut değişmesi lâzım gelecek yer var ise, gösterilsin; tashih edelim; andan sonra tab'ına ruhsat ihsan buyurulsun, dedik. Ebüzziya da, 'Ben arizayı bir münasip zamanda takdim ederim. Velî-nî'met Efendimiz'in merhamet-i celileleri vâsi'dir. Eğer istid'â, makrûn-i is'âf olursa, derhal muayeneye verilmek üzere bana bir-iki cüzlük yazı gönder' demiş. Anlaşıldı mı? Senin tevehhüm nerede, hakikat-i hâl nerede?"

"Ebüzziya mes'elesine gelince: Vallah sen Ebüzziya'nın falan şeyi yazmaktan muradı tarihin bir nüshasını edinmektir gibi sözlerle

³⁷ Kemal'in, damadı Menemenli Rif'at Bey'e yolladığı bu sekiz mektubunun kendi el yazısıyla nüshaları Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 112, 196, 155, 115, 604, 156, 153).

³⁸ Kemal'in, kızı Feride Hanım'a 7 Haziran, 1888 tarihli, kendi el yazısıyla mektubu (Türk Tarih Kurumu, nu. 404).

kendini bir hakîm-i nâsîh, beni bir ma'sum-ı sâde-dil hükmüne koydukça (kızmak diyorsun, emin ol ki ana hiçbir vakit tenezzül etmem) eğlenmek, seni kızdırıp da bağtırmamak elimden gelmez, şân-ı irfanıma dokunur³⁹."

Kemal'in bu ifadelerinden çıkan netice, *Osmanlı Tarihi*'nin men'i, mevcut nüshaların toplattırılması emri üzerine, önce Kurenâ-yî şehryârî'den Besim Bey'e bir mektup yazdığı, Sultan Abdülhamid'in bu işe bir hal çaresi bulacağı, Besim Bey'in ümid verici şeyler söylediği, kendisinin uzun müddet böyle me'yus bırakılmayacağı, Justinyani'ye borçları olduğu, muhakeme neticesinde maaşının dörtte birinin kesilmesine karar verildiği, Ebüzziya'yı araya koyarak eserinin, Abdülhamid'in itimâdını kazanan birine tedkik ettirilerek onun uygun gördüğü kısımları çıkaracağı, veya tashih etmek istediği, Menemenli Rif'at Bey vasıtasıyla bu işleri ta'kibettirdiğidir; fakat bütün bunlardan müspet hiçbir netice çıkmamıştır ve Kemal'in 26 Temmuz tarihli mektubundan sonra, vefatına kadar geçen dört ay kadar zamanda, bu mes'eleye dair notlarına rastlamıyoruz.

Osmanlı Tarihi'nin kim tarafından jurnal edildiği 1890, 1896 yıllarında, bilhâssa 1908'den sonra bâzı münakaşalara sebep olmuş, Matbaa-i âmire Müdürlüğü, Telgraf Reis Vekilliği vazifelerinde çalışan Salâhî Bey'in jurnal ettiği ileri sürülmüş, Salâhî'nin cevabı üzerine, Ebüzziya Tevfik tarafından böyle bir zannın hakikate uygun olmadığı izah olunmuştur. Aynı mes'elenin, Menemenli Rif'at Bey'in 1908'den sonra bu jurnal işini yine Salâhî'ye atfı yüzünden canlandığını görüyoruz. Salâhî, bu münasebetle yazdığı eserde, "Kemal'in tarihini jurnal eden -Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa'nın Mühürdâr'ı ve Nâfia Nezareti Mektubî Muavini- Şahin Beyzâde Said Bey'dir. Kadri Bey-(hafiyeye)'in odasında yazılmıştır. Sansar Hacı Mahmud (Gidiş Müdürü), journali içeriye arzedip tarihi men'ettirmiştir" izahatını verir⁴⁰.

³⁹ Menemenli Rif'at Bey'e, kendi el yazısı ile 12 ve 26 Temmuz, 1888 tarihli mektupları (Türk Tarih Kurumu, nu. 394, 211).

⁴⁰ M. Salâhî, *Merhum Kemal Bey'in Tarihi Mes'alesi* İst., Bekir Efendi Matbaası, 1327, s. 6. Eserde, bu hususta cereyan eden münakaşalar hakkında tafsilât, teâtî olunan mektup metinleri de mevcuttur. Ayrıca bk., İ. E. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. v. , Devlet Matbaası, 1938, s. 828.

V. OSMANLI TARİHİ'NİN

YAZMA VE BASILI NÜSHALARI

Osmanlı Tarihi'nin yazma nüshaları, Kemal'in, Türk Tarih Kurumu tarafından ailesinden satın alınan evraki arasında mevcuttur.

1. *Tarih-i askerî*—Mekteb-i harbiye'nin tarih ders kitabı müsabakası münasebetiyle yazılan *Tarih-i askerî*'yi Kemal, elimizdeki vesikalara göre Magosa'da iken yazmağa başlamış ve iki cildini tamamlamıştır. 274 sayfadan ibaret birinci cildi, Sultan Osman'dan Kanunî Sultan Süleyman devri sonuna kadardır; 389 sayfa tutan ikinci cildi, Selim II. devrinden başlar; 1657'de Bozca-ada ve Limni'nin zabtı vak'ası ile sona erer. İkinci cildin son dört sayfası hâriç, bu eser, Kemal'in kendi el yazısı ile yazılmıştır.

II. *Osmanlı Tarihi*—Makalemizin ikinci bölümündeki izahlardan anlaşıldığı gibi, Kemal, 1886'da, Rodos'ta iken, *Tarih-i askerî*'yi tasih ve genişletmek suretiyle *Osmanlı Tarihi*'ni yazmağa başlamıştır. *Medhal* kısmı, 11 sayfa tutan *ifade-i meram*'dan sonra, Ebüzziya Tevfik'in kaydettiği gibi bin sayfaya yakın değil, 414 sayfadır⁴¹; kuruluşundan başlayarak Roma İmparatorluğu'na ve İslâm tarihine ait bahisleri içine almakta ve Kemal'in kendi el yazısı ile yazılmıştır. Bu yazma nüshadan, *Medhal*'in tamamlanmadığı anlaşılıyor; Abdurrahman'ın Mûsa ile mücadelesi bahsinde, Hicrî "227-228 seneleri bu vakayı ile gûzar ederek" yarıda kalmış cümlesi ile sona ermiştir⁴². 926 sayfa tutan *Osmanlı Tarihi*, *Osmanlılar'ın Zuhuru*'ndan, Yavuz Sultan Selim devri sonuna kadar yazılmıştır. En çok Fâtilh Sultan Mehmed ve Bayezid II. devirleri üzerinde durulan *Osmanlı Tarihi*'nde, her padişaha ait bahis başları dışında hususî bölümler yoktur. Bu müsvedde Kemal'in el yazısı ile, bâzı kısımları çok karışık hâldedir. Ayrıca, yalnız Fâtilh, Bâyezid II., Yavuz Selim devirlerinin temize çekilmiş nüshaları da

⁴¹ Bk., bu makalenin 25. notu. Yine Ebüzziya, *Kemal Bey'in Terceme-i hâli* adlı eserinde, "Yalnız bu Mukaddime 1500 sayfa kâğıt üzerine yazılmıştır" demekle, tenakuza da düşmüştür (İst., 1326, s. 22). Bu hatalar, Rıza Nûr tarafından da tekrarlanmıştır (*Revue de Turcologie*, nu. 6, İskenderiye, 1936, s. 1491-610).

⁴² Ali Ekrem Bolayir'in eserinde, *Medhal* kısmının, "ancak Kerbelâ vak'asına kadar kaleme alınmış" olduğu kaydedilmiş (*Namık Kemal*, İst., Devlet Matbaası, 1930, s. 41), aynı yanlış Rıza Nur (Ayn. esr., s. 1491-610) tarafından da tekrarlanmıştır.

yine Türk Tarih Kurumu'ndadır; Bayezid devri Kemal'in kendi, diğer ikisi bir başkasının yazısı ile dir.

Kemal'in, yukarıda kaydettiğimiz hususî mektuplarındaki notlarından, İdris-i Bitlisi'nin *Heşt Behişt*, veya İbn Kemal tercemesi'nden, *Cennâbî Tarihi*, Âlî'nin *Künh-al ahhâr*'ı, Celâlzâde'nin *Selim-nâmesi*, *Hasan Çelebî Tezkiresi*, Kâtib Çelebî'nin *Takvim-al tevârih*'i, 'Atâ'nın *Enderûn Tarihi*, *Câm-ı cihan-nümâ* adlı Selçuk tarihi, *Müneccimbaşı Tarihi*'nin Arabça'sı, Kâtib Çelebî'nin *Rumeli* ve *Cihan-nümâ*'sı, *Vassaf Tarihi*'nin Türkçe'sinden faydalandığı, veya faydalanmak için bunları ısmarladığı anlaşılıyor. Tarihinin matbu nüshası gözden geçirilince, bunlara ilâve olarak, *İbn-al Athir*, *Eb'ul-Fidâ*, *Tabarî*, *Şerefeddin Yazdî*, *İbn Halidûn*, *Hoca Sa'deddin*, *Neşrî*, *Solakzâde*, *Na'imâ*, *Lârî* tarihlerinden, Kâtib Çelebî'nin *Fezleke*'sinden, *Şakayık-ı nu'mânîye*, Melkom Hân'ın *Iran Tarihi*'nden, Hammer, Dukas, Gibbon, Rum müverrihlerinden Halkokondyle, Papa Rigopulo ve Nicéphore Grégoras'ın eserlerinden de faydalandığı kaydedilmekle beraber *Osmanlı Tarihi*'nde, o devirde de artık kıymeti kalmamış bulunan hikâyeci tarih metodu tatbik edilmiştir: *Ahmed Midhat'ın Mufasssal'ında görüldüğü üzere*, *Feridûn Bey Müşeâtî'nda yazıldığı gibi*, *Hayrullah Efendi tarihinde yazıldığına göre* v. b. ifadeler kullanan Kemal'in, çok defa bunları da kaydetmediğine, *tarihlerin, bizim tarihlerin, bâzı müverrihlerin, Rum tarihçilerinin, Avrupa müverrihlerinin rivayetine göre* gibi ifadelerine daima rastlarız. Yalnız, müsveddelerin bir-iki yerinde, sonradan temize çekilen Fâtih, Yavuz, Bayezid II. devirlerinde bâzı eser adlarının, cild ve sayfaların kaydedildiğini nâdiren görüyoruz..

Kemal hayatta iken *Medhal* kısmının yalnız dört forması, Jules César bahsinin başlangıcına kadar basılmıştır ki bu cildin toplattırılması, geri kalanının basımı men'edildiği hakkında yukarıda izah vermiştik⁴³. *Osmanlı Tarihi*, Meşrutiyet II.'den sonra dört cild hâlinde, *Külliyat-ı Kemal* serisinde basılmıştır; tamamlanamayan bu basım, Fâtih devrinde Venedik seferi bahsine (H. 868-M. 1463-64) kadardır⁴⁴.

⁴³ *Osmanlı Tarihi*, Birinci Cild, *Medhal*, Roma Hükûmeti-Roma Şark İmparatorluğu- İran'da Sâsaniyân-Zuhur-i İslâm-Edvâr-i fetret-Edvâr-i mesaib, Birinci Basım, Kostantaniye, Matbaa-i Ebüzziya, 1305 -M. 1887). Başında, Ebüzziya'nın *İhtar-i tâbî*' başlıklı, bilhassa eserdeki has isimlerin, yabancı kelimelerin imlâsını izah eden iki sayfalık bir yazısı vardır. Nüshaların birkısmı, Kemal'in meşhur resmini ihtiva etmekte ve sayfa kenarları yaldızlıdır; birkısmında resim ve yaldız yoktur.

⁴⁴ *Külliyat-ı Kemal*, İkinci Tertib, *Osmanlı Tarihi*, c. 1, cüz I-VI., İst., Mah-

Bu matbu nüsha, yazma'dan farklı olarak, ilk kısımlarda, *Osmanlılar'ın Aslı, Ertuğrul Bey* v. b. başlıkları ihtiva etmekte, diğer kısımlar, aslına uygun surette padişahlara göre başlıklar konulmuşsa da, birçok bölümlere de ayrılmıştır. Ali Ekrem Bolayir'in bu neşrinde, yazmada olmayan bâzı kelimeler, bir lûgatin izahı ile alâkalı not, eksikler mevcuttur; msl., Orhan Bey bahsi aslında, “. . . temlik edilmiş olduğu, Şehzâde Süleyman Paşa'ya gönderilen ve *Feridûn Bey Münşeâtı*'nda bulunan hatt-ı hümayundan anlaşılıyor” cümlesiyle, Ali Ekrem neşrinde ise, “. . . temlik edilmiştir” ifadesiyle biter⁴⁵. Sayısını çoğaltmakta fayda görmediğimiz bu deliller, *Osmanlı Tarihi*'nin 1908'den sonraki neşrinin aslına tamamıyla uygun, dolayısıyla pek de itimâda şâyan olmadığını göstermeğe kâfidir sanıyoruz.

Müverrihlik vazifesinin gereğince eserini sade yazmağa çalıştığını kaydeden Kemal'in, *Osmanlı Tarihi*'nde, kullandığı kaynaklara dair tenkidî mütalâaları geniş ölçüde yer alır; bunların kıymetlendirilmesini bu sahada ihtisası olanlara bırakıyoruz. Bir makale mevzuu teşkil eden bu mes'ele tedkik edildiği takdirde, hakkında ancak yakınlarının, veya tarafsız kalmayanların, bir tedkik mahsulü olmayan medih yollu ifadeleri dışında birşey yazılmayan, Kemal'in de çok beğendiği, kaleme almak için cidden pek çok zaman harcadığı ve emek verdiği bu eserin hakikî kıymetini ortaya koyma, bu mechulü aydınlatma bakımından faydalı olacaktır.

mud Bey Matbaası, 1326; İfade-i meram ve Osmanlılar'ın zuhurundan Murad 1. devri sonunan kadardır. *Külliyat-ı Kemal*, İkinci Tertip, *Osmanlı Tarihi*, c. II, cüz I-IV. İst., Mahmud, Bey Matbaası, 1327. Bayezid I.'den, Çelebî Sultan Mehmed devrine kadardır. *Külliyat-ı Kemal*, İkinci Tertip I., *Osmanlı Tarihi*, c. III, cüz I-IV., İst., Mahmud Bey Matbaası, 1327. Çelebî Sultan Mehmed'den Murad II. devri sonuna kadardır. *Külliyat-ı Kemal*, İkinci Tertip, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, cüz I-IV, İst., Resimli Kitap Matbaası, 1327; Fâtih devrini ihtiva etmekte, fakat bu devir tamamen basılmış değildir. Rıza Nur Bey. bu son cildi görmediği için, “Kemal'in tarihi İkinci Murad'ın ölümünde kalmıştır. Kanunî'ye kadar yazdığı söyleniyor. Galiba İkinci Murad'dan sonrası basılmamış” diyor (Ayn. yer., s. 1492-611).

⁴⁵ Krş., *Yz.* s. 63, *matbû nüsha*, c. I, cüz 4, s. 251. Ayrıca bk., fazla not: Krş., *Yz.*, s. I, *Matbû*, c. I, cüz I, s. 35. *Yz.*, Sultan Osman'ın, *M.* c. I, cüz 3, s. 132: Padişahın. *Yz.* Osman Bey bahsinin sondan bir evvelki paragrafındaki birkaç cümle (S. 28 v. d.), *matbû* nüshada yoktur (C. I., cüz 3, s. 136).

OSMAN HAMDİ BEY*

Ölümünün ellinci yıldönümü vesilesiyle

Ord. Prof. ARİF MÜFİD MANSEL

24 Şubat 1910 tarihinde İstanbul'da Kuruçeşme'deki yalısında vefat eden Osman Hamdi bey 19 uncu yüzyıl Türkiye'sinin orijinal ve sempatik simalarından, fakat aynı zamanda vücutte getirdiği batı tarzındaki kültür müesseseleri ile Türkiye'de çığır açmış insanlardan biridir. Hamdi bey sayesinde ki memleketimiz muazzam bir Arkeoloji Müzesi, zengin bir arkeoloji kütüphanesi, gelişmeğe son derece elverişli bir "Sanayii Nefise Mektebi" (bugünkü Güzel Sanatlar Akademisi), eski eserlerin tahribine, bunlara karşı gösterilen ihmal ve kayıdsızlığa son verme hususunda önemli bir başlangıç olan düzenli bir arkeoloji servisi kazanmıştır.

Osman Hamdi 1842 senesinde İstanbul'da doğdu. Babası o devirde tahsilini Avrupa'da yapan nadir devlet adamlarından Edhem paşa idi. Nefsinde geniş bir bilgiyi dürüst bir karakterle birleştiren Edhem paşa sultan Abdülmecid, Abdülâziz ve Abdülhamid devirlerinde ilk önce askerî, sonra mülkî karyerde adım adım ilerleyerek vezaret rütbesi ile müteaddid nezaretlerin başında bulunmuş, Türkiye'yi büyük elçi olarak Berlin ve Viyana'da temsil etmiş ve en nihayet sadrîâzam olarak en yüksek makama yükselmişti.¹

Edhem paşa, oğullarının da batı kültürü ile yetişmelerini sağlamak üzere bunların Fransa, Almanya yahut Avusturya'ya gidüp orada yabancı dil öğrenmelerine ve yüksek tahsillerini yapmalarına büyük

* Osman Hamdi beyin şahsî dosyasını ve fotoğraf koleksiyonunu bana tevdi etmek lütfunda bulunan oğlu Edhem beyin haremî Kâmuran Eldem hanımefendiye teşekkür etmeği borç bilirim. Ancak bu sayededir ki bu büyük adamın hayatına ait etraflı ve enteresan bilgiler edinmek ve bu makaleye bazı resimler ilâve etmek mümkün olmuştur.

¹ Edhem paşanın biyografyası için en son olarak: Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrîâzamlar*, s. 600 v. dd.; İ. H. Uzunçarşılı, *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*, cilt II, s. 67 v. dd.

önem verdiğiinden ² büyük oğlu Osman Hamdi'yi 1857 de hukuk tahsil etmek için Paris'e göndermişti. Hamdi bey oniki sene Paris'te kalarak Paris Üniversitesinde hukuk derslerine devam etti. Fakat kendisi ruhen sanatkâr olduğundan hukuk tahsilinin yanında Güzel Sanatlar Ekolünde resim derslerine de devam etmeğe başladı, Gérôme ve Boulanger gibi o devrin tanınmış ressamlarının atölyelerinde çalıştı, bunların korekt ve zarif üslûplarını benimsedi ve böylece muntazam tahsil görmüş ilk Türk ressamlarından biri oldu. Hamdi bey bundan böyle bütün hayatı müddetince resim yapmış, birçok sergilere iştirak ederek madalyalar almış ve yağlı boya tabloları, şaheserler mertebesine çıkmamakla beraber, çeşitli Avrupa koleksiyonları ve müzelerinde önemli bir yer almıştır. Kendisinin resim sahasında çok verimli olduğu, çok çabuk çalıştığı, meselâ tabii büyüklükte bir portreyi bir iki saat içinde tamamladığı söylenir. Biraderi Halil Edhem bey "*Elvahu Nakşiye Koleksiyonu*" adlı eserinde (s. 23-24) ilk Türk ressamlarından bahsettiği sırada Osman Hamdi beyin ressamlığı hakkında şunları yazmaktadır: "Hayatının son zamanlarına kadar hergün bir kaç saatini nakşa hasrederdi. Ekseriya memlekete ait dahilî mevzular ve vekayii me'nuse nakşetmekle mütelezziz olurdu ve fakat birçok tasvirler ve kır manzaraları dahi vücude getirmiştir".

Osman Hamdi bey 1867 de Paris'te açılan Milletlerarası Sergide Osmanlı Devleti komiseri olarak bulundu. 1869 da, daha henüz 27 yaşında iken Türkiye'ye çağırılarak Bağdat vilâyeti umuru ecnebiye müdürlüğüne tâyin edildi. III. Napolyon devrinde en şaşaalı devirlerinden birini yaşıyan Paris'ten ayrılarak uzak bir doğu diyarına gitmek genç bir sanatkâr ve sosyete adamı için şüphesiz kolay değildi. Bununla beraber Hamdi beyin bu dâvete hemen icabet ettiğini, şikâyet etmek şöyle dursun, vatanına hizmet etmek üzere adetâ koşarak yeni vali Midhat paşa'nın maiyyetinde Bağdata gittiğini görüyoruz. Hamdi bey vali ile tam bir ahenk içinde çalışmış, onun serbest fikirlerini benimsemiş ve aralarında uzun müddet devam edecek dostluk bağları kurulmuştu. Sonraları, Midhat paşa ismini ağza almanın dahi tehlikeli olduğu zamanlarda memuriyet hayatındaki ilk âmirinden daima sitayişle ve hattâ hayranlıkla bahsetmiştir. Hamdi bey Bağdat'ta bir taraftan resim yapmış, diğer taraftan Midhat paşa ile oraya

² Hepsî âlim ve fâzıl insanlar olan Edhem paşanın oğulları için: İ. H. Uzunçarşılı, *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*, cilt II, s. 70 v. dd.

gelmiş olan aydın insanlar, bu arada Hamdi Simavi bey, muharrir Ahmed Midhat efendi ve Köse Raif beyle (Paşa) tanışarak dost olmuş, Bağdat'ta sürgün olarak yaşayan Hint mihracesinden çöl bedevilerine kadar pek çeşitli insanlarla temas etmiş, bu arada bazı maceralar da geçirmiştir ki sonraları tatlı bir lisanla anlattığı bu hikâyeler yakın dostu alman muharrirlerinden R. Lindau tarafından zaptolunarak “*Bir Efendinin Hikâyeleri*” adlı almanca bir kitapta neşrolunmuştur.³ Bu hikâyelerde çölde güneşin doğuşu ve batışının ve yıldızlı sema kubbesini bütün haşmeti ile tebarüz ettiren “Bağdat geceleri”nin Osman Hamdi beyin sanatkâr ruhu üzerinde ne kadar derin bir iz bıraktığını sezmek mümkündür.

1871 de Hamdi bey İstanbul'a döndü ve sarayda “Teşrifatı Hariciye” müdür muavini oldu. Şahsi kabiliyetlerine inzımam eden yabancı memleketlerin dil, örf ve âdet sahasındaki derin bilgisi kendisinin bu vazifede başarı göstermesini sağladı, o kadar ki iki sene sonra Viyana'da açılan milletlerarası sergiye bizzat Abdülâziz tarafından komiser nasbedildi. Hamdi bey bu işi de başardı; Babühümayun dışındaki III. Ahmet çeşmesi şeklinde bina edilmiş olan Türk paviyonu büyük rağbet gördü. Bu sergi vesilesiyle o zamanlar Nafia nâzırı olan babası Edhem paşa tarafından bastırılan “*Usulü Mimariî Osmanî*” adlı eserin tertip ve tanziminde rol oynadığı gibi yine aynı vesile ile neşrolunan “*Elbisei Osmanîyye*”nin fransızca nüshasının (*Les Costumes populaires de la Turquie*) metnini bizzat yazdı.

Serginin kapanışından sonra İstanbul'a geri dönen Osman Hamdi bey Ârifi paşanın Hariciye nâzırlığı zamanında (1875) Hariciye Umuru Ecnebiye kâtipliğine getirildi; fakat 1876 daki taht değişikliği esnasında bu vazifeden alınarak Matbuatı Ecnebiye müdürlüğüne nasbolundu. Birinci Meşrutiyetin ilânı ve onunla başlayan son derece canlı basın kampanyası esnasında keskin zekâlı ve çok cepheli bu insan bir siyaset adamı ve bir gazeteci olarak ta kabiliyet gösterdi. Bu sebepten dolayı Bulgaristan olaylarını yerinde incelemek üzere kurulan tahkik heyetine üye seçildi ve bu heyette faal bir rol oynadı.

Türk-Rus harbi esnasında Hamdi bey bir gönüllü birliği kurulması için büyük gayretler sarfetti ve kendisi de asker olarak bu bir-

³ Rudolf Lindau, *Erzählungen eines Effendi*. Berlin 1896. Osman Hamdi beye ithaf edilmiş olan bu kitap, hepsi Hamdi beyin Bağdat'taki hayatına ait olmak üzere, beş hikâye ihtiva etmektedir.

liğe girdi. 1877 senesinde Beyoğlu Altıncı Daire Belediye müdürü oldu ve bu vazifede harbin sonuna kadar kaldı. Ondandan sonra memuriyetten çekilerek resimle meşgul olmağa başladı.

36 yaşına gelmiş olan Osman Hamdi beyi Paris'te hukuk talebesi ve ressam, Bağdat'ta siyasi müdür, Paris ve Viyana'da sergi komiseri, İstanbul'da diplomat, teşrifatçı gazeteci, asker ve belediye müdürü olarak tanıdık. Devlet işlerinde bu kadar çeşitli sahalarda çalışmış ve hepsinde başarı göstermiş olan böyle bir insanın bir vali yahut bir elçi olması beklenebilirdi. Fakat Hamdi bey 1881 de İstanbul'da müzenin başına müdür olarak getirildi; bununla kendi hayatında olduğu gibi Türk müzeciliğinde de yepyeni ve verimli bir devre açılmış oldu.

1852 yılından beri, o zamanlar silâh deposu olarak kullanılan eski Aya İrini kilisesinde bir eski eserler koleksiyonu vücut bulmağa başlamış ve bu koleksiyon zamanla bir müze halini almak istidadını gösterdiğinden onun başına ilk önce bir İngiliz, sonra bir Avusturyalı ve ondan sonra da bir Alman, müdür olarak, getirilmişti. Fakat umumiyetle bilgili oldukları anlaşılan bu yabancılar, bir Alman muharririnin ifade ettiği gibi "İstanbul'u önemli bir sanat merkezi haline getirmekten ziyade kendi memleketlerindeki müzeleri zenginleştirmek" gayesini güdüyorlardı⁴. 1875 de, Suphi paşanın Maarif nâzırlığı zamanında, koleksiyonların Topkapı Sarayı müştemilâtından Çinili Köşk'e naklolunmasına ve "Müzei Hümayun" ünvanını taşımasına rağmen bu müze bir eski eser meşherinden ziyade bir eski eser yığını idi. İşte Hamdi bey müzeyi bu halde buluyordu.

Hamdi bey kendisi için yepyeni bir iş sahası açıldığını ve üzerinde ciddiyetle durulduğu takdirde bu sahada çok verimli işler yapılabileceğini idrak etmekte gecikmedi; büyük bir şevk ve gayretle arkeoloji ve müzecilik ile meşgul olmağa başladı, o kadar ki çok sevdiği resmi bile ihmal etmeğe başladı. Hamdi bey bir taraftan koleksiyonların ilmî bir tarzda tertip ve tanzimi için uğraşıyor, diğer taraftan yabancı arkeologlar getirterek bunlara kataloglar tertipleliyor ve arkeolojik meseleler için bunların fikirlerini alıyordu. O zamanlar bir müddet için İstanbul'da çalışmış olan tanınmış fransız arkeologlarından S. Reinach'a çok sonraları yazmış olduğu bir mektupta büyük bir kadirsinaslık göstererek şöyle diyordu: "İstanbul'da bulunduğunuz esnada,

⁴ R. Lindau, *Nord und Süd. Eine deutsche Monatsschrift*, Heft 312, 1903, s. 5.

belki farkında olmaksızın beni [arkeoloji sahasında] forme etmeğe ilk evvelâ siz başladınız”.

Fakat memlekette sanat eserlerine karşı ilgi ve sevgi olmadan eski eserleri tahripten kurtarmanın ve esaslı bir müze meydana getirmenin imkânsız olduğunu anlıyan Hamdi bey bir “Sanayii Nefise Mektebi” kurdu ve kendisi aynı zamanda mektebin müdürlüğüne nasbolundu. O esnada Çinili Köşk’ün civarında yapılmaya başlanan bina 1882 de bitti. Yeni mektebin açılış töreni ise 3 Mart 1883 de yapıldı⁵. Bu hususta sarfettiği gayretleri S. Reinach’a 1882 senesinde yazdığı şu satırlardan istidlâl etmek mümkündür: “Size sık mektup yazamıyorsam bu, bina etmekte olduğumuz mektep ve teşkilâtlandırmak için uğraştığım güzel sanatlar servisinden ileri gelmektedir. Buna resmi de katacak olursanız kendime fazla vakit kalmadığını anlarsınız. Akşamları yorgunluktan bitkin bir halde eve dönüyorum, o kadar ki iki aydan beri babama Viyana’ya bile⁶ mektup yazamadım”.

1884 te eski eserleri devlet malı sayan ve bunların dış memleketlere çıkarılmasını yasak eden “Asarı Atika Nizamnamesi” çıktı. O zamanlar Avrupalı arkeologlar ve hâfirler arasında büyük bir hoşnutsuzluk yaratan ve hattâ “Drakon” kanunları ile mukayese edilen bu nizamname, eski eser ihracını, saray tarafından yapılan müdahaleler yüzünden, tamamiyle önliyememekle beraber, bunların hiç olmazsa bir kısmının memleket içinde kalmasını ve İstanbul Müzesine girmesini sağladı.

Küçük bir taşra müzesi karakterini taşıyan İstanbul Müzesini zenginleştirmek için Hamdi bey 1883 ile 1895 seneleri arasında çeşitli yerlerde kazılar yaptı, bu kazılarda şans kendisine yardım ederek bir hayli önemli eser bulmaya muvaffak oldu. Büyük bir kısmı İstanbul’a naklolunan bu eserler müzenin zenginleşmesini ve kalitesinin yükselmesini sağladılar. Aynı zamanda ilk defa Avrupa ve Amerika arkeoloji çevrelerinde bir Türk arkeologunun ismi duyuldu. Hamdi bey kazı hususunda kendisine yardımda bulunmuş olan iki alman bilginini, Bergama kazılarıyla şöhret kazanmış olan Carl Humann ve Alexander Conze’yi şükranla yâd eder ve şöyle dermiş: “Humann’dan kazı yap-

⁵ “Sanayii Nefise Mektebi”nin kuruluşu ve tarihçesi hakkında Halil Edhem beyin “*Elvahı Nakşiye Koleksiyonu*” adlı eserinde (s. 24 v. dd.) mufassal malûmat mevcuttur.

⁶ O zamanlar Edhem paşa Viyana’da sefir idi.

mağı öğrendim”. “Conze kendisine bildirdiğim her başarıya, kendinin başarısı imiş gibi, sevinirdi; bunu birçok defalar sözlü ve yazılı olarak ifade etmiş ve bana daima yeni teşebbüslerde bulunmak cesaretini vermiştir.”

Bu makalede Hamdi beyin Nemrud Dağı'ndan başlamak suretile Myrina, Kyme ve diğer Aiolya nekropollerinde, yahut Lagina'da yaptığı ve yahut nezareti altında oldu oğlu mimar Edhem beye yaptırdığı Alabanda ve Tralles kazılarında bahsetmeğe yer müsait değildir. Bu kazılara dair çeşitli Avrupa ve Amerika dergilerinde raporlar çıktığı gibi bunları toplu olarak S. Reinach'ın “*Chroniques d'Orient*” adlı eserinde de bulmak mümkündür. Fakat 1887 senesi bu sahada Osman Hamdi beye en büyük mükâfatı verdi: Hamdi bey Sayda civarında Ayâ'da Fenike kırallarına ait bir yeraltı nekropolünde İstanbul Arkeoloji Müzelerinin şöhretini sağlıyan lâhitleri buldu. Toprak altında bir nekropolün bir tesadüf eseri olarak meydana çıkmış olduğu kendisine bildirildikte E. Renan'ın “*Mission archéologique de Phénicie*” adlı eserini okumuş ve bu bölgenin son derece önemli keşiflere yol açabileceği hakkında kanaat getirmiş olan Hamdi bey hemen faaliyete geçerek geniş çapta bir kazı yapılması için gerekli müsaade ve tahsisatı temin etti. Müze arkadaşlarından Dimosten Baltacı beyle Sayda'ya giderek nekropolün açılmasında, lâhitlerin hasara uğramaksızın çıkarılmasında ve vapurla İstanbul'a naklinde büyük bir başarı gösterdi.⁷ Bu suretle İstanbul Müzeleri dünyanın en zengin lâhit koleksiyonlarından birine sahip oluyor, Osman Hamdi ise Türk arkeologu olarak milletlerarası bir şöhrete erişiyordu. Bu keşiften bir müddet sonra Hamdi beyin o devrin tanınmış arkeologlarından Th. Reinach ile birlikte yazdığı ve 1892 de neşrettiği “*Une Nécropole Royale de Sidon*” adlı büyük eser bugün dahi değerini muhafaza etmektedir.

Bu lâhitlere Çinili Köşk'te yer bulmak şöyle dursun, bunları köşkün kapısından dahi geçirmek mümkün olmadığından köşkün karşısında, o devrin tanınmış mimarlarından Valaury'nin plânlarına göre, klâsik üslûpta yeni bir müze binası inşa edildi. “Lâhitler Müzesi”

⁷ Hamdi bey bu keşiften Avrupa ilim kurullarını, bilhassa Paris'teki “*Académie des Inscriptions et Belles Lettres*”i haberdar etmiş ve “Tabnit” lâhdinin üzerindeki Fenike kitabesinin bir kopyasını Ernest Renan'a göndermişti. Renan kitabesinin bir tercümesini telgrafla daha henüz Sayda'da bulunan Hamdi beye bildirmiştir ki tarihî bir kıymeti haiz olan bu telgrafı dercetmeği muvafık bulduk.

Res. 1 — Osman Hamdi bey (no. 6) Paristeki tahsili esnasında
fransız arkadaşlarıyla birlikte. 1861/2.

A. M. Mansel

Res. 3 — O. Hamdi bey Bağdata tayıin
olunduđu esnada 1869.

Res. 2 — O. Hamdi bey Pariste talebe iken 1863.

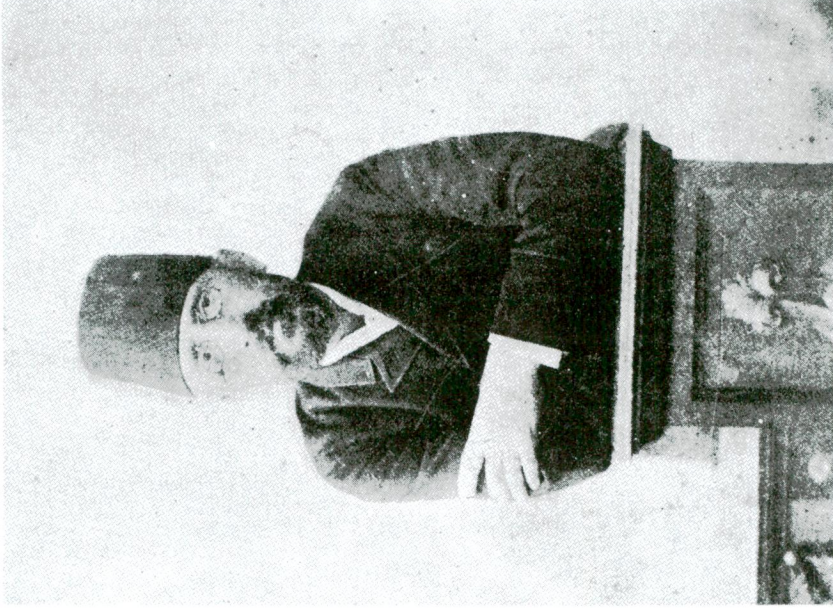
Res. 4 — O. Hamdi beyin Bağdatta vilâyet erkânı ile birlikte çekilmiş resmi. Oturanlardan sağdan birincisi Ahmed Midhat efendi, ikincisi vâli Midhat paşa. Ayakta duranlardan soldan birincisi O. Hamdi bey, üçüncüsü Hamdi Simavi bey (1870).

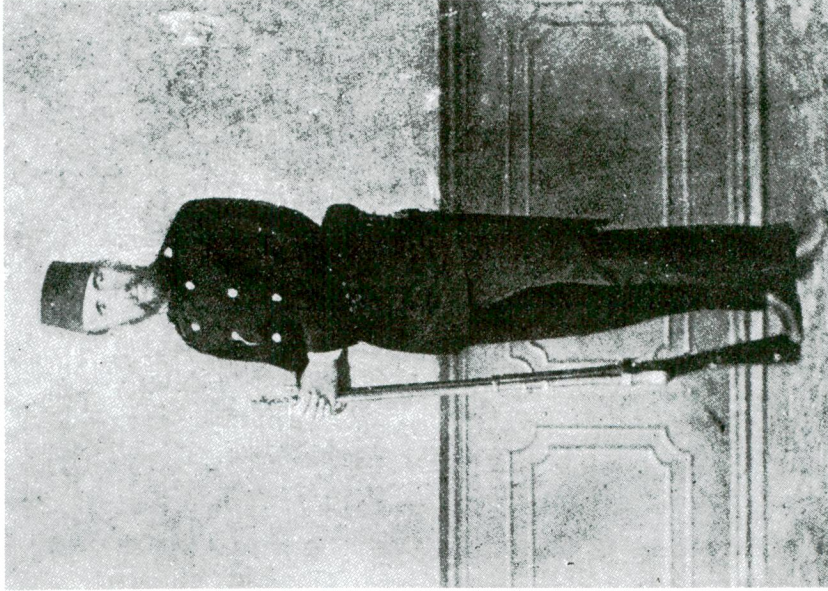
Res. 6 — Hamdi bey Hariciye Umuru
Ecnebiye kâtibi iken (1876).

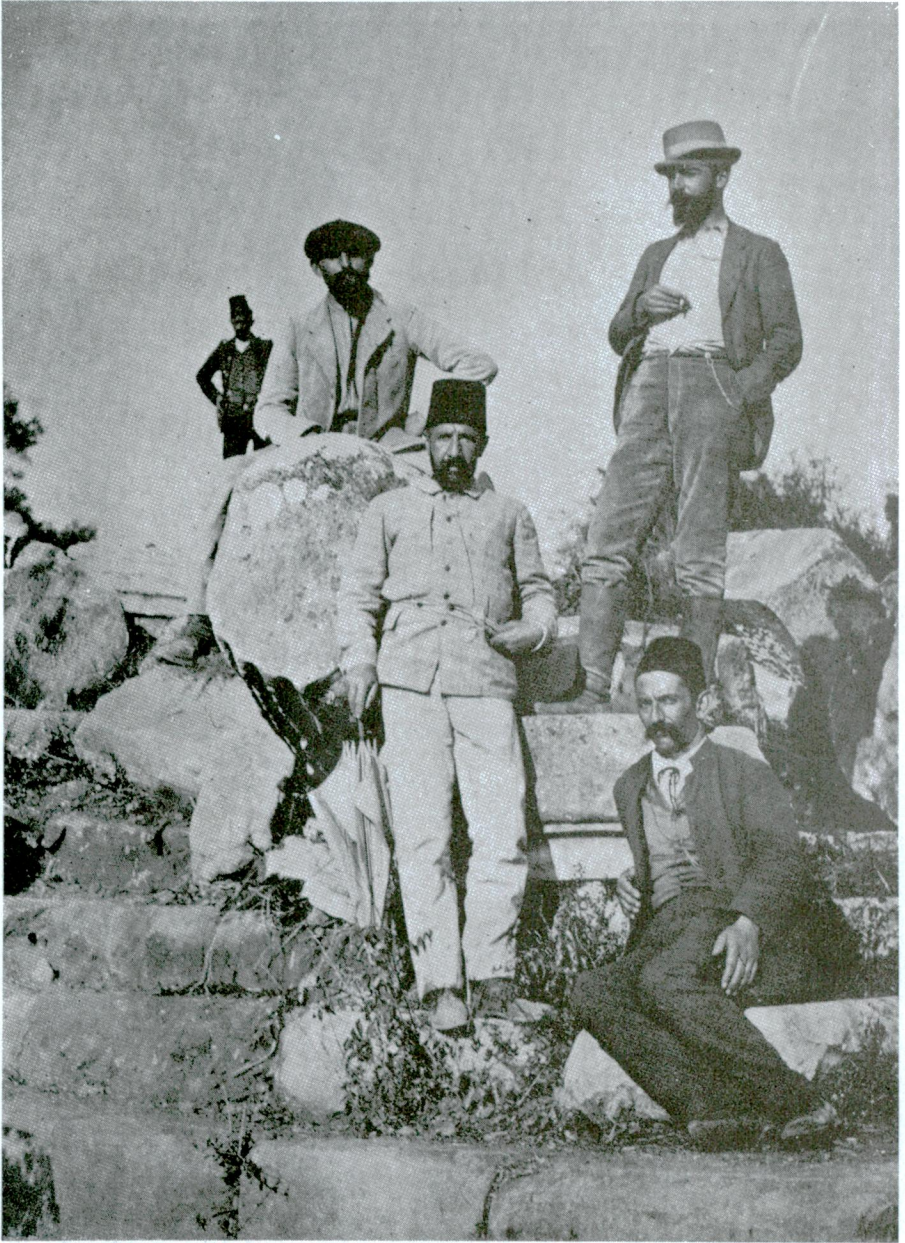
Res. 5 — Hamdi bey Viyana'da sergi
komiseri iken (1874).

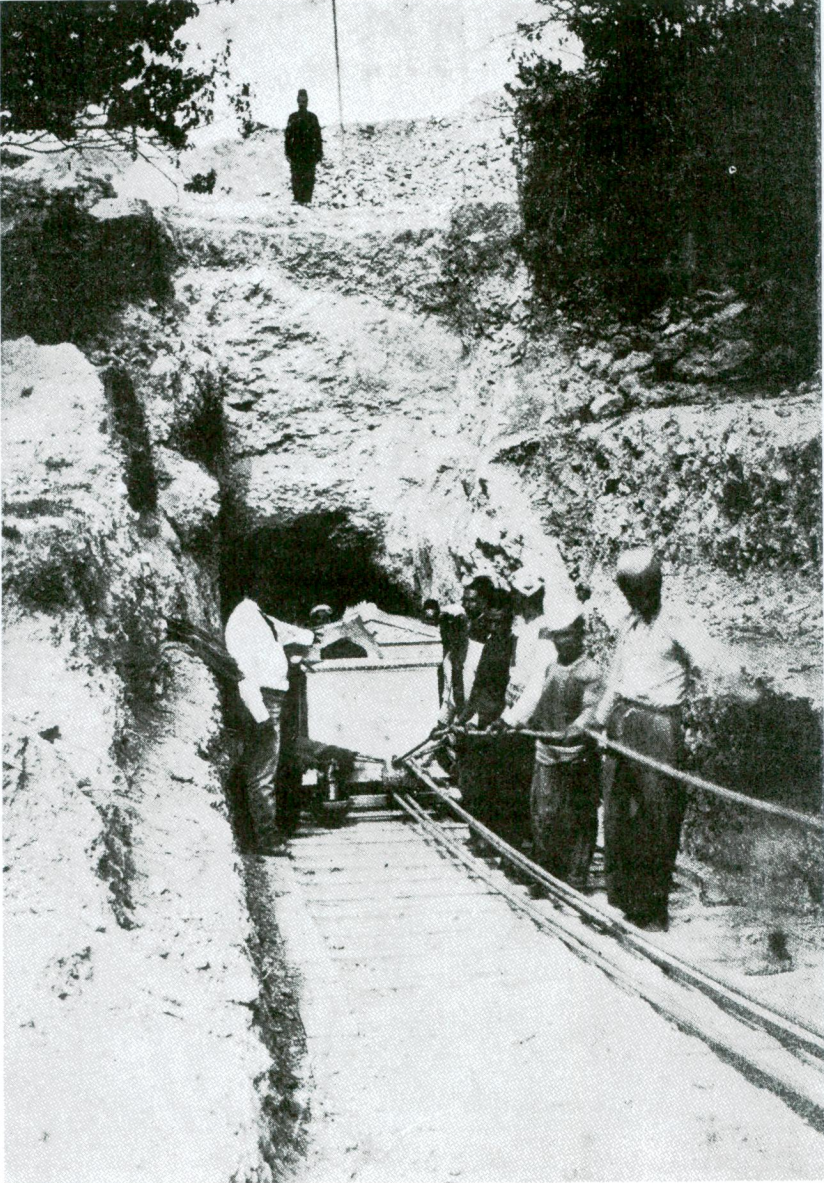
Res. 8 — Hamdi bey İstanbul Asarâtika
Müzeleri müdürü iken (ilk zamanları).

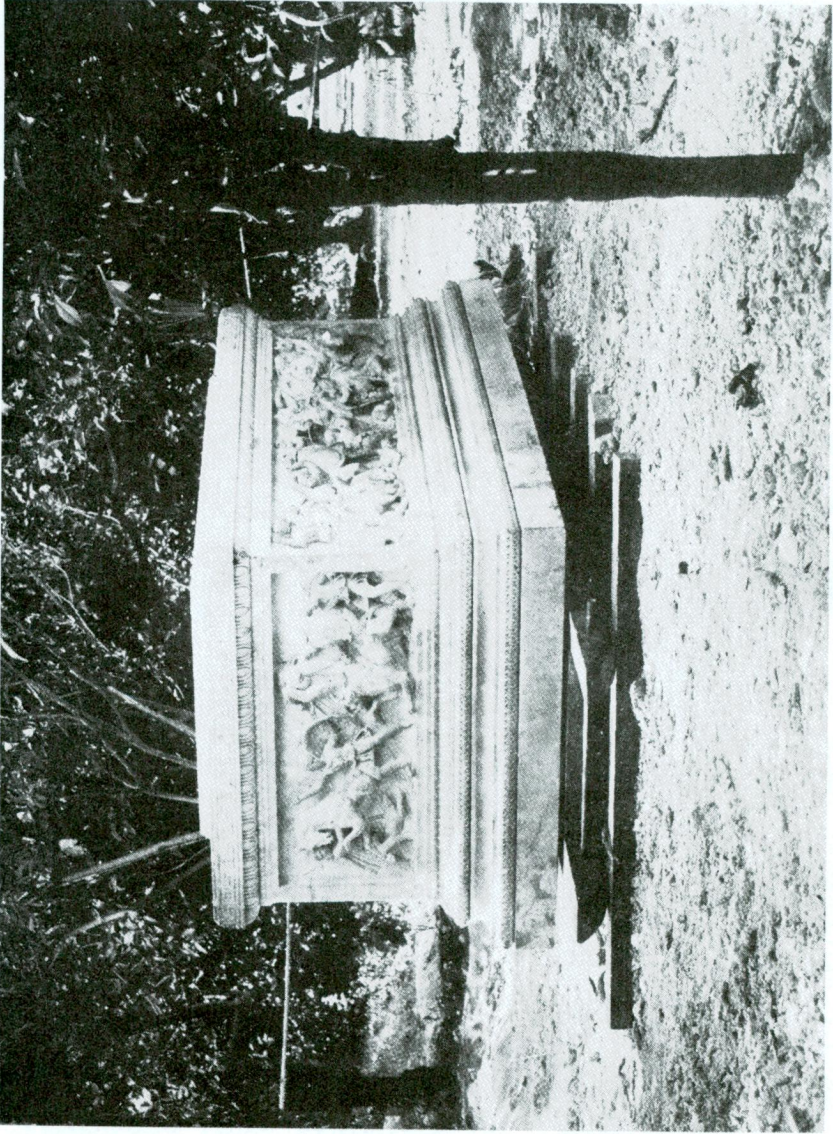
Res. 7 — Hamdi bey Türk - Rus harbi esnasında
gönüllü asker olarak (1877).

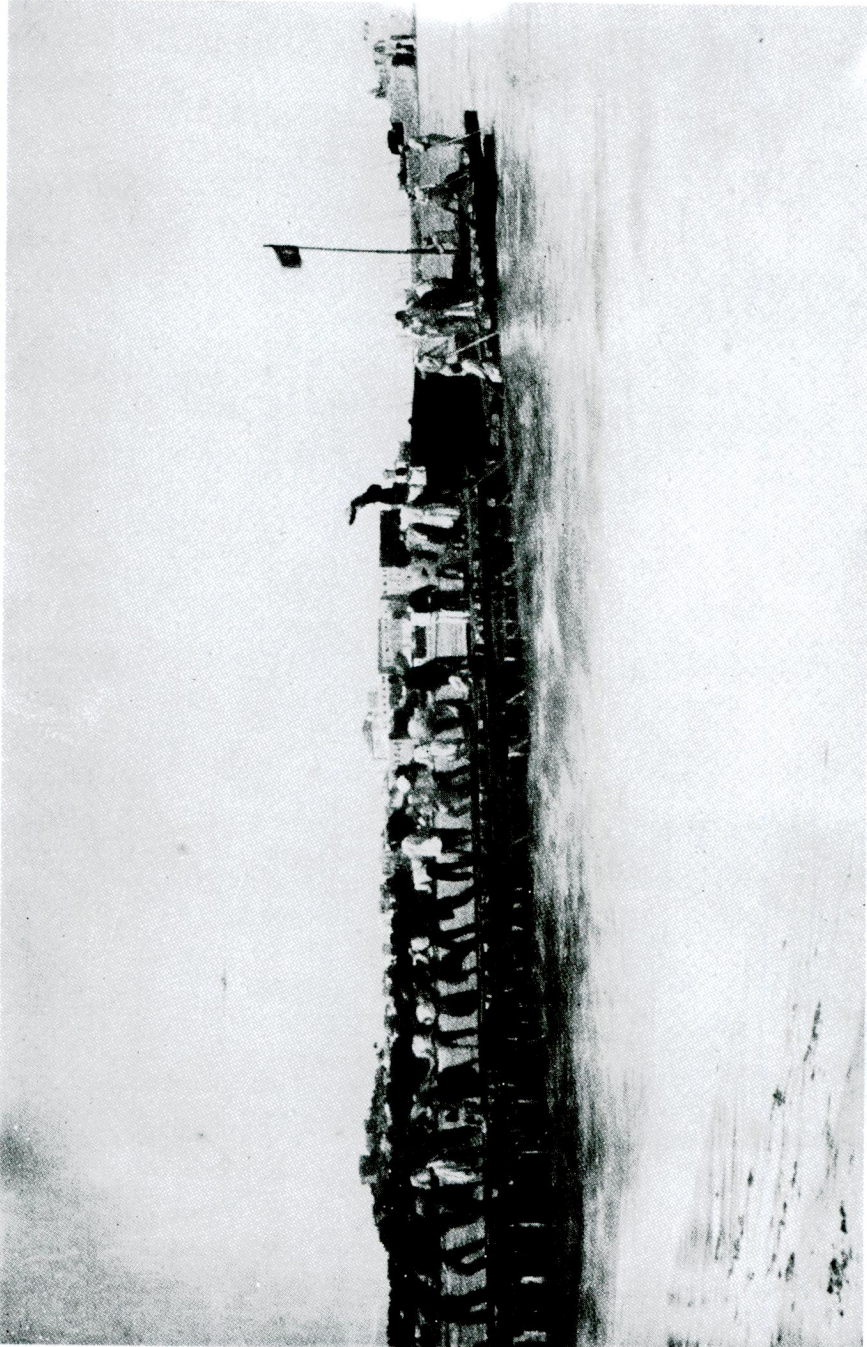
Res. 9 — Hamdi bey Legina kazısında (1892). Yanındakiler : fransız arkeologlarından Chamonard ve Carlier.

Res. 10 — Sayda yeraltı nekropolünden lâhitler, kazılan tünel vasıtasıyla, çıkarılırken (1887).

Res. 11 — “İskender lâhdi” çıkarıldıktan sonra portakal ağaçları altında.

Res. 12 — Láhitler sandıklıdıktan sonra, vapura götüürülmek üzere, sallara yüklenirken (1887).

تونس وندى وندى وندى
ADMINISTRATION IMPERIALE
DES
POSTES ET TÉLÉGRAPHES

تأمر افحانه سى وصول نومروسى
Bureau de *Beyrouth* N° d'arrivée *784*

Reçu de	إلى	عن	صاحبه ارسالی
في	pour	Expédié	
Le <i>21/6</i> 188 <i>7</i>	N° <i>66828</i>	عدد كلمات <i>134</i>	في <i>21/6</i> 188 <i>7</i>
مأمور الامضاسى	محللك	كلمه ويا كوندن دقتم	مأمور الامضاسى
L'employé <i>[Signature]</i>	Dépôt le <i>20/6/87</i>	à <i>6</i> h <i>30</i> du soir	L'Employé <i>[Signature]</i>

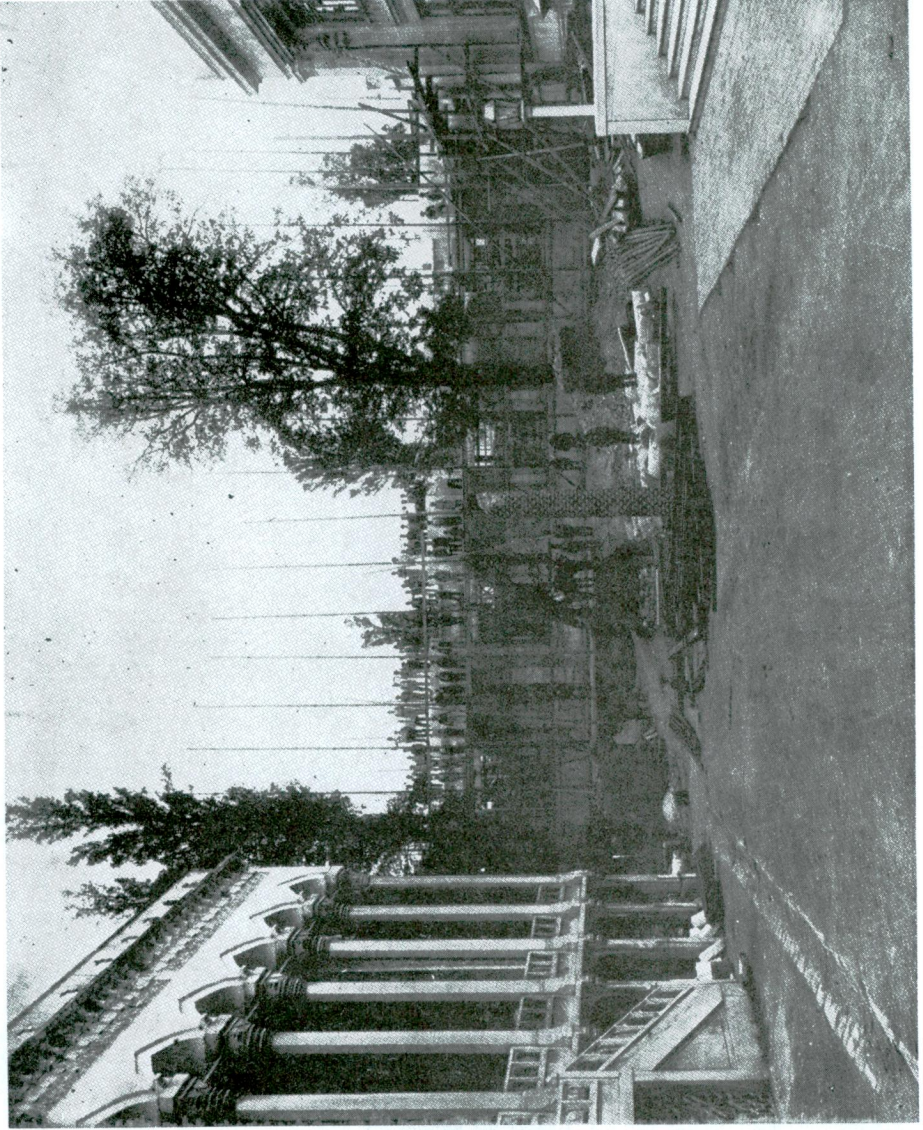
مخازرات تلفرافيدن طولايى دولت هيچ بركونه مسؤليت قبول الميز

L'état n'est soumis à aucune responsabilité à raison du service de la correspondance par la voie télégraphique

Hamdi Bey Beyrouth

*Merci et félicitations. Voici la traduction
votre précieux envoi sera communiqué vendredi
à l'Académie: Moi Tabnit prêtre d'Astarte,
roi des Sidoniens fils d'Esmonazer prêtre d'Astarte
roi des Sidoniens, je suis couché dans cette
arche, j'adjure tout homme qui découvrira
cette arche n'ouvre pas ma chambre sépulcrale
et ne me trouble pas car il n'y a pas
d'argent, il n'y a pas d'or, il n'y a pas des trésors
ici seul je suis couché dans cette arche,
n'ouvre pas cette chambre sépulcrale car cela est
abominable devant Astarte, si tu ouvre ma chambre
sépulcrale et si tu viens me troubler, puisses-tu
n'avoir pas de postérité dans la vie sous
le soleil ni de lit parmi les morts*

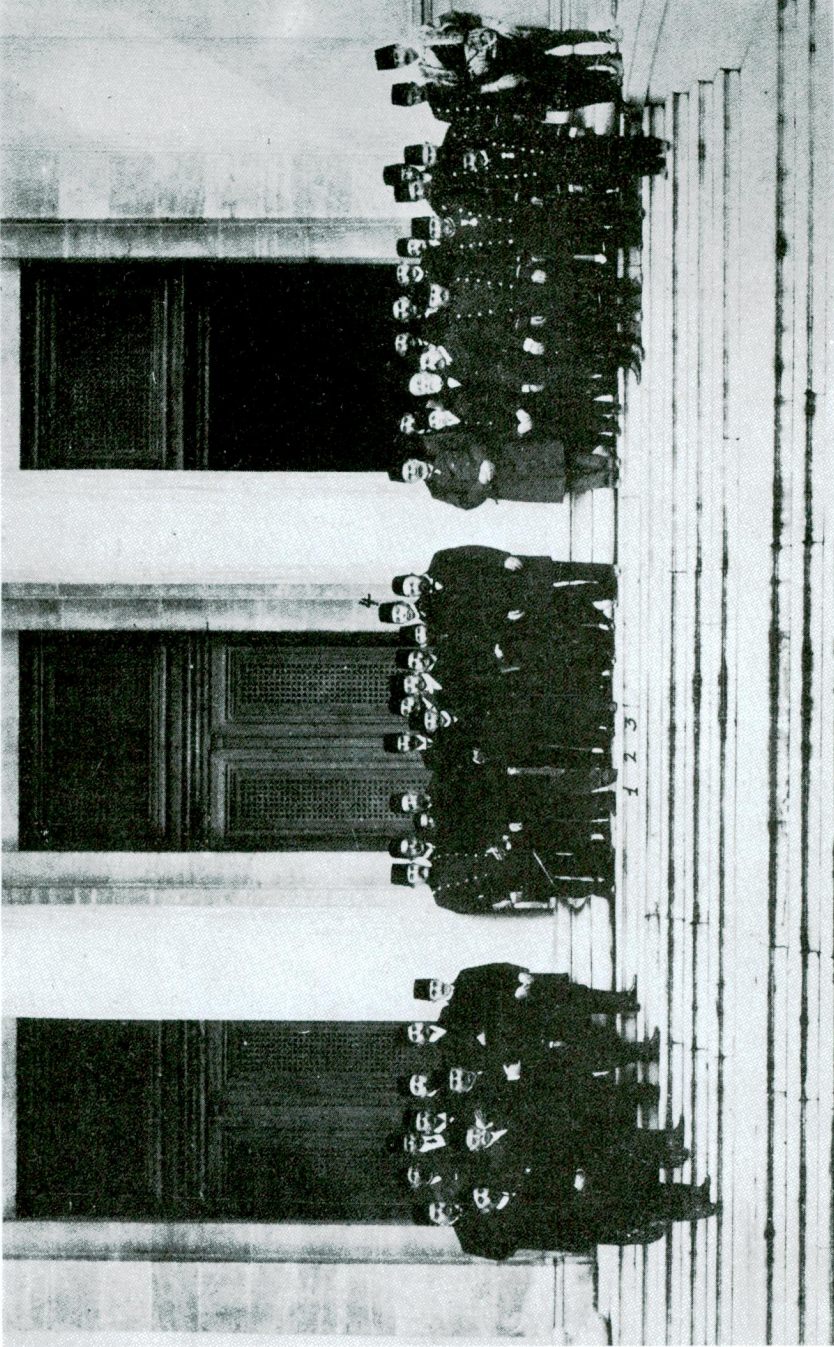
Ernest Renan

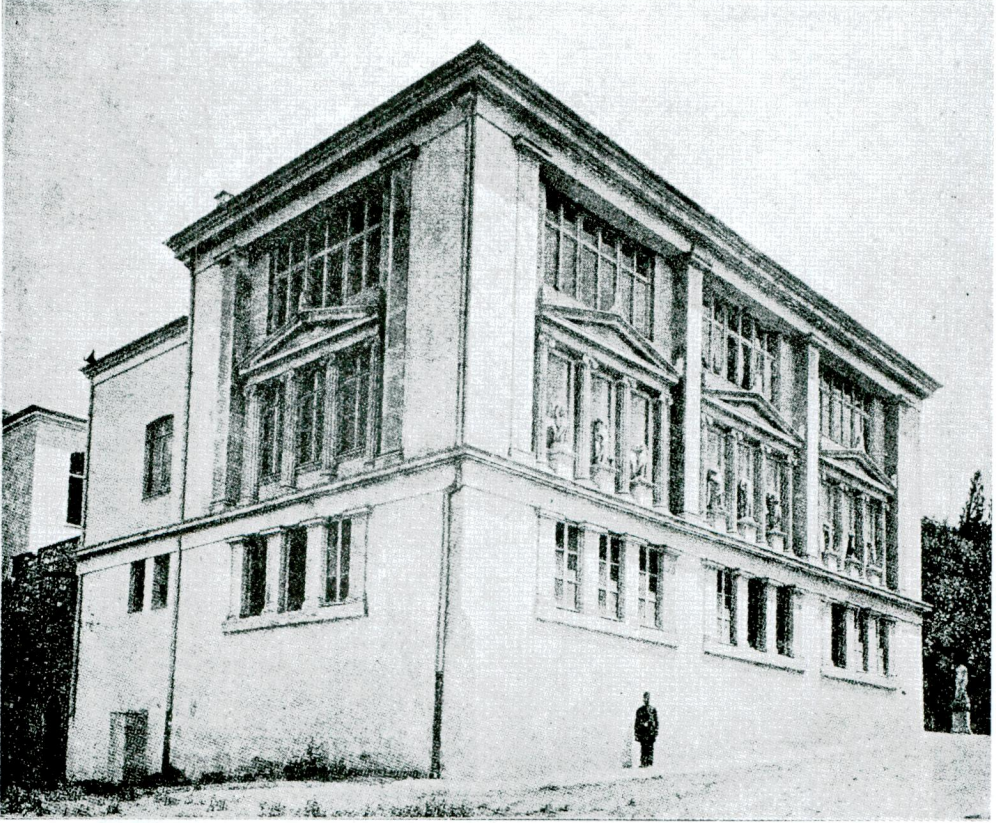
Res. 14 — Lâhîtlr Müzesine ilâve olunan ikinci kısım inşa halinde.

Res. 15 — Müzenin üçüncü kısım inşaatı bitmek üzere iken. Yeni bina eskisinden açık rengi ile ayrılmaktadır.

Res. 16 — Müzenin üçüncü kısmının açılış töreni (1908). Ortada 1 : Osman Hamdi bey; 2 : müdür muavini Halil Edhem bey; 3 : mimar Valaury; 4 : Hamdi beyin oğlu Edhem bey. Solda "Sanayii Nefise Mektebi" muallimleri.

Res. 17 —“Sanayii Nefise Mektebi”nin eski bir fotoğrafı.

A. M. Mansel

Res. 18 — Hamdi bey Eskihsar civarında resim yapmakla meşgul iken.

Res. 19. — Hamdi bey Eskihisardaki köşkünde yabancı dostlarıyla birlikte.

Res. 20 — O. Hamdi bey İstanbulda Kuruçeşmedeki yalısında
resim atölyesinde.

Res. 21 — O. Hamdi bey bizzat kendisinin Bağdatlı Arap kıyafetinde
birçok portrelerini yapmıştır.

A. M. Mansel

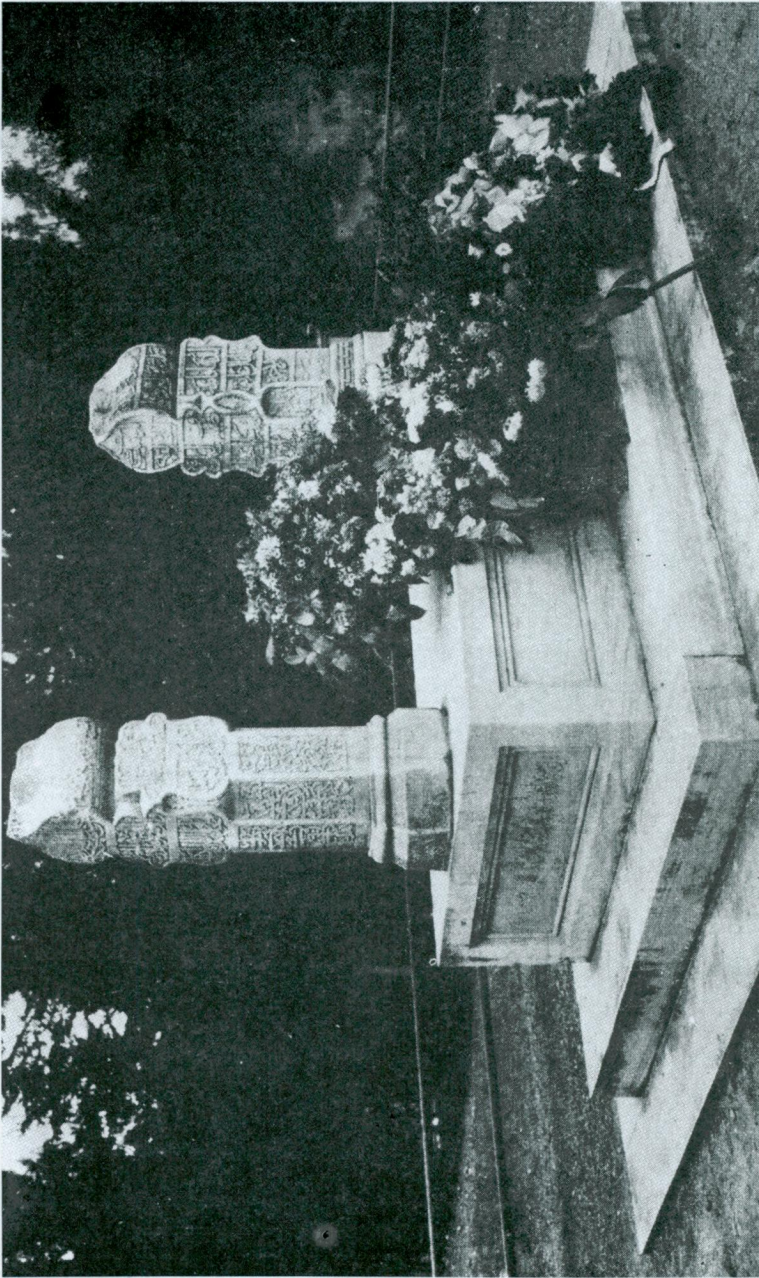
Res. 22 — O. Hamdi bey İngilterede Oxford Üniversitesinde kendisine
“Fahri doktorluk” payesi verildikten sonra (7. 10. 1909).

A. M. Mansel

Res. 23 — Müzeler Umum Müdürü Osman Hamdi bey, son senelerinde.

Bulleten C. XXIV

Res. 24 — Osman Hamdi beyin Eskihsardaki kabri.

adını alan bu binanın açılış töreni 1892 de yapıldı. Fakat yeni müze kısa bir zamanda dolduğundan ona kuzey tarafında ikinci bir bina eklendi (inşa tarihi 1899-1903). 1904-1908 senelerinde ise bu inşaatı müzenin güneyine ilâve olunan üçüncü bir bina takip etti. İşte bu suretle, 20 sene gibi kısa bir müddet zarfında Çinili Köşk'ün karşısında ve bu köşkü adetâ kucaklar gibi, uzunluğu aşağı yukarı 190 metreyi ve iki katının yüz ölçümü 9000 küsur metre kareyi bulan anıtsal bir müze binası vücade getirilmiş oldu⁸. Çinili Köşk ise sadece islâmî eserlere tahsis edildi. Bir zamanlar yazdığımız gibi "dünyada hemen hiç bir müze bu kadar kısa bir müddet içinde bu kadar büyümemiş ve bu kadar büyük bir inkişafa mazhar olmamıştı. Çinili Köşk'teki mütevazı koleksiyonun İstanbul'un en anıtsal binalarından birini işgal eden ikinci derecede Avrupa müzeleri âyarında bir müze haline geliş müzecilik tarihinde mühim bir hâdise olarak anılmalıdır."

Eserlerin bu yeni binalara yerleştirilmesinde, tertip ve tanziminde Hamdi bey, kendisine 1892 den beri muavinlik yapan kardeşi Halil bey⁹, kabiliyetli bir mimar olan oğlu Edhem¹⁰, heykeltraş Osgan ve İhsan, konservatör Makridi¹¹ ve Aziz beyler¹² ve diğer değerli müze uzman ve memurlarından faydalandı. Aynı zamanda A. Joubin ve G. Mendel gibi genç fransız arkeologları da konservatör olarak müzede çalışarak yeni kataloglar neşrettiler. Bunlardan Mendel'in 1912-1914 de Fransa'da basılan 3 ciltlik Yunan, Roma ve Bizans heykeltraşlık eserleri katalogu bu kabil eserlerde ender tesadüf olunan bir mükemmeli-

⁸ İstanbul Müzelerinin geçirdikleri gelişme ve genişleme safhaları için bk.: Arif Müfid Mansel, *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*, cilt II, s. 13 v. dd.

⁹ Halil Edhem bey (1861-1938) için Türk Tarih Kurumu tarafından neşrolunan esere bk.: *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*, 2 cilt, Ankara 1948. Bunlardan birinci cilt yabancı bilginler tarafından yazılmış yazıları, ikinci cilt ise yerli bilginler tarafından kaleme alınmış doğrudan doğruya Halil Edhem beyin hayatı ve eserleri ile ilgili makaleleri ihtiva eder.

¹⁰ Babasına mimar olarak gerek kazılarda, gerek müze binalarının inşasında büyük yardımı dokunan Edhem bey (1882-1957), Hamdi beyin vefatından sonra, müzeler müdür muavini olmuş, fakat 1921 de ailevî bazı sebeplerden dolayı mesleğini terkederek uzun müddet Paris'te yaşamış, son senelerini ise İstanbul'da geçirmiştir. Kendisi hakkında yazılan kısa nekrolojiye bk.: N. Fıratlı, *Türk Arkeoloji Dergisi* VIII-I, 1958, s. 45.

¹¹ Makridi bey için (1872-1940) çıkan nekroloji: A. Ogan, *Belleter* 5, 1941, s. 163 v. dd.

¹² Hamdi ve Halil beylerden sonra uzun müddet müze müdürlüğünde bulunmuş olan Aziz Ogan için bk.: Arif Müfid Mansel, *Belleter* 22, 1958, s. 117 v. dd.

yette olup bugün dahi değerinden bir şey kaybetmiş değildir. Hamdi bey aynı zamanda Avrupa'da neşrolunan peryodik arkeoloji dergileri ayarında "*Archives Orientales*" adını taşıyacak olan bir dergi çıkarmak istemiş isede Yunan-Türk harbi ve onu takip eden malî buhranlar yüzünden yeter derecede tahsisat bulamıyarak bundan vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Müzelerin her şeyden önce bir araştırma merkezi olduğunu pek iyi bilen Hamdi bey müzenin üst katında bir kütüphane vücade getirdi. Dimosten Baltacı beyin müzeye hibe ettiği kitaplar bu seksiyonun ilk nüvesini teşkil etti ve kütüphane, büyük tahsisata lüzum göstermeksizin, sırf Hamdi beyin gayreti ile, günden güne büyüdü ve zenginleşti. Hamdi bey dostlarına şöyle dermiş: "Bu kitapların birçoğunu şuradan buradan ben dilendim; fakat bilhassa üç dost devlet, Almanya, Fransa ve İngiltere, bize seve seve birçok kitap hediye ettiler."

Müzenin, yukarıda izah ettiğimiz sebeplerden dolayı, başlı başına bir dergisi olmadığından Osman Hamdi bey yeni buluntuları Avrupa akademileri ve ilim kurumlarına muntazaman bildirirdi. Bilhassa ilk feyzini aldığı Fransa ile sıkı temaslarda bulunurdu. Paris'teki "*Académie des Inscriptions et Belles Lettres*" 1893 de kendisini muhabir üye yapmıştı. Fakat Hamdi beyin vücade getirdiği eser dünyaca takdiri mucip olduğundan hemen her devlet kendisine şeref payeleri, madalya ve nişanlar tevcih etti. Nitekim Hamdi bey üç Alman ve iki İngiliz üniversitesinin "fahri doktor"u idi.

Uzun müddet pek te iyi olmıyan malî durumu müze müdürlüğü yanında çeşitli malî müesseseler ve bankalarda işgal ettiği yerlerden aldığı ücretler sayesinde düzeldi ve kendisi kâh Kuruçeşme'deki yalısında, kâh Gebze civarında Eskihisar'daki malikânesinde müreffeh bir hayat sürmeğe başladı. Nitekim Hamdi bey 1894 den beri "Düyunu Umumiye"nin Osmanlı dâyinler vekili, başta Tütün Rejisi olmak üzere birtakım kurumlar ve bankalarda meclisi idare reisi yahut üyesi idi. Esas mesleğinin dışında kalan bütün bu müesseselerde de Osman Hamdi beyin, ilk hukuk formasyonunun verdiği olgunluk ve şayanı hayret bir çalışma kabiliyeti sayesinde, büyük bir başarı göstermiş olduğunu salâhiyet sahibi kimseler müteaddid defalar beyan etmişlerdir. Yerli ve yabancı malî çevrelerle yakında teması esas meşgalesine zarar vermek şöyle dursun, bunun tam aksine faydalı olmuştur; çünkü

bu sayede bir çok defalar vücade getirilmekte olan eserlerin gerektiği parayı sağlamak imkânı hasıl olmuştur.

Osman Hamdi bey yakın dostları ile sohbet ettiği zamanlar bazan kendisinin “raté” bir insan olduğunu söyler ve buna sebep olarak ta arzu ettiği kadar büyük bir ressam olamadığını ileri sürerdi. Fakat 1906 da müze müdürlüğünün 25 inci yıldönümü geldiği zaman yerli ve yabancı aydın insanlar, üniversiteler ve ilmî kurullar kendi memleketi, fakat aynı zamanda dünya ilmi için bu kadar verimli geçen, fakat yavaş yavaş grubuna yaklaşmakta olan bir karyeri selâmlamak ve tebci etmek için adetâ tehalük göstermişlerdir. Nitekim Türkiye’de devlet ricalı ve dostları kendisine tebriklerini sunmuşlar, İstanbul gazeteleri bu hususta geniş neşriyat yapmışlardır. Bundan başka Alman imparatoru II. Wilhelm kendisine Prusya saraylarında bulunan tablolarından bahseden iki ciltlik büyük bir eser hediye etmiş, her taraftan kendisine tebrik telgrafları yağmış, Avrupa ve Amerika basınında bu büyük adam için sitayışkâr bir hayli yazı yazılmış¹², kendisine yeni birtakım payeler ve nişanlar tevcih olunmuştur.

Vücade getirdiği eserin bu derece takdir edildiğini hayatında görmek bahtiyarlığına erişmiş olan Osman Hamdi bey bundan hiç gururlanmamış, bütün bunları büyük bir tevazu ile karşılamıştır. Hamdi beyin hiçbir zaman bugünkü anlamda “popüler” bir insan olmadığı söylenebilir. Şöhreti aydın insanlar ve ilim çevrelerine münhasır kalmıştır ki bu da, bir Alman yazarının söylediği gibi “bu şöhrete hususî, sakın ve güzel bir revnak” bahşetmiştir.

Hususî hayatında Osman Hamdi bey gayet müşfik bir aile reisi idi. Son derece zeki, kocasının işlerinin önemini kavramış bir karısı, lisan bilgileri, terbiye ve zarafetleri ile temayüz eden kızları ve parlak bir istikbal vâdeden bir oğlu olduğunu hatırlıyacak olursak Hamdi beyin bahtiyar bir insan olduğunu ifade edebiliriz. Kendisi Kuruçeşme’deki muhteşem yalısında, resmî işler ve resim atölyesi çalışmaları dışında kalan zamanlarında dostları ile buluşur ve onları herhangi bir sunîlikten âri tatlı ve son derece canlı ve nükteli sohbetleri ile mest ederdi. Yakın dostlarından Alman yazarı R. Lindau Kuruçeşme’deki yalıyı şöyle târif eder: “Dostum aşağı Boğazda . . . geniş ve bakımlı bir evde oturmakta ve orada dostlarına son derece cana yakın ve külfetsiz bir misafirperverlik göstermektedir. Bu ev üç metre kadar genişlikte bir rıhtım ile Boğazdan ayrılmıştır, öyle ki kayıkla doğrudan doğruya giriş kapısının önüne yanaşmak mümkündür. Evin gerisinde,

kokular saçan nebatlar, güzel çiçekler ve bakımlı ağaçlarla dolu büyük bir bahçe sokağa kadar uzanmaktadır. Deniz üzerindeki oturma odalarından insanın gözü içinden oynatarak yunus balıklarının çıktığı ve su kuşlarının büyük ve hareketli sürüler halinde üzerinden geçtiği Boğazın mavi sularına dalmaktadır. Evin karşısında Anadolu kıyısının hafif tepeler şeklinde yükselen kısmı görülmektedir. Kendinden bahsettiğim bu ev sakin ve sevimli bir ev olup gürültüsüz mes'ud olmak isteyenlerin ikametgâhıdır. Bu evin sakin odalarından birinde dostumla buluşur ve onun anlattığı hikâyelere seve seve kulak veririm.”¹³

Siyasî hayatında Osman Hamdi bey Midhat paşa ekolünden yetişmiş olduğundan müstebid idarelerin aleyhtarı ve hürriyet âşığı idi. Bazan yakın dostlarına istibdad hakkında en ağır ithamlarda bulunmaktan çekinmezdi. Bununla beraber Abdülhamid gibi vesveseli bir hükümdarın takibatına uğramamış olması calibi dikkattir; padişah yalnız bir defa 1889 da onun Avrupa'ya gitmesine izin vermemiştir. Kendisini çekemeyenler ve hattâ kendisine düşman olanların devamlı entrikaları ve sonu gelmeyen malî buhranlara rağmen Müze, Kütüphane ve “Sanayii Nefise Mektebi” için mühim paralar bulmuş olması ancak Hamdi beyin dürüst ve metin bir karaktere, büyük bir sabır ve irade kuvvetine ve şayanı dikkat bir ikna kabiliyetine sahip olması ile izah olunabilir. Avrupa'da edindiği şöhretin kendisi için ayrı bir kuvvet teşkil ettiğini, kendisini sevmeyenlerin dahi Avrupa umumî efkârından çekindiklerinden, onun desteklemek lüzumunu hissettiklerini de söyleyebiliriz. İşte bu suretle istibdad idaresi altında dahi Hamdi bey, bu idarenin hiçbir zaman suç ortağı olmaksızın, işlerini yürütmek imkânlarını bulmuş ve yukarıda bir taslağını yapmağa çalıştığımız büyük eseri ortaya koymuştur. Sohbetleri esnasında dostlarına Abdülhamidin bir kerre dahi müzelere ayak basmamış olduğundan ve eğer enerjik müdahaleleri olmasaydı müzedeki bazı şaheserlerin, meselâ “İskender” lâhdinin yabancı bir hükümdara çoktan hediye edilmiş olacağından bahsedermiş.

Hamdi beyin 1908 de kurulan Meşrutiyet idaresini ne kadar büyük bir sevinçle karşıladığını dostlarına yazmış olduğu mektuplardan istidlâl etmek mümkündür. O zamanlar kendisine Maarif Nazırlığı teklif edilmiş, fakat Hamdi bey bu teklifi reddederek kendisini müzelere hasretmeği daha uygun bulmuştur.

¹³ R. Lindau, *Erzählungen eines Effendi*, s. 1-2.

1909 senesinde Avrupa'ya yaptığı son seyahatte her tarafta lâyük olduğu itibarı görmüştü. Birçok yerlerde kendisine büyük törenler tertiplenmiş, yeni yeni payeler tevcih olunmuş, bu arada Oxford Üniversitesinin fahrî doktoru da olmuştu. Fakat dostları kendisinin, bariz bir hastalığı olmaksızın, bir hayli yıpranmış ve ihtiyarlanmış olduğunu sezmede gecikmemişlerdi. Nitekim bir müddet sonra 24 Şubat 1910 da, kısa bir hastalığı müteakip, Kuruçeşme'deki yalısında vefat etmiş, bütün vükelânın, devlet ricalinin, yerli ve yabancı dostlarının iştirak ettiği muazzam bir cenaze töreninden sonra, vasiyeti mucibince, pek sevdiği Eskihisar'daki malikânesinin içinde, köşkünün arkasındaki bir tepeye defnedilmiştir¹⁴. Bugün çam ve servi ağaçları ile çevrili mezarının baş ve ayak ucunda, o zamanlar heyeti vükelânın kararıyla dikilmiş isimsiz iki Selçuk mezartaşı yükselmektedir.

Bu satırlarla, eski bir müzeci olarak, Osman Hamdi beyin hayatı ve vücade getirdiği eser hakkında belki zamanla unutulmuş bazı noktaları onun vefatının ellinci yıldönümü vesilesiyle, hatırlatmak istedim¹⁵. Eğer zamanımızda ilmî ve idarî sahalarda çalışan arkeoloji müntesipleri, arkeoloji ilmini tedris etmek ne yapmakla mükellef bizler ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri çapında muazzam bir ilim müessesesini daima iyiye ve mükemmele götürmek gibi ağır bir vazifeyi üzerlerine almış olanlar bundan kendilerine bir hisse çıkarırlarsa kendimizi bahtiyar addederiz.

¹⁴ Biraderi Halil Edhem bey "*Elvahi Nakşiye Koleksiyonu*" adlı eserinde (s. 28 not 28) Hamdi beyin kabri için şunları yazmaktadır: "Hamdi beyin kabri Gebze'ye tâbi ve sahili bahirde kâin Eskihisar karyesinde kendi köşkünün arkasında hali hayatında intihap ettiği ıssız tepe üzerinde ve bir çam ormanı içindedir. Gebze kasabası ile buradaki mimar Sinan binası olan Çoban Mustafa paşa camiinde ve civar köylerinde ve karşı yakadaki Hersek köyünde yaptığı birçok nakışlarından dolayı bu mevkie büyük bir muhabbetle merbut olmağla buraya defn olunmasını vasiyet etmiştir".

¹⁵ Osman Hamdi hakkında yazılmış biyografyalar ve ölümü vesilesiyle neşr olunmuş nekrolojileri 1910-1911 senelerinde çıkmış olan çeşitli yabancı arkeoloji yahut arkeoloji ile ilgili dergilerde bulmak mümkündür. Bunların en güzellerinden biri Hamdi beyin yakın dostu S. Reinach tarafından yazılmış, olup "*Revue Archéologique*, 1910, I, s. 407 v. dd." neşredilmiştir. Hamdi beyin yine eski dostlarından R. Lindau tarafından "*Süd und Ost*, Nr. 312, s. 1 v. dd." adlı dergide çıkan yazıda da enteresan bir hayli malûmat vardır. Türkçe olarak hal tercümesi "Serveti Fünun'un Nisan 1326 ve "Nevsali Osmanî"nin 1328 senesi nüshalarında münderiçtir. Vefatının 25. yıldönümü dolayısıyla A. Ogan'ın şu yazıları çıkmıştır: *Yeni Türk, Eminönü Halkevi Dergisi* 32, 1935, s. 2040 v. dd.; *İstanbul Müzeleri Yıllığı* 2, 1937, s. 44 v. dd. En son olarak: İ. H. Uzunçarşılı, *Halil Edhem Hâtıra Kitabı II*, s. 70 v. dd.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

FRANÇOIS BRAEMER, *Les Stèles funéraires à personnages de Bordeaux. I.-III. siècles. Contribution à l'histoire de l'art provincial sous l'Empire Romain*. Paris, Edit. Picard et Co. 1959, 4°, 156 s. metin, 36 levha.

Roma sanatını incelemek için iki yol bulunduğuna kaniiz: ya doğrudan doğruya Roma ve İtalya'dan başlamak ve buralarda vücut bulan sanat cereyanlarının eyaletlere yayılışını tesbit etmek; yahut ta, pek çok defalar Roma'nın verici olmaktan ziyade alıcı olduğunu gözönünde bulundurarak, ilk önce eyaletler sanatını tetkik etmek ve bu sanatın Roma üzerinde ne dereceye kadar müessir olduğunu tebarüz ettirmek. Zannımıza göre daha doğru olan ikinci yoldan gidilecek olursa ilk iş olarak çeşitli anıtları gruplar halinde toplamak, bunları bu gruplar çerçevesi içinde incelemek suretile monografiler meydana getirmek gerekir. Ancak ondan sonradır ki büyük sentezler ele alınabilir. İşte bu sayede, zannımıza göre, Roma eyalet sanatının ortaya koyduğu problemleri çözmek ve bu sanatın esas karakteri hakkında isabetli bir fikir edinmek mümkün olur.

Paris'te Louvre Müzesi konservatörlerinden François Braemer bu ikinci yoldan giderek Fransa'da, Romalılar zamanında önemli bir liman ve bir ticaret şehri olan Bordeaux'da bulunan insan figürlü mezar stellerini ele alarak bunları büyük bir monografi halinde neşretmiştir. Sağlam bir koronolojik çerçeve meydana getirilmeden böyle bir etüdün başarısız olacağı gerçeğini pek iyi kavramış olan müellif eserinin 1. faslında mezar stellerini etraflıca târif ettikten sonra tarihlendirmekte ve bu tarihlemelere göre bunları çeşitli gruplara ayırmaktadır. Müellif bu suretle etüd konusu olarak ele aldığı 94 stelden 64 ünü Flavius'lar ve ilk Antoninus'lar devrinden son Severus'lar devrine kadar uzanan koronolojik bir çerçeve içine yerleştirmeğe muvaffak olmuş ve bu iş için birtakım teferruatla beraber en çok figürlerin portreleri üstünde durmuştur.

Eserinin ikinci faslında Braemer "tipoloji" meselelerini ele almaktadır. Stel tasvirlerindeki tipleri tahlil eden müellif bunların o devir Gallia'sındaki mahallî sanat cereyanlarından fazla müteessir olmaksızın bir taraftan Roma sanatının, diğer taraftan Akdeniz bölgesindeki Yunan sanat tradisyonunun etkileri altında bulunduğu sonucuna varmaktadır. Bundan sonra stellerin şekilleri ve tezyinatı üzerinde durulmakta, stellerin daima mutena bir yerinde bulunan kitabeler, muhteva ve şekil bakımından, gözden geçirilmekte, ekserisi alınlıklı bir höcre şeklinde olan bu steller üzerinde tasvir olunan insan figürleri, bunların taşıdıkları atribü'ler incelenmekte ve bu arada menşe'leri Akdeniz havzası, bilhassa Anadolu ve Suriye'ye dayanan birtakım motifler tesbit olunmaktadır. Stellerin tarihlenmesinde önemli bir vasıta olan saç tuvaletleri ve bunların başkent Roma'daki saç şekilleri ile olan münasebetleri de nazari itibare alınmaktadır. Saç hususunda Bordeaux heykeltıraşlarının bu kabil eserlerde nadir görülen bir dakiklik ile çalışmış olmaları calibi dikkattir.

Eserin 3. faslında teknik ve üslûp problemleri üzerinde durulmaktadır. Stellerin işleniş tarzı üzerinde mermer yerine mahallî bir kalker taşı kullanılmış olması müessir olmuştur. Teknik ve üslûp bakımından Braemer Bordeaux atölyelerini kuzey Fransa ve Ren bölgesi atölyelerinden ziyade Tuna eyaletleri ve bilhassa "Noricum" atölyelerine bağlamakta ve bunları, mahallî bazı özelliklerden sarfi nazar, greko-romen sanat tradisyonunun kuvvetli tesiri altında bulunduğu noktasi üzerinde durmaktadır. Müellifin gözlerin işlenişi yahut elbise kıvrımlarının tertiplenişi gibi bazı üslûp özelliklerini incelemesi sayesinde Bordeaux'da biri Hadrianus, diğeri Antoninus Pius devrine ait olmak üzere iki büyük atölyenin mevcudiyeti ortaya konmuş bulunmaktadır.

İşte bu suretle Bordeaux steller grubu, eserlerin çokluğu ve kalitelerinin yüksekliği bakımından, Fransa'da bu kabil gruplar arasında birinci yeri almakta ve İspanya yahut Noricum bölgelerinin şehirlerinde bulunan stel grupları ile boy ölçüşebilmektedir ki bu husus M. s. 2. ve 3. yüzyıllarda Bordeaux'nun yalnız kozmopolit bir ticaret merkezi olmayıp aynı zamanda dikkate değer bir sanat merkezi teşkil etmiş olduğunu açığa vurmaktadır.

Braemer'in bu eseri, kanaatimize göre, bize mükemmel bir mahallî monografi örneği vermekte ve muayyen bir yer ve devire inhisar eden eserler üzerinde sistemli bir surette çalışıldığı takdirde bu çalışmalardan ne kadar önemli sonuçlar elde edilebileceği hakkında bir fikir edinmemizi sağlamaktadır. Anadolu'da mezar stellerinin ne kadar çok ve ne kadar çeşitli olduğu ve gruplar halinde toplanmaları mümkün yeni yeni eserlerin mütemadiyen meydana çıktığı (meselâ İstanbul'da Bayezid civarında Üniversite inşaatı esnasında bulunan steller grubu gibi) göz önünde bulundurulacak olursa bunların tetkik ve neşrinin Anadolu sanatının şimdiye kadar olduğundan daha iyi tanınması için önemli bir katkı olacağı anlaşılır. Mr. Braemer'e, bizleri muhtevası ve metodu bakımından yakından ilgilendiren böyle mükemmel bir eser vücuda getirdiğinden dolayı, teşekkür etmeği borç bilirim.

ORD. PROF. ARIF MÜFİD MANSEL

KROUM TOMOVSKY, *Les mosquées de Bitola* (= *Bitola camileri*), "Université de Skopje-Annuaire de la Faculté Technique 1956-1957" den ayırabım, 32 S. (Derginin S. 29-60), metin içinde 38 resim, plân ve kesit, ayrıca 1 şehir plânı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun eski topraklarında bırakılan mimarî eserlerin en iyi tanınanları, Macaristan ve Yugoslavya'da kalanlardır. Bunlardan Yugoslavya'da olanlar hakkında şimdiye kadar yapılan çeşitli yayınlardan başka, Üsküp (= Şkopje) Teknik Üniversitesi mensupları tarafından da araştırma ve çalışmalar yapıldığı bilinmektedir. Böylece bu mimarî eserlerin, ehil ellerde resim, plân ve rölövelerinin çizilmesi, tanıtılması sağlanmış bulunmaktadır. Bu bakımdan Türk eserlerine, diğer Balkan memleketlerine nazaran en ciddi ve yakın ilginin Yugoslavya'da gösterildiği söylenebilir. Türk mimarî eserleri hakkında araştırmalar yaptığını bildiğimiz Üsküp Teknik Üniversite asistanlarından Yük. mim. K. T., Bitola camileri hakkında hazırladığı bu etüd ile elindeki malzemeyi kısmen tanıtılmaktadır. Türk idaresi zamanındaki adı ile Manastır (şimdi Bitola) camileri üzerinde şimdiye kadar fazla bir bilgimiz yoktu¹. Bir sahifelik fransızca özetten öğrendiğimize göre (yazının aslı sırpçadır) burada şu camiler vardır:

- H. 838 (1434-35) tarihli Sungur Çavuş camii, 1956 da yıkıldı,
- H. 911 (1505-06) tarihli İsa Fakih? (adı İssa Feky şeklinde yazılmıştır) camii,
- H. 914 (1508-09) tarihli İshakiye camii,
- H. 928 (1521-22) tarihli Hacı Mahmud camii,
- H. 936 (1529-30) tarihli Kadı Ahmed Efendi camii.
- H. 966 (1558-59) tarihli Yenicami,
- H. 969 (1561-62) tarihli Gazi Haydar Bey camii,
- H. 1037-1049 (1628-1640) arasında yapılan Hasan Baba camii,
- XVIII. yüzyıl sonu-XVIII. başlarına ait Hamza Bey cami,
- Yapıldığı tarih meçhul Güdük cami.

K. T., ayrıca şehrin içinde evelce 15 kadar mescid olduğunu fakat bunlardan bir kısmının iki Dünya harbi arasındaki süre içinde yıkıldıklarını bildirmektedir².

Bu camilerden en dikkat çekici olanlar, tarih bakımından en eski olduğu için, üç bölümlü son cemaat yerine ve tek kubbeli bir harime sahip Sungur Bey camii

¹ E. H. AYVERDİ, *Yugoslavya'da Türk âbideleri ve vakıfları*, "Vakıflar Dergisi" III (1957) 14. Burada, Evliya Çelebi *Seyahatnamesi* ile *Kamus'ul Alâm* da rastlanan bilgiler iktibas edilmiş, camiler hakkında fazla bir bilgi verilmemiştir. Bu yüzden, K. T.'nin yazısı, E. H. Ayverdi'nin çok faydalı derlemesini tamamlamaktadır.

² Evliya Çelebi, *Seyahatname*, V, 572. Kale-misâl demir kapılı Bedesten ile diğer binalardan bahseder. İshak Efendi camii ile Mahmud Efendi camiinin kitabelerinin Evliya Çelebi tarafından verilen kopyaları, K. T.'nin yazısındaki tarihlere uymamaktadır.

ile, Yenicami, İshakiye, Haydar Kadı ve Hamza Bey camileridir. Bu şehirde kubbeli cami tipi, sadece tek kubbeli camiler ile temsil edilmiştir. Bunlardan en muhteşem olanlarında yüksek kubbenin, intikalinin tromplar ile temin edilmiş olduğu görülüyor. Diğer taraftan bu büyük camilerin başka bir özelliği de, çift sıra kubbeler ile örtülü bölümler halinde derin soncemaat yerlerine sahip oluşlarıdır (İshakiye ve Yenicami). İsa Fakih ve Hoca Ahmed camileri ise kiremit örtülü sakıflı camiler grubuna girmektedirler. Değişik mimârî özelliklere pek sahip olmayan bu camilerin arasında Hamza Bey camii dışarı taşkın mihrap kısmı bakımından ayrılmaktadır. Bu camilerde klâsik Osmanlı üslubunu aksettiren, güzel mihrap, minber, kapı nişi, ve baklavalı veya stalâktitli sütun başlıkları gibi aksama tesadüf olunmaktadır. Rumeli camilerinin ekserisinde olduğu gibi, ince ve uzun olan minarelerden, Yenicami'nin minaresi her cephesi bir kör kemer ile süslü poligon biçimli kürsü kısmı ile dikkati çeker.³ Maalesef yıktırılmış olan Sungur Bey camiinin, plânından anlaşıldığına göre, minaresi pek alışılmamış bir şekilde, binanın sol köşesi üzerine oturtulmuş olup, bir kürsü kısmı bulunmadığından, hemen cümle kapısının sol tarafına açılan bir kapıdan bir merdivenle içine çıkılıyordu. Yenicami'deki vâaz kürsüsü (res. 8) pek eski intibamı bırakmamaktadır. Aynı camide tesadüf olunan çinilerin tek fotoğrafı ise (res. 17) maalesef tatmin edici değildir.

K. T., Türk sanat tarihi için değerli malzeme temin eden bu çalışması ile faydalı bir hizmette bulunmuştur. Ancak, tarihçeleri hakkında bilgilerimiz pek az olan bu camilerin devirleri ve bânilerini tâyin hususunda en büyük yardımcı olan kitabelerin de hiç değilse fotoğraflarının bu yazıda yayınlanması doğru olurdu. Diğer taraftan yazarın, bu camiler ile birlikte buradaki diğer Türk binaları hakkında da malzeme vermesi yerinde olurdu. K. T. e sınırlarımız dışındaki Türk sanat eserlerini bize tanıtan bu faydalı hizmetinden dolayı şükranlarımızı bildirirken, bu yoldaki çalışmalarına devamını temenni ettiğimizi belirtmek isteriz.

Aralık 1959.

DOĞENT DR. SEMAVİ EYİCE

³ Minare mimarisinde bu tip kürsü kısımları hakkında bk. S. Eyice, *İstanbul'da Koca Mustafa Paşa camii*, "Tarih Dergisi" V, sayı 8 (1953) 174, resim 8.

OTTO SPIES, *Türkisches Puppentheater, Versuch einer Geschichte des Puppentheaters im Morgenland* (= *Türk kukla tiyatrosu, Doğu kukla tiyatrosu tarihi hakkında bir deneme*), "Die Schaubühne, Quellen und Forschungen zur Theatergeschichte, herausgegeben von Carl Nissen in Verbindung mit Artur Kutscher, 50", Verlag Lechte, Emsdetten-Westf. 1959, 219 s. metin ve metin dışı 24 levha; fiatı: 13. 80 DM.

Bonn Üniversitesi profesörlerinden Dr. Otto Spies, *Türk Halk kitapları (Türkische Volksbücher, Leipzig 1929; türkçesi: İstanbul 1941), Zamanımızın Türk nesir edebiyatı (Die türkische Prosaliteratur der Gegenwart, Leipzig 1943, "Die Welt des İslams, XXV" den ayrışması) gibi yayınları ile tanınan bir şahsiyettir¹. Tiyatro tarihi ile ilgili kaynak ve araştırmalar serisi içinde basılan bu kitabı ise, şimdiye kadar tamamen ihmal edilmiş bir konu hakkında toplu bilgiler ihtiva eden bir araştırma olarak dikkati çekmektedir. Türk temaşa tarihinin bir bahsini teşkil eden bu kitabı, burada ancak tanıtacağız.*

O. S.in gayet haklı olarak belirttiği üzere, Türk temaşa tarihinin, Karagöz, Meddah, Ortaoyunu gibi başlıca üç kolu arasında Kukla oyunun önemi pek azdır. Hattâ şimdiye kadar ihmal edilen bu kol hakkında hiçbir araştırma da yapılmamıştır. Bu yüzden O. S.in eseri, büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Türk temaşasının çeşitli kolları hakkındaki bir girişde (s. 1-5) yazar, Meddah, Orta oyunu, Karagöz hakkında umumî bibliyografyalar verdikten sonra, kukla oyununa temas eder. Eski seyahatnamelerde umumiyetle Karagöz oyunu ile karıştırılan kuklacılık hakkındaki malzemeyi O. S. 1954 de İstanbul'da toplamış ve Almanya'da işliyerek, belli başlı bilgileri bir araya getirmeğe çalışmış ve böylece G. Jacobs'un Gölge oyunu hakkındaki araştırmasına (*Geschichte des Schattentheaters*) benzer bir etüd ortaya koymuştur.

Kitap, Doğu kukla tiyatrosu (s. 7-69) ve Türk kukla oyunu (s. 70-219) başlıkları ile iki büyük kısma ayrılmıştır. Bunlardan ikincisi beş kukla oyununun türkçe metinleri ile bunların almanca tercümelemlerini de ihtiva etmektedir (s. 87-219). Altı büyük bölüme ayrılan ilk kısımda sırası ile, türkçedeki *kukla* kelimesi ve menşei (s. 7-12); Osmanlılardaki kukla oyununa dair kaynaklar (s. 13-1 24); İslâm milletlerinde (İranlılar, Araplar ve Orta Asya Türkleri) kukla oyunu (s. 25-44); Hindistan'da kukla (s. 45-49); Hind'in komşularında ve Hindini'de kukla (s. 51-56); Uzak Doğu memleketlerinde (Çin, Japon, Kore ve Moğolistan) kukla (s. 57-64), üzerinde durulmuş ve tesirler problemlerine de bir bölüm ayrılmıştır (s. 65-69). Bugünkü Türk kuklacılığına tahsis edilen ikinci kısımda, aksesuar ve figürler (S. 70-73); başlıca oyunlar ve parçalar (S. 75--86) ve ayrıca beş oyunun metni ile tercümelemleri (s. 87-219) bulunmaktadır.

¹ O. S. in başlıca yayınları için bk. *The Library of Enno Littmann* (Brill-Leiden, Cat. No. 307) 1959, 42.

O. S. kukla kelimesinin menşini ararken, Avrupa çingenerinde rastlanan *kuki*, *kukli* kelimelerine dikkati çekmektedir². Diğer taraftan Türklerin kuklayı, İstanbul'un fethi ile Bizanslılardan öğrenmiş olacakları hakkındaki hipotezi, Bizanslılarda kukla oyunu olduğuna dair en ufak bir kayda rastlanmadığından haklı olarak red eder. Osmanlılarda kukla oyunu hakkındaki, şimdiki halde tesbit edilebilen en eski kayıt G. Jacob tarafından tesbit edilmiş olup, 1582 e aittir. Sultan Murad III zamanında 1582 de yapılan meşhur sünnet eğlencelerinde ilk defa kuklacılardan bahsedilmektedir. Lewenklaw tarafından *Neuwe Chronica Türckischer nation* (Franckfurt 1590: s. 481) da bildirilen bu kayıttan daha iyi ve çok daha etraflı bilgiler, devrinin minyatürleri ile süslü olarak, *Surnamede* bulunmaktadır. Son aylarda basılan güzel bir tetkik ve araştırmada, eski eğlenceler arasında kuklanın mevkii, başlıca orijinal kaynaklar ve minyatürleri ile yayınlanmıştır.³ Metin And'ın bu çok istifadeli çalışması, *O. S.* in kukla hakkındaki kitabının Osmanlılarda kukla bahsini tamamlamaktadır. M. And tarafından zikredilen Cornelia Magni de 1675 de Edirne'de gördüğü kukla oyununu bildirmesi bakımından⁴, *O. S.* in kitabında s. 17 de Du Loir ile De La Croix arasında yer almalıdır. *O. S.* eski seyyahların hatıralarında rastlanan kısa notları imkân nisbetinde topladıktan sonra, Türk kaynaklarını, bu arada *Surname*'lere ve *Raşid Tarih*-ine temas etmektedir. Bunu 1870 yılına doğru Bulgaristan'da çingener tarafından oynatılan bir kukla oyunu (iskemle kuklası) hakkında F. Kanitz'in verdiği bilgi takip eder ki bunun bir de resmi vardır (lev. I, res. 1). Kâğıthane ve Göksu çayırlarında evvelce çingenerin oynattıkları bu "iskemle Kuklası" *O. S.* in tesbit ettiğine göre Türkiye'de artık unuttulmuştur. Geçen yüzyılda kukla oyunu hakkındaki notlardan sonra *O. S.* eski kukla oyunlarının repertuarı hakkında bir bilgi olmadığını söyler.

Türk kukla oyunun yurdu neresidir? Anadolu'da şiiler arasında, yere yatan bir insanın göğsü üzerinde oynattığı bir nev'i kukla vardır. Eski şaman geleneklerine dayanan bu oyunların *O. S.* e göre belirli repertuarları yoktur. İran'da kukla oyunu eskidenberi bilinmektedir. Başlıca oyunlardan biri de baş şahsiyeti Sultan Selim olan bir parça olup bunda 66 ayrı kukla sahneye çıkmaktadır. Buna karşılık Araplarda kukla oyunu pek fazla yayılmamış intibamı bırakır. Hernekadar bu çevrede çocuk oyuncuğu olarak bebekler var ise de, yalnız Niebuhr XVIII. yüzyılda Kahire'de gördüğü, iskemle kuklasını bildirmektedir. Ortaasya Türklerine gelince, Özbekler, Tacikler, Kırgızlar ve Başkırlar'da kukla oyunlarının yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu çevrelerde *şadır-ı hayal* adı ile gösterilen oyunun ipli kukla, *kol kurşak* adındakinin ise el kuklası olduğunu *O. S.* ileri sürer. Diğer taraftan tahminine göre, Türkistan kuklası, İran'ın tesiri altında meydana gelmiştir. Ancak önemli bir problem, bunun İran menşeli olup olmadığıdır. Yazar ve bu hususda, gerek kukla gerek ise karagöz

² Aslı Hindli olan çingenerin gölge tiyatrosunun yayılmasındaki rolleri evvelce Jacob tarafından ileri sürülmüştür. Bu kitabın Türklere ait kısmı dilimize çevrilmiştir, *Türklerde Karagöz*, çev. O. Şaik Gökyay, "Eminönü Halkevi neşriyatı, VII", İstanbul 1938, s. 4.

³ M. And, *Kırkgün Kırkgece, Eski donanma ve şenliklerde seyirlik oyunları*, İstanbul 1959, s. 71 ve dev. 90, res. 28, 29.

⁴ M. And, *ay. esr. s. 71-73.*

oyununda İran'da çingenelerin bâriz rolünü belirterek, bu zümrenin bu oyunu, başka bir çevreden Hindistan'a getirmiş olabileceklerine dikkati çeker.

Kukla oyunun ana yurdunun Hindistan olabileceğini evvelce R. Pischel (*Die Heimat des Puppenspiels*, Halle 1900) in ileri sürdüğünü belirten O. S. sonraları tenkide uğrayan bu tezi açıklar. Hindistan'da doğan bu temaşa aslen Hindli olan Çingenelerin dünyaya yayılması ile muhtelif çevrelere gitmiştir. Fakat bu teze itiraz edenler, klâsik Yunan medeniyetinin kuklayı tanıdığını iddia etmektedirler. Ancak şu var ki, O. S.e göre, bu durum, kuklanın menşeinin Hindistan olmasına bir mâni teşkil etmemektedir. Bu bölgede hâlâ bugün çok sevilen bu temaşa kolu, komşu memleketlerde, Seylân, Birmanya ve Indonezya'da da oldukça gelişmiş bir şekilde vardır. Muhtemelen Hindistan menşeli olan Cava kuklaları (Wajang Golek) in güzel koleksiyonları Münih, Köln ve Leiden'de görülmektedir. Bu temaşa kollarında Çin ve diğer Uzak Doğu memleketlerinin rollerine gelince: Bu memleketlerde de kukla mevcuttur. Ancak bazı efsaneler bir tarafa bırakılırsa, Çin'de kukla hakkında en eski kayıt M. s. 633 e aittir. Bu eski Çin kukla oyunlarının, şamân dini merasimleri ile ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Ming ve Mançur'lar devrinde kukla dünyevi bir eğlence mahiyeti almıştır. Burada ipli, çubuklu ve el kuklalarının oynatıldığı bilinmektedir. Kukla Kore üzerinden Çin'den Japonya'ya atlamıştır. Moğolistan'da dinî mahiyette yapılan ve tereyağdan kesilen figürler ile gösterilen oyun (Toson baling) veya Yağ âyini de bu arada zikredilmektedir.

O. S. Hind, Uzak Doğu ve Eski Yunanistan'da kuklanın dinî mahiyette olarak çok eski zamanlardan beri mevcut olduğu kanaatindedir. Yunan mimos'u Roma'ya atlamış ve onlarla Avrupa'ya yayılmıştır. Bunda Çingenelerin bir rolü olmadığı anlaşılıyor, zira Almanya'da ilk defa Çingenerler 1416 da bilinmektedir, halbuki kukla bu memlekette daha önce mevcut idi. Doğu'da ise bazı halli gereken problemler vardır. Dinî menşeli olarak kukla Çin ve Japonya'da otokton intibahını bırakır ise de dünyevi bir karakter almasında belki dış tesirlerin rolü olabilir. B. Laufer'in kukla'yı Eski Yunanistan'dan Çin'e götüren teorisi ise O. S.e pek makul gelmemekte hattâ buna şiddetle itiraz etmektedir. Fakat yazara göre bu hususta kesin bir söz söylemek için henüz erkendir. Doğu'daki kukla tipleri (şahısları) konu ve parçaları ile incelendikten sonra ancak bir sentez teşebbüsüne girişilebilir.

Bugünkü Türk kuklacılığına ayrılan ikinci kısımda bunun aksesuar ve şahısları üzerinde durulmaktadır. Bazı oyunlar Karagöz oyunlarını andırmaktadır (misal: *Cinli yazıcı* oyunu). Fakat umumiyetle konular halk hikâyelerinden alınmıştır. Kukla oyunu repertuarından şimdiye kadar E. Littmann tarafından 1918 de yayınlanan bir oyundan başkasının bilinmediğini belirten O. S. başlıca şu parçaları konuları ile tesbit etmiştir: *İki gaip kardeşler*, *Gül ile Fidan*, *Üvey Anne*, *Cinli yazıcı*, *Sahte esirci*, *İncili çavuş*, *Kâhyanın hilesi*, *Hain kız*, *Anadolu köyünde düğün*, *Arabistan'dan gelen esirci*. O. S.in göremediğini söylediği facialardan ise onbirinin adını vermektedir ki bunların bir kısmı edebî eserlerden mühlendir. Kitabın sonunda ise beş oyunun tam metinleri ile almanca tercümeleleri bulunmaktadır.

O. S.in bu ilgi çekici derlemesinin tam bir tenkidini bu sahanın mütehasıslarına bırakarak, eserin bütünü hakkındaki düşüncemizi açıklamakla iktifa ediyoruz. Yazarın, kitabının muhtelif yerlerinde belirttiği gibi, bu çalışma kukla oyunu hak-

kında umumî bir derleme denemesidir. Bu temaşa kolu hakkında bilinenleri, kaynaklardan ve yeni etüdlerden elde edilebilenleri bir araya getirmek, ve geleceğin araştırmacılarına ham malzeme ve ana temeli hazırlamak gayesini gütmektedir. Gaye bu olunca, tabiatıyla sentezlere, kesin hükümlere bu kitapta rastlanamayacağı da aşikârdır. Yazar bu gibi problemleri işlemekten imkânı nisbetinde kaçınmış ve ortaya zengin bir ham malzeme külliyyatı, bir fiş dosyası koymuştur. Türk temaşa tarihinin en fazla ihmal edilmiş bir kolu hakkında böyle geniş ve zengin muhteviyatlı bir araştırma yapmağı düşünmüş olması dahi, yazarı tebrik etmemize kâfi bir sebeptir.

Aralık 1959.

DOÇENT DR. SEMAVİ EYİCE

R. VAN LUTTERVELT, *De "Turkse" sctilderijen van J. B. Vanmour en zijn school, De Verzameling van Cornelis Calkoen Ambassadeur bij de Hoge Porte, 1725-1743* (=J. B. Vanmour'un "Türk" tabloları ile ekolu, *Bâbüâli nezdinde elçi Cornelis Calkoen'in koleksiyonu*, "Uitgaven van Het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te İstanbul (Publications de l'Institut historique et archéologique néerlandais de Stamboul) onder redactie van A. A. Cense en A. A. Kampman, III", İstanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in het Nabije Oosten 1958, 50 s. metin (3 sah. fransızca özet), metin dışı, biri renkli 39 levha, ciltli.

İstanbul'daki Fransız sefarethanesi kâtiplerinden A. Boppe 1911 de basılan küçük fakat son derece ilgi çekici ve değerli kitabında¹, Batı'da 18. yüzyılda resim sanatında "Türk" motifini yaratan sanatkârlardan ve bu arada Hollandalı Vanmour'dan uzun uzadıya bahseder. Boppe'un araştırmasında, hayatı, faaliyeti ve o sırada tesbit edilebilen başlıca eserleri belirtilmiş olan Vanmour hakkında şimdi, Amsterdam'da Rijksmuseum korservatörlerinden Dr. R. L. tarafından yazılan etraflı bir araştırma, İstanbul Hollanda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü yayınlarının 3. cildi olarak basılmış bulunuyor. Böylece "turquerie" sanatkârlarından Jean Etienne Liotard (1702-1789) dan sonra², bir diğeri de kısmi bir monoğrafyaya mazhar olmuştur.

R. L. in Vanmour hakkındaki eseri altı bölümden ibaret olup, bunlarda sanatkârın hayatı ve eserleri (s. 1-5), onun ve onun ekolüne mensup sanatkârların Amsterdam Rijksmuseum'daki eserleri (s. 5-18), Vanmour'dan önceki resimde "Türk" motifi (s. 18-26), Vanmour'un ekolü (s. 26-34), İzmir resimleri (s. 34-40) ve Vanmour üslubunun menşe-i (s. 40-43) incelenmiştir. Maalesef Hollanda dili gibi az yaygın bir dilde yazılmış olan bu eserin, s. 44-46 da çok kısa ve kifayetsiz fransızca bir özeti, istifadeyi bir dereceye kadar kolaylaştırmaktadır. Boppe'un araştırmasına gelinceye kadar tamamen unutulmuş bir ressam olan Vanmour, Osmanlı İmparatorluğu'nu en hareketli ve en câzip devirlerinde tanımış olan yabancılardan olduğundan, bizim için ön plânda gelen bir isimdir.

Jean-Baptiste Vanmour, fransız-belçika sınırında Valenciennes'de 6 Ocak 1671 de doğmuş ve 22 Ocak 1737 de İstanbul'da ölerek Galata'da St. Benoit kilisesine

¹ A. Boppe, *Les peintres du Bosphore au dix-huitième siècle*, Paris 1911, 1-55; şahsi zengin bir koleksiyona da sahip olan bu şahıs hakkında sitayişkâr düşünceleri bakımından bk. G. Schlumberger, *Mes souvenirs, 1844-1928*, Paris 1934, II, 208-209.

² F. Fosca, *La vie, les voyages et les oeuvres de Jean Etienne Liotard, citoyen de Genève, dit le Peintre turc*, Lausanne- Paris 1956; Liotard 1737--1743 arasında beş yıl İstanbul'da yaşamıştır.

gömülmüştür.³ 17. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'a gelen sanatkâr buradaki Fransız elçisi ve sanatseveri, Charles de FERRIOL, baron d'Argental (elçiliği: 1699-1711)in hizmetine girerek, onun için, o devirde moda olduğu üzere bir Türk kıyafetleri albümü tertip etmiştir⁴. Zamanla şöhreti ve mahareti artan sanatkâr, 27 Kasım 1725 de yine fransız elçisi Jean-Louis d'Ussac, marquis de BONNAC (elçiliği: 1716-1724)ın tavassutu ile Fransa kralının "Doğuda ressamı" (peintre ordinaire du Roi en Levant) ünvanını elde etmiştir. Vanmour, De Ferriol'dan sonra sırası ile Pierre-Puchot DES ALLEURS (elçiliği: 1711-1716), Bonnac, Jean-Baptiste vicomte D'ANDRESEL (elçiliği: 1724-1728) ve meşhur Louis Sauveur marquis de VILLE-NEUVE (elçiliği: 1728-1741)⁵ e hizmet etmiştir. Bu devirde merkezini İstanbul'daki Fransız elçiliğinin teşkil ettiği yabancı sosyetesinin baş simalarından olan Vanmour, Lâle devrini bütün ihtişam ve güzelliği ile yaşamış⁶, bu devri kapatan 28 Eylül 1730 Patrona ihtilâli ile bunu takip eden olayları görmüş⁷, ve bu sıralarda İstanbul'a gelen her seyyah onun kalem veya fırçasından çıkmış bir kaç eser ile yurduna dönmüştür. Bu sırada Batı'da "turquerie" adı verilen Türk motifleri modası hüküm sürüyordu. Tezyinata Türk figürleri kullanılıyor, umumi havaları bu gibi fantezilere müsait olan Rokoko saraylarda "alaturka" odalar tanzim ediliyor, yabancılar kendi resimlerini Türk kıyafetinde çizdiriyorlar, Türk kıyafetinde porselen bebekler, salonların en sevilen bibloları sayılıyordu.⁸ Boppe, hakiki bir hazine olan kitabında, (s. 41-55) Vanmour'un tesbit edebildiği kadar eserlerinin tafsilâtlı bir listesini vermişti. R. L. ise bunlardan bir kısmını, Rijksmuseum'da olanlarından bazılarını güzel röproduksiyonlar halinde tanıtmaktadır. Vanmour'un Fransa elçilerinden başka, Hollanda ve İngiliz elçileri için de çalıştığı bilinmektedir. İstanbul'daki Hollanda elçisi Cornelis Calkoen'in uzun ve çapraşık maceralardan sonra Rijksmuseum'da toplanan

³ Boppe, *Peintres*, 40, da araştırmalarına rağmen sanatkârın mezarını bulamadığını yazar.

⁴ Bu albümün çeşitli baskıları hakkında bk. Boppe, *Peintres*, 9, not 2 ve 10, not 2.

⁵ A. Vandal, *Une ambassade française en Orient sous Louis XV, La mission du marquis de Villeneuve*, adlı eserinde yabancı elçiliklerin gölgesinde gelişen zevk ve eğlence âlemlerine temas edilmiştir.

⁶ Merhum A. Refik tarafından ortaya atılan Lâle devri adı hakikaten bu devri güzel bir şekilde ifade etmektedir.

⁷ M. Aktepe, *Patrona isyanı (1730)*, İstanbul 1958.

⁸ Türk kıyafetleri modası hakkında bk. A. Boppe, *La mode des portraits turcs au XVIIIe siècle*, "Revue de l'art ancien et moderne", Paris 1902, ayrıca bk. Boppe, *Peintres*, 27, Mme de Pompadour'un bir "chambre à la turque"u vardı, 1958 de Münih'de *Residenz*'de açılan Rokoko sergisinde, Türk kıyafetli porselen Meissen bibloları görülmüyordu, kşl. *Europaisches Rokoko, Kunst und Kultur des 18. Jahrhunderts*, München 1958, 230, no. 754, 755; Hamburg'da da bu tip biblolar mevcuttur. Rubens'in Nicolas de Respaigne'i Türk kıyafetinde tasvir eden daha eski bir tablo Kassel da bulunmaktadır, *Hauptwerke der Kasseler Galerie*, Kassel 1957, Kat. no. 92. Muhtemelen Türk kıyafetinde bir yabancıyı tasvir eden pastel bir portre de Topkapı resim galerisinde bulunmaktadır, bk. T. Öz, *Türk elişleri ve Resim dairesi*, "Güzel Sanatlar Dergisi", IV (1942)52, resim no. 178.

koleksiyonu, *R. L.* in kitabının özünü teşkil etmektedir. Yâni, bu kitapda Vanmour'un bütün eserlerini aramak beyhudedir, bu bakımdan Boppe'un çalışması değerini muhafaza etmektedir. Yazar Vanmour tarafından Cornelis Calkoen için yapılan resimleri başlıca dört grub halinde toplamaktadır:

1. Türk kıyafetlerini gösteren ayakta duran şahısları tasvir eden desenler. Ferriol albumundaki resimlere benzeyen bu eserlerin büyük bir ekseriyeti kopya veya Vanmour'un yanındaki yardımcıların elinden çıkmıştır.

2. Türkleri ve Yunanlıları tasvir eden resimler,.

3. Manzara resimleri, *R. L.* e göre bunlar Vanmour'dan alınmış kopyalardır.

4. Tarihî sahneler, elçilerin kabul merasimleri. Bu gruba giren eserlerin arasında taklitler ve hakikiler vardır.

R. L. e göre Vanmour orta derecede kabiliyetli bir sanatkârdır. Elçilerin Padişah veya Sadrazam tarafından kabulünü tasvir eden resimleri Venedik "topluluk" resimlerine benzemektedir.⁹ Buna karşılık, Vanmour'da Barok tesirleri pek hissedilmemektedir. Yazar diğer taraftan bu ressamın hayli geniş bir tesiri olduğunu kabul etmekte ve bu tesirin bilhassa kabul merasimi kompozisyonlarında kendisini belli ettiğine işaret etmektedir. Ayrıca *R. L.* bu tip eserlerin meydana gelmesinde belki Rum veya Ermeni ressamların da çalışmış olabileceğini ileri sürer ki, bu düşüncesine tamamen iştirak etmediğimizi ifade edebiliriz. Nitekim, yurd içinde ve yurd dışında rastlanan bir çok kıyafetnameler, veya Türk yaşayışı aksettiren resimler, üslûpları bakımından, tamamen Türk sanatkârları elinden çıkmış olduklarını, fakat sipariş üzerine yabancılar için yapıldıklarını belli ederler.¹⁰ Bu devirde İstanbul'da Türk medeniyetine pek meraklı olan yabancıların siparişlerini kabul eden orta derecede minyatür sanatkârlarından teşekkül eden ticârî bir zümre vardı. *R. L.* Vanmour'un Avrupa'da üslûbunu devam ettiren ustalar olarak, Liotard, Favray, Smith, Van

⁹ Venedik'in bu tip "topluluk" resimleri hakkında bk. F. Gilles de La Tourette *L'Orient et les peintres de Venise*, Paris 1924; San Marco mozaiklerinde topluluk kompozisyonları ve bunların menşeleri hakkında bk. O. Demus, *Das Aelteste venezianische Gesellschaftsbild*, "Jahrbuch der Öst.-Byz. Gesellschaft", I (1951)89-101, bir tahlili için bk. Ph. Schweinfurth, "Belleten", XVI (1952) 602-605.

¹⁰ Böyle Paris'de Bibliothèque Nationale'da muhafaza edilen bir albumun resimleri son yıllarda yayınlanmıştır, A.S. Ünver, *Geçmiş yüzyıllarda kıyafet resimlerimiz*, Ankara 1958; İstanbul'da Deniz müzesinde aynı mahiyette bir album vardır; Prof. Taeschner'e 1914 de General von Bötticher'den intikal eden 17. yüzyıl ortalarına ait başka bir album için bk. F. Taeschner, *Alt-Stambuler Hof-und Volksleben*, Hannover 1925; nihayet, Venedik'te Museo Correr'de bir Venedik balyozunun başından geçenleri anlatan yine bir Türk elinden çıkma bir album bulunmaktadır (yazar bunları sebepsiz olarak bir İranlıya mal eder!!!), kşl. G. Mariacher, *Die Abenteuer eines venezianischen Gesandten im alten Konstantinopel*, "Du, Kulturelle Monatschrift", No. 4 (Nisan 1958) 45 ve dev. Avrupa müzelerinde daha böyle hayli eser bulunduğu muhakkaktır. Topkapı Sarayında, Ahmed III kütüphanesindeki Selim III devrine ait muhteşem bir kıyafetnamenin (no. 3690) resimlerinin renkli röproduksiyonları için bk. "Tarih Vesikaları", II (1942) sayı 9, 4 levha; sayı 11 (1943) 4 levha; III (1944) sayı 13, 4 levha.

der Steene (Stone) ve Knopf'un adlarını vermektedir. Hattâ Vanmour'un uzak tesirlerinin yurtdaşı ve memleketlisi Watteau'da dahi görmektedir. *R. L.*e göre Vanmour'un tesiri o devirde çok yayılmış hattâ İzmir'in mahallî ressamlarına kadar uzanabilmiştir. Şimdi Amsterdam'da olan ve Hollanda konsolosu, Daniel Jean baron de Hochepped'nin İzmir'de kabul edilmesini tasvir eden primitif üslûplu tablonun bu tesirin bir tezahürü olduğunu iddia eder. (bk. lev. 37). Yarısı bir İzmir panoraması yarısı ise bir kabul merasimi kompozisyonu ihtiva eden bu garip resimde *R. L.*in Bizans tesirleri de görmesinin sebebini pek anlıyamadığımızı itiraf zorundayız.¹¹

R. L. in kitabında yayınlanan resimlerin başında Vanmour'un eserlerinden muhtelif gravürçüler tarafından meydana getirilen gravürler gelmektedir. Bunlar, bakır kazıcının kabiliyet ve fantezisine göre tahrife uğramış eserlerdir (Sultan Ahmet III¹², Kızlarağası, Yeniçeri ağası, Bir düğün alayı). Tablo halinde işlenmiş resimlere gelince (Valide Sultan, Sadrâzam, Sultan, Yeniçeri, Arnavut muharip, Arnavut kadın v.s., lev. 8-13) bunların hepsinde aynı sanat kalitesi müşahede edilmektedir. Sadrâzam portresinin, Vanmour devrinin en önemli siması Damad Nevşehirli İbrahim Paşa'yı tasvir edip etmediği sorulabilir¹³. Lev. 9 daki Padişah tablosu ise, bu grubun içinde bâriz bir kalite düşüklüğü gösterir (*R. L.* bunda M. Lorich'in meşhur Kanunî Süleyman portresinin tesirlerini görür), Valide Sultan, Sadrâzam, ve Yeniçeri tablolarının vasıfları bunda yoktur (*R. L.* bu eseri Vanmour ekolüne ait olarak kabul eder). Galata Mevlevihanesinde semahane (lev. 14), Sofrada Mevleviler (lev. 15), Boğaz kıyısında, Rumelihisarı karşısında bir düğün alayı (lev. 16), Zengin bir loğusa odası (lev. 17), Sıbyan mektebine giden çocuğu tasvir eden mektep alayı (lev. 18), tabloları o devrin İstanbul yaşayışını aksettiren güzel eserlerdir. Vanmour'un belki en güzel kompozisyonlarından biri lev. 23 deki Belgrad ormanı-Bend tasviridir. Bunda suyu çevreleyen gür yeşillik kümelerinde belki bir dereceye kadar Claude Lorrain'in havasını sezmek mümkündür.

Atmeydanı'nda Sadrâzam'ın bir merâsim alayını tasvir eden tablo, tarih ve topografya bakımından önemli bir vesika olmakla beraber, bilhassa Sultan Ahmed I. türbesi ile cami'nin işlenişlerinde çok bâriz nisbetsizlikler ve hakikate uygun olmayan noktalar görülür. Bu eserdeki mimârî, muhtemeldir ki, İstanbul âbidelerini tanımayan Batılı bir kopyacı tarafından esası doğru olan bir taslaktan, hatalı olarak tekrarlanmıştır. Lev. 25 deki Hollanda elçiliği bahçesinden Galata ve Sarayburnu manzarası, sayıları hayli yüksek olan İstanbul panoramaları serisinin bir misâlidir. Bu tablo, Galata'nın eski manzarasını göstermesi bakımından değerlidir. Lev. 26 da ise Beyoğlu'nda Hollanda sefareti binası tasvir edilmiştir. Cornelis Calkoen'u Kubbealtında Sadrâzam (lev. 27) ve Arzodasında Sultan'ın huzuruna (lev. 29) kabulünü tasvir eden tablolar, tarihî tasvirler grubunun başlıca örnekleri olmakla kalmamakta, aynı

¹¹ Muhtemelen yazar bu tip resimleri Venedik topluluk resimleri kanalı ile Bizans'a bağlamak istemektedir, kşl. yukarıda not. 9.

¹² Bu resmin bir kopyası için bk. *Tarih III*, İstanbul 1933, lev. 70, res. 104.

¹³ Damad Nevşehirli İbrahim Paşa'nın klâsik portresi (bk. *Tarih III*, res. 105) ile bunun arasında bâriz fark vardır. Nevşehir'deki heykel, bu portreye göre meydana getirilmiştir.

zamanda bunlar, hemen hemen tertipleri hep aynı olan kabul merasimi tasvirleri serisinin prototipi olarak da özel bir değer taşımaktadır (kış. lev. 28, 30, 31, 32, 37 alt kısım). Hakikaten ana hatları hep birbirine benzeyen böyle kabul resimleri bugün Avrupa'nın müze ve özel koleksiyonlarında çok sayıda mevcuttur.¹⁴ Vanmour ekolü eserleri olarak tanıtılan muhtelif tablolara gelince bunların arasında Van der Steen'in Üsküdar-İstanbul manzarası gibi (lev. 36) hakikaten üstün vasıflar taşıyanlar olduğu gibi, Jan Griffier (1645-1718)'nin, avrupalı bir paysajın içinde yeşillikler ile kaplı bir tepenin zirvesinde, Avrupa'nın ziyaretgâh kiliseleri gibi oturtulmuş bir Yenicami veya Süleymaniye ile tamamen fantezi mahsulü olanları da vardır (lev. 34). Anonim İzmir manzarası (lev. 37) ile Knopf'un 1779 tarihli İzmir panoraması (lev. 38)¹⁵ hakikaten tarihî değeri olan manzaralardır. Kitabın son levhası olan Halep panoraması da aynı derecede önemlidir.

R. L.'in kitabında Türk tarihi bakımından en değerli vesikalar, Patrona ayaklanmasını ebedileştiren iki tablonun röproduksiyonlardır (lev. 1 ve 33). Bunlardan ilki sağ elinde kılıncını kaldıran Patrona Halil ve yanında Muslu Beşe ile Kahveci Ali'yi tasvir etmektedir.¹⁶ Solda mermer bir kaide üzerindeki kitabe ressam adını yazmış, arka plâna ise Saray kapısını ve İstanbul'u temsil eden bir *fond*'un içinde ayaklanmanın kanlı safahatini belirtmiştir. Lev. 33 de ise, aynı ayaklanmada İbrahim Paşa'nın öldürülmesi ve ayaklanmanın kanlı hâdiseleri kalabalık bir kompozisyon halinde anlatılmış, ancak arka plândaki mimarîde pek asla uygunluk aranmamıştır.

Kitap, ne tam bir Vanmour monoğrafyası ne de Avrupa resim sanatında "Türk" motifi hakkında bir etüddür. Bu yüzden de yer yer boşluk ve eksikler ile karşılaşılması tabiidir. Fatih devrindenberi Batı resim sanatında Türk motifi konusu (s. 18 ve dev.) kâfi derecede işlenmiş değildir.¹⁷ İstanbul panorama ve manzaraları hakkındaki sayfeler ise (s. 25 ve dev.) bu çok geniş konuyu pek sathî aksettirebilmektedir.

¹⁴ Böyle bir elçi kabulü tablosu (belki M. de Vergennes, 1755) 1924 de H. Giraud tarafından Marsilya Ticaret odasına hediye edilmiştir, bk. *Chambre de Commerce de Marseille, Souvenirs et Notes artistiques*, Marseille 1927, 34, no. 8. Elçilerin kabulü ile ilgili merâsim ve Topkapı sarayındaki aynı mahiyette bir kaç resim hakkında bk. Z. Orgun, *Osmanlı İmparatorluğunda nâme ve hediye getiren elçilere yapılan merasim*, "Tarih Vesikaları", I (1942) 407-413. Burada ikisi renkli olmak üzere 6 kabul merasimi resminin reproduksiyonu verilmiştir (Bunların bâzısı, F. Taeschner, *not 10 daki eser*'de, res. 51-53 de daha önce yayınlanmıştır) Kabul merasimleri resimleri hakkında etraflı bir araştırmanın yapılması yerinde olur. Ancak böyle bir araştırmadan sonra, Vanmour'un bu sahadaki mevkiî aydınlanabilir.

¹⁵ İzmir'in muhtelif devirlerde yapılan resimleri üzerine etraflı bir araştırma yapılması yerinde olur.

¹⁶ Bu tablonun fena bir siyah-beyaz reproduksiyonu için bk. F. R. Unat, 1730 *Patrona ihtilâli hakkında bir eser: Abdî tarihi*, Ankara 1943.

¹⁷ Avrupa resim sanatında "türk", konusu etraflı bir araştırmayı beklemektedir. 15-16. yüzyıl Batı ressamlarının eserlerinde o devrin türklerinin tasvirlerine rastlanmaktadır. Nitekim A. Dürer, tahta ve bakır gravürlerinde sık sık "türk" motifini kullanmış (Die Türkenfamilie, 1497-1500; Die Kanone, 1518 v.s.)

Tamamlanmağa muhtaç hususlara gelince, burada adı geçen Schedel'in *Weltchronik*-indeki İstanbul manzarasının, (1493), şimdilik tesbit edilemiyen daha eski bir orijinale dayandığı, üzerinde Fatih camii yerindeki Havariyun kilisesinin tasvir edilmesinden anlaşılmaktadır. Yazarın zikrettiği Vavassore'nin İstanbul resmi ile Braun-Hogenberg'in İstanbul resimleri ise, fetihten az sonra çizilmiş bir İstanbul manzarasına dayanan kopyalardır. Fakat şurası da muhakkak ki, R. L.in bu araştırması, Avrupa koleksiyonlarında unutulup kalan Türk konulu eserlerden hiç değilse bir kısmını tanıtmak suretiyle büyük bir kazanç temin etmiştir. Bütün temennimiz, yazarın, elindeki imkânlardan faydalanarak, bu zümreye giren daha başka eserleri de tanıtmayı hiç değilse, Hollanda'da olanlarının üzerinde çalışmasıdır. Yazar ve eserini nefis bir şekilde basan Enstitüyü bu güzel ve bizim için değerli çalışmalarından dolayı tebrik etmek bir borçdur.

Aralık 1959

DOÇENT DR. SEMAVİ EYİCE

SİDNEY NETTLETON FISHER, *The Middle East, A History*. 650 sayfa, ikisi kapak, 18 i metin içinde 20 Harita. Alfred A. Knopf, New York 1959.

Amerika'da Ohio devlet Üniversitesi Modern Tarih Profesörlerinden Dr. S. N. Fisher "Orta Doğu, bir tarih" adı altında 650 sahifelik çok dikkate değer bir kitap yayınlamış bulunmaktadır. Orta Doğu, bugün Batı ve Doğu askerî ve iktisadî menfaatlerinin çarpıştığı çok önemli bir bölge halini almıştır. Batı ile Doğu arasındaki kara, deniz ve hava ulaştırma yolları Orta Doğu'dan geçer, Batının çok önemli bir enerji kaynağı olan petrol dünya istihsalinin bugün için yüzde yirmiden fazlasını da bu bölge vermektedir. Orta Doğu, II inci Dünya Harbinden sonra, bugün, dünya politikasının en önemli bir bölgesi olmuştur. Nato devletlerinin Güney Doğu kara kuvvetleri müşterek kumandanlığının karargâhı İzmir'de ve Cento'nun daimî askerî plânlama merkezi Ankara'dadır. Amerikan Başkanı Eisenhower de, önümüzdeki Batı-Doğu zirve konferansından önce, 1959 yılı son ayı içinde Orta Doğu başkentlerini ziyaret ederek bu memleketler devlet adamlarıyla konuşmalarda bulunmuştur. Buna karşılık, Orta Doğu liderlerinin bir çoğu 1958 ve 1959 yıllarında Moskova'ya giderek Sovyet Lideri Kruçef'le ve diğer Sovyet liderleriyle buluşmuşlardır. Her iki blokun son bir kaç yıl içinde Orta Doğu etrafındaki hummalı faaliyeti ve bizzat Orta Doğu devletlerinin uyanış ve davranışları bu bölgeye şimdye kadar hiç görülmemiş bir önem kazandırmıştır. II inci dünya harbine kadar, birleşik Amerika'nın Orta Doğu'daki iktisadî menfaatleri pek azdı. Bunun bir sonucu olarak Amerikan hükümeti ve Amerikan umumî efkârı Orta Doğu problemleriyle heman hiç uğraşmamıştı. Amerikan hükümetinin ve halk efkârının bu bilgisizliklerinin dünya barışına ne gibi zararlara mal olduğu her kesce bildiği için bunların üzerinde fazlaca durmaya lüzum görmüyorum. Amerikan liderlerinin ve halkının, Doğu problemleriyle son yıllarda gösterdiği yakın alâkanın, ileride bu gibi yanlışlıklara meydan verilmeyeceği hakkındaki ümidimizi boşa çıkarmıyacak kadar kuvvetli olduğunu görmekteyiz. Bugün, tamamiyle değişmiş olan durum karşısında Profesör Fisher'in kitabı tam vaktinde yetişmiştir. Şüphesiz, Profesör Fisher'in Orta Doğu Tarihi bu konuda Amerika'da yazılmış olan tek kitap değildir. Elimize geçen Amerikan yayınları arasında, Profesör Hoskins'in de aynı adı taşıyan ve 1958 de yayınlanmış çok faydalı eserini de zikredebiliriz ¹. Yalnız Fisher'in kitabı, Orta Doğu memleketlerinin, ilk çağlardan başlayarak bugüne kadar ilk, Orta ve modern tarihlerini incelediği halde, Hoskins sadece bugünkü durumu ele almaktadır. Bugünkü Amerikan umumî efkârı için Profesör Fisher'in eserinin daha öğretici ve uyarıcı olacağını sanıyorum. Bizde de, Orta Doğu problemlerini ilmî açıdan inceliyen kıymetli, ciddi ve uzun çalışma mahsulü eserlerin yayımlandığını memnurlukla görmekteyiz. Bû konuna arkadaşımız Prof. Tayyib Gökbilgin'in "Millî Mücadele başlarken" adlı kıymetli kiti-

¹ Prof. Dr. Halford L. Hoskins, *The middle East, Problem area in world Politics*. The Macmillan Company, New York, 1958, 311. sayfa, 6 Harita.

bını Türk gençliğine ben de haber vermek istedim². Türk milliyetçiliğinin başlıca tezahürlerinden ve mihraklarından birisi olan ikinci meşrutiyetin Orta Doğu'da yaptığı değişiklikler çok derin ve geniştir. Fisher'in kitapta umumî Orta Doğu tarihi çerçevesinde ele alınmış olan bu önemli problem Profesör Tarık Z. Tunaya tarafından "Hürriyetin ilânı, ikinci meşrutiyetin siyasi hayatına bakışlar" adı altında kıymetli bir monografi halinde umumî Türk efkârına sunulmuş bulunmaktadır. "Türkiye'de Siyasi Partiler" adındaki kaynak eserin yazarı anayasa Profesörü T. Z. Tunaya'nın kıymetli iki monografisi de yayınlanmış bulunmaktadır³.

Bu umumî mülâhazalardan sonra Türk aydınlarına, yakından tanıtmak istediğimiz "Orta Doğu, bir tarih" adlı eserle, Profesör Fisher, her türlü, hurafelerin, bir kısım Amerikan efkârında merak ve heyecan uyandırabilecek masalların, Orta Doğu ve Türkler hakkında önceden edinilmiş kanaatlerin baskısına kapılmadan Amerikan ve dünya umumî efkârına, uzun yıllar süren emek mahsulü bir ilmî eser sunmuş bulunmaktadır. Amerika'ya Orta Doğu'yu her yönüyle daha iyi tanıtan, Amerika ve Orta Doğu'yu birbirine yaklaştırmak amacını güden bu eserden dolayı değerli yazara teşekkür etmek borcumuzdur. Eser, Orta Doğu memleketlerinin Prehistorya'dan zamanımıza kadar, umumî tarih çerçevesi içinde, gelişmelerini gözümüzün önünde canlandırmaktadır. Bu eser, sadece belli bir problemi vesikalariyle bir konu olarak ele almadığı için bir ihtisas kitabı değildir. Kitap, Amerikan Kolej ve yüksek okul öğrencilerinin ve aynı zamanda bütün aydın kütlenin zevkle okuyup faydalanabileceği güvenilir bir kılavuzdur. Eserin Orta Doğu'da, özel olarak bizde, İngilizce bilen aydınlar için lüzumlu bir kaynak olduğuna inanmaktayım.

650 sahifelik kitap, dört bölümle (Kısım) 42 alt bölüme (Fasıl) ayrılmıştır. Her alt bölümün sonunda kullanılan kaynaklar hakkında tam bilgi verilmiştir. Çok faydalı kitabın her alt bölümünü incelemeye yerimizin yetmemesinden gerçek bir üzüntü duymaktayız. Biz, ancak kitabın çeşitli konuları hakkında genel bir fikir vermeye çalışırken İslâm, özel olarak Osmanlı ve yeni Türk devleti bahisleri üzerinde daha fazla durabileceğiz, sonunda da, kitabın ilmî karakterine hiçbir eksiklik vermemiş olan bazı küçük yanlışlar üzerine dikkati çekeceğiz.

İlk iki alt bölümde (S. 3-26), Orta Doğu'nun, coğrafyasıyla İslâmiyetten önceki durumu ele alınmıştır. Profesöre göre Orta Doğu kavramı içine Türkiye, Arap yarımadasındaki büyük ve küçük devletlerden (Irak, Lübnan, Suriye, Ürdün, Suudî Arabistan, Kuveyt, Bahreyn, Katar, Oman, Maskat ve Aden) başka Mısır, Sudan ve İran da girmektedir. Kültür bakımından Afganistan, Pakistan, Libya, Tunus, Ceza-yir ve Fas da, bir dereceye kadar Orta Doğu'dan sayılmıştır.

² Bk. Belleten, 93, Bibliyografya, Prof. Yaeschke.

³ Profesör Tarık Z. Tunaya, "Hürriyetin İlânı, İkinci Meşrutiyatin siyasi hayatına bakışlar" siyaset ilmi serisi (1), Bahar Matbaası, İstanbul 1959, sahife 212.

Osm. İmparatorluğundan T. B. M. Meclisi Hükümeti Rejimine geçiş. Say. 22, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1956.

T. B. M. Meclisi Hükümetinin Kuruluşu ve siyasi karakteri ayn. Basımevi, 1958 Say. 21.

Kitapta en geniş yer, pek doğru olarak, İslâmiyetin doğuşu ve yayılışı (116 sahife) ile Osmanlı İmparatorluğu'na (200) verilmektedir. Birinci bölüm (s. 29-145) İslâmiyete ayrılmıştır. Kendi içinde sekiz alt bölüm halinde düzenlenmiş olan (fasıl 3-10) bu bahiste Muhammed'in hayatı, ölümüne kadar mücadele ve zaferi, dört halife devri, İslâmiyetin esasları, Emeviler devrinde İslâm İmparatorluğu'nun yayılması ve teşkilâtı, Abbasiler zamanında İslâm dünyasının kültürce yükselişi, Müslüman fıkıhı ve şeriat, İslâm kültürü, haclı seferleri, Moğol istilâsı, Mısır'da Memlûk idaresi Orta Çağ İslâm dünyasının yıkılışı objektif olarak incelenmiştir. Yazarın ne kadar objektif davrandığını göstermek için bu bölümde ileri sürülen bazı görüşleri aktarmayı faydalı buluyorum.

Fisher'e göre: "Orta Çağ İslâm dünyasını yıkan âmiller arasında haclı seferleriyle Moğol istilâsı önemli bir yer tutmaktadır. Haclı seferlerinden dönen Lâtin şövalyeleri, Doğudan getirdikleri bilgilerle Batıda Rönesansın doğuşunu çabuklaştırmışlardır (s. 137). Haclılar, Orta Doğu'da, üstün bir medeniyetle temas geldikleri inancını Batıda uyandırmışlardır. Orta Doğu ahalisi ise, Batılıların zalim, barbar, cahil olduklarını anlamışlardır. Haclı seferleri yapıcı değil, çok yıkıcı olmuştur (s. 137)

Haçlılardan sonra, İslâm dünyasını yıkan olay, XIII üncü yüzyıldaki Moğol istilâsıdır. Moğolların yaptıkları yıkımlar, ancak, zamanımızda, XX inci yüzyılda onarılabilmıştır. Bütün geçmiş zamanlarda, Orta Doğu, Moğol istilâlarındakinden daha ağır ve yıkıcı bir darbeye maruz kalmamıştı (s. 139). Hulagu'nun istilâlarını takip eden yüzyılda Cengiz Han'ın haleflerinin arasındaki geçici barış zamanlarında tacirlerle, Marco Polo ve İbni Batuta gibi seyyahların dolaşmaları mümkün olmuştur. Diğer taraftan, 1368 de Çin'de Ming sülâlesi kurucusunun, Moğolları yenerek Orta Asya üzerinden giden Batı-Doğu ticaret yollarını kapaması, Akdeniz'le olan ticaretin, Arap Okyanusu, Kızıldeniz ve Mısır üzerinden çevrilmesine sebebiyet vermişti (s. 141). Kıtalar arası ticaret yolunun bu suretle değişmesi, Orta Doğu'nun iktisadî çöküntüsü üzerinde tesirini göstermekten geri kalmamıştır.

Irak, Doğu ve Orta Anadolu ile İran'ın bir kısmındaki gelişmiş Müslüman kültür ve medeniyetine son vuruşu Timurleng (1380-1405) indirmişti. Bu barbar taşmasının sonunda, Orta Doğu işleri, ayakta kalabilmiş olan Osmanlı devleti, İran ve Mısır Memlûkleri etrafında toplanıyordu. Mısır, 1517 de bir Osmanlı vilâyeti olmuş. İran ise, Safevî'lerin idaresinde, birliğini gerçekleştirmiştir. Mısır'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun eline geçmesiyle, Orta Doğu'nun politika, ekonomi ve kültür merkezi İstanbul olmuştur. Bir çağ, böylece sona ermiştir. Orta Doğu'nun geleceği Türk idaresinin eline geçmiştir.

11-19 uncu alt bölümleri içine alan II inci bölümdeki (s. 149-261) Osmanlı İmparatorluğu bahsinde açıklanmış olan problemlerden ilgi çekici bazıları şunlardır:

a) "... Bizans İmparatorluğu, uzun ve ızdıranlı bir hastalık sonunda ihtiyarlıktan çökmüştür. Boğaziçindeki İmparatorluk merkezinde gürbüz Osmanlı İmparatorluğu, yeni bir ışıla ortaya çıkmıştı (s. 159).

b) Büyük zaferler ve Müslüman yayılış devri olan VII inci yüzyıldan beri Toros dağları ve Doğu Anadolu yaylaları Hıristiyanlık ve Müslümanlık arasında fiilî bir hudut teşkil ediyordu. Büyük bir değişiklik olmadan, iki taraf orduları, diğer tarafın içerlerine akınlar yapıyorlardı. Müslümanlar, bu hudut savaşılarına Gazi, Bizanslılar ise Akri Toi unvanını vermişlerdir.

c) Malazgirt Meydan muharebesinden hemen sonra Türkler Anadolu'da kuvvetli bir şekilde yerleşmişlerdir. İznik, İzmir ve bütün Batı Anadolu Selçuk Türklerinin eline geçmiştir. 1 inci haçlı seferi (1097), Bizanslılara geçici bir kuvvet vermiş ve Türk istilâsını bir süre için durdurabilmiştir. Asıl Anadolu'da Selçuk istiklâline son veren olay, Köseadağ bozgunu (1243) olmuştur. Selçuk hükümdarları bundan sonra Moğolların bir oyuncaklığı olmuşlardır. Bu durum karşısında Anadolu Türklerinde Selçuk hükümdarlarına karşı bağlılık ve saygı silinmişti. Türk gazileri ve Türkmen kabileleri bu durum karşısında, Selçuk hâkimiyetinin ihmal edilebileceğini ve Bizans mukavemetinin de gevşemesinden, hudutlarının kolayca geçilebileceğinin farkına varmışlardı (s. 167). Anadolu'nun Batı yarısında istiklâllerini ilân ve kolayca devam ettirebilen Türk beyliklerinden her birinin özel bir karakteri olmakla beraber hepsinde "Türkmen ve Gazi" vasıflarının ortaklığı kabul olunabilir. Söğüt'te Osman Beyin kurduğu beyliğin vasıfları da ötekilerinkinden pek az farklıydı. Bir Gazi beyliğinin, varlığının hikmeti din düşmanlarına karşı savaştır. Gaziliğin diğer bir vasfı da ahlâk prensiplerinin temeli olan "Fütüvve"nin tanınmasıydı. Karışıklık ve siyasi çöküntü "Gazilik" hareketini geliştirmişti.

d) Gazilikten daha sağlam bir idare düzeni kurmak, Osmanlıların Anadolu'da ve Balkanlarda gelişmelerinde karşılaştıkları en önemli bir problemdi. Osmanlı devletinin çok kısa bir süre içinde yükselmesini ve genişlemesini, yazar, genç devletin bu yönde elde ettiği başarıyla izah etmektedir (s. 170). Yıldırım Bayezid'in en büyük emeli, Gazi geleneğine aykırı olarak Anadolu'nun bütün Müslüman memleketlerini, belki de, bütün Orta Doğu'yu, kendi idaresi altında birleştirmek istemesi idi. Yıldırım'ın İmparatorluk hülyası Ankara'da yıkılmıştı. Fatih Mehmet, İstanbul'u zaptetmekle (29 Mayıs 1453) büyük dedesinin emelini gerçekleştirmiştir. İstanbul'un Türkler tarafından fethinin "keşiflere, Kristof Kolomb'un seyahatlerine, rönesans'a yol açtığına, yazar, şüphe ile bakmaktadır. Bununla beraber, bu fethin bir sonucu olarak Türkler, istedikleri yerlere akınlar yapacak bir duruma gelmişlerdir. Batı düşüncesinde önemli bir yer tutan İstanbul'un zaptı, dünya üzerinde iktisadi, askerî veya kültürel tesirlerden ziyade, ruhi tepkiler uyandırmıştır. İstanbul'un geri alınması için, Batıda düşünülen haçlı seferleri lafta kalmıştır. İstanbul'un zaptı, Müslümanlar için büyük ve şanlı bir zafer, Osmanlı Türkleri bakımından devletin tabii başkentinin elde edilmesi idi. İstanbul'un kazanılması, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulmasında "kilit taşı" olmuştur (s. 194). Fatih Mehmet, İstanbul'dan sonra "İmparatorluğun sınırlarını ancak ölçülü bir şekilde genişletmiştir." Her yıl yapılan seferlerde "İmparatorluğun kuvvetlendirilmesi, sınırların düzeltilmesi ve bütünlenmesi" amacı güdülmüştür. Bu politikanın uygulanmasıyla Avrupa'da, Belgrat müstesna, Tuna'nın bütün Güneyi sağlam olarak elde edilmiş, Anadolu'da Karaman işi çözülmüş (1466 Larende Muharebesi), Adana ve Akdeniz'in bütün Anadolu kıyıları İmparatorluğa katılmıştır. Arkasından Trabzon Rum İmparatorluğu (1461), Doğu Anadolu'da Akkoyunlu Uzun Hasan devleti (1473), Kırım'la birlikte önemli bir Ceneviz ticaret merkezi olan Kefe ve Venedik'ten Sakız, Limni, Midilli, Eğriboz adaları alınmıştır. Fatih'le "Bir büyük adam, büyük, muhteşem bir imparator ve imarçı bir hükümdar ölmüştü (Mayıs 1481). Büyük başarılar devrinde Osmanlı devletinde, daima "meziyet ve kabiliyet", insanları işbaşına getirmiştir. Meziyet ve kabiliyetten başka mülâhazalar devlet idaresinde yer almayınca başlarken devlet yerinde saymaya başlamıştır (s. 200).

II inci Bayezid'in ilk işi, babasının ve saray büyüklerinin Gentile Bellini'ye yaptırıkları resimleri pazarda satmak olmuştur.

Yavuz Selim, sekiz yıllık saltanatında, diğer Müslüman devletleri zararına olarak, daha çok Asya'da toprak kazanmıştır. O, "Orta çağdaki Emevi ve Abbasî İmparatorluklarının varisi ve mukaddes Müslüman topraklarının hükümdarı" olmuştur. Bu Toprak Kazançları "Osmanlı İmparatorluğu'nun şarklılaşması" sonucunu vermiştir. Zamanın hiçbir prensi, Yavuz'un tek varisi Kanunî Süleyman'dan daha iyi bir eğitim görmemiş ve büyük bir devleti idare için onun gibi pratik yetişmemiştir." Kanunî, Rönesans'ın ince bir centilmeni idi. Rodos ve Belgrad'ın zaptıyla, Orta Doğu, büsbütün Osmanlıların eline geçmişti. Pavia'da (1525) yenilen Fransızlar, V inci Şarl'a karşı yardım istemeleri, Osmanlı ordusunun 1526 da Belgrad'ın Kuze-yinde ilerlemesine sebep olmuştur. Macaristan seferi, bir muhteşem akın olarak kaldı. Kanunî'nin, uzak Mohaç ve Budapeşte'de bırakacak kadar çok askeri yoktu. Avusturya Arşidükü Ferdinand'ı cezalandırmak için açılan seferde, Viyana'ya Osmanlı taarruzu 29 Eylül 1529 da başlamıştı. 12 Ekimde Viyana surları ciddi olarak zayıflamıştı. Osmanlıların 15 Ekimde çekilmeleri Viyana müdafileri için bir mucize tesiri yapmıştı. "Nerede ise teslim olmak üzere idiler." Gerçekte, Osmanlılar "kış bastırmadan önce Edirne ve İstanbul'a varmak isteyen yeniçerilerin homurdanması" yüzünden çekilmişlerdi. Viyana, Osmanlıların ulaşmayacağı bir yerdi. Fakat, Hıristiyanlık, Osmanlı devletinin bu imkânsızlığını anlayamamıştır (s. 222-223). Macaristan, doğrudan doğruya Budapeşte beylerbeyinin idaresinde 25 eyalet halinde İmparatorluğa katılmış ise de (1541) "Macar halkı kendi bildiği gibi yaşamakta devam etmiştir." Kanunî, Macaristan'daki Osmanlı hâkimiyetini sağlamış olarak öldü. Sokullu Mehmet Paşa'nın da öldürülmesiyle (1579) Orta Doğu tarihinde bir devir kapanmıştı. İmparatorluğun ihtişamı ve genişlemesi çabuk duraklamaya ve gerilemeye dönmüştür. Kudretli ve dinamik Osmanlı İmparatorluğu, yerini, hızla zayıflayan ve bozukluğa doğru yuvarlanan bir devlete bırakmış ve "Avrupa'nın yükselmekte olan merkezleşmiş kırıllıkları ve milletleri, onu çok çekici bulmuşlardı."

Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama ve gerileme sebepleri olarak da, başlıca şunlar gösterilmiştir (18 inci alt bölüm s. 235-245): "... Bu devrin bir düzine padişahından dördü tahta çıktıkları sırada 16 yaşından daha küçüktüler. Geri kalanlar ise disiplinsiz genç adamlardı. Saray hayatı da onların enerjisini bozuyordu. Başında mutlak bir hükümdarın bulunduğu Osmanlı politika yapısı, bu yüzden sarsılmaya başlamıştı. Avrupa'da, hudutların genişlemesi, düşmanlarla birlikte sefer masraflarını da arttırmıştı. Ganimet, masrafı karşılayamıyordu. Bundan da saray israflarına pek az bir şey kalıyordu. Dünya ticaretinin Akdeniz'den Atlantik'e kayması, Osmanlı gelirini azaltmıştı. III üncü Murad'la birlikte, rüşvetcilik en yukarıdan en aşağı memurlara kadar yayılmıştı. Padişahlar, yüksek vazifelere ehliyetizleri getiriyorlardı. Yeniçeriler yine III üncü Murad'dan bu yana hoşlanmadıklarının başını istemek için Saraya saldırmayı âdet edinmişlerdi. Bu usul başarı kazanınca haris adamlar, rakiplerinden kurtulmak için asker takımını ayaklandırmışlardır. Köp-rülü ailesinden üç vezirin gayreti geçici bir tesir bırakmıştır. IV üncü Mehmed'in, başa getirdiği saray adamı Kara Mustafa, iki yılda, Ukrayna'yı Rusya'ya bırakmış ve iki yüz bin kişilik bir ordu ile Viyana'yı kuşatmıştır (1683). Viyana'nın zaafi ve garnizonun takatsızlığı belli olmuştur. Polonya kralı Jan Sobieski'nin 70 bin

kişiyle müdahalesinden sonra 12 Eylül 1683 de Viyana bozgunu vuku buldu. "Ne kara Mustafa Paşa'nın kafasının kesilmesi, ne de IV üncü Mehmed'in tahttan indirilmesi Macaristan'ın elden çıkmasını önleyebilmiştir."

İngiltere'nin İstanbul elçisi Lord Paget'nin aracılığıyla meydana gelen Karlofça andlaşması, Babıâli'yle Avrupa'nın münasebetleri bakımından Orta Doğu'da yeni bir devir açmıştır (s. 243). Muharib olmıyan Avrupa devletlerinin de antlaşmaya katılmalarıyla "bütün Avrupa"lıları hukuk bakımından Orta Doğu problemleriyle ilgili oldukları kabul edilmiş bulunuyordu. Osmanlı Hıristiyanları, Karlofça andlaşmasıyla Avrupa diplomasisinin iştigal sahasına girmişlerdir (s. 243). Avrupa bakımından ise, Orta Avrupa'nın bir Osmanlı istilâsından korkusu kalmamış, tersine olarak, İstanbul ve Boğazlara taarruz için yol açılmıştı. Osmanlı ordu ve donanması, 18 inci yüzyıl başından itibaren birinci sınıf Avrupa askeri olmaktan çıkmışlardı. Artık Osmanlı İmparatorluğu vahim bir askerî mesele değildi. Önemi, sadece, diplomasi sahasında idi (s. 244).

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinde ve geri çekilmesinde (19 uncu fasıl, s. 264-256) müessir olan başlıca olaylar ve sebepler şu suretle özetlenebilir: "18 inci yüzyıl hükümdarlarında, ahlâksızlık, iltimas, liyakatsızlık, harem entrikaları, menfaatçilik ve sarayın duygusuzluklarıyla mücadele edebilecek azim ve irade yoktu. Hükümet işlerinde, daha çok analarının, yahut gözdelelerinin sözü geçiyordu. Eğlence düşkünü III üncü Ahmet zamanında servet, saray eğlencelerine ve ışık oyunlarına harcanıyordu. I inci Mahmut, kuvvet ve kudretini, cami, saray, köşk gibi lüzumu şüpheli binalar kurmakta kullanıyordu. III üncü Osman, III üncü Mustafa ve I inci Abdülhamit yaşlı, çok gevşek ve iradesizdiler. Yalnız bu sonuncunun övülecek yönü, veliahdı Selim'in serbest eğitim yapmasına fırsat vermesiydi.

17 inci yüzyılda Osmanlı devletiyle mücadele eden başlıca devletler Avusturya ve Venedik idi. 18 inci yüzyılda Venedik'in yerini Rusya almıştır. Osmanlı devleti Belgrat antlaşmasından (1739) sonra 35 yıl barış içinde yaşamıştır. Avrupa, Avusturya veraset muharebeleri (1740-1748), yedi yıl harbi (1756-1763) ve Polonya'nın ilk paylaşılmasıyla (1772) uğraşıyordu. Bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nun gittikçe artan zayıflaması dikkatten uzak kalabilmişti. Yedi yıl harbinden sonra Rusya ve Avusturya, Polonya ve Osmanlı İmparatorluğu'na karşı birleştiler. Polonya'nın parçalanmasına göz yuman İngiltere, II. Katerina'nın, Osmanlı devleti üzerindeki kötü niyetlerine mâni olmıya çalışıyordu. Fransa kralı XV inci Lui de, Rusya'ya karşı Osmanlı devletini kuvvetlendirmek için Baron de Tott'u, elçi olarak da Vergennes'i göndermişti. Rusya, küçük Kaynarca andlaşmasının 11 ve 12 inci maddeleriyle bazı faydalar elde etmişti. Padişah "kendi İmparatorluğunda Hıristiyanlığı koruyacağına dair" söz veriyor ve Rusya da, "Hıristiyan Osmanlı tebaası ve Besarabya ve Tuna vilâyetleri lehine" konuşmak hakkını almış bulunuyordu. Rusya bu iki maddeden 19 uncu yüzyılda Balkan ve Boğazlar üzerindeki ihtiraslarını tatmin için faydalanmıştı. II inci Katerina ile Avusturya İmparatoru Jozef, "Grek projesi" (1782) ile Osmanlı devletinin paylaşılması için ilk adımı atmışlardı. Bu paylaşmada; Avusturya, Sırbistan, Bosna-Hersek ve Dalmaçya'yı; Venedik, Mora, Girit ve Kıbrıs'ı; Fransa, Mısır ve Suriye'yi; Rusya da Besarabya, Eflâk, Buğdan'ı alacaklardı. İstanbul'da bir Grek-Rus İmparatorluğu kurulacaktı.

Harb 1787 de patladı. Avusturya ve Rusya'nın harbte başarı elde etmelerine rağmen, Polonya'nın ikinci ve üçüncü defa paylaşılması⁴, II inci Katerina'nın ölümü (1796) ve Fransız ihtilâli, IIIüncü Selim'e nefes almak imkânını vermiştir. Polonya'nın, üç devlet arasında paylaşılması, o vakit için, Osmanlı devletini, bu gibi bir âkibete uğramaktan kurtardığı söylenmiştir (s. 252). Bununla beraber, Orta Doğu, 19 uncu yüzyılda, Avrupa emperyalizminin pençesine düşmüştür. 19 uncu yüzyılda dışardan saldırıya uğrayan ve iç karışıklıklarla sarsılan Osmanlı devletinin ayakta durabilmesi bir mucize idi (s. 255). Bir çok Osmanlılar, "siyasi, iktisadi, malî, askerî ve içtimai islâhat yapılmadıkça devlet geleceğinin tehlikeye düştüğünü" anlamışlardı. Devletin yeni bir yola girmesi, dünyanın diğer bölgelerindeki ilerleme ve gelişmeleri, Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu şartları anlamış bir çok idealist adamların iş birliğine bağlıydı. O vakitki Osmanlı islâhatçılarında eksik olan "Batı Avrupa'nın aydınlanma anlayışı" idi. III üncü Selim, vatandaşlarına nisbetle çok ileride bir adamdı ve bu yolda canını vermişti.

III üncü bölüm (s. 261-361) modern Orta Doğu'da Avrupa emperyalizmi 8 alt bölüm (20-27) içinde incelenmiştir. Bu bahislerde ele alınmış olan konuların özeti şöyledir: "Osmanlı İmparatorluğu, görünüşte, Fransız ihtilâlinin ve Napolyon harblerinin bütün fırsatlarına dayanmıştır. Besarabya kaybolmuş, Belgrad'da yarı muhtar bir idare kurulmuştur. İki padişah (III üncü Selim, IV üncü Mustafa) askerî ihtilâl sonucunda öldürülmüşlerdir. İmparatorluğun teşkilâtında pek az değişiklik yapılabilmıştır. Bununla beraber "milliyetçilik ve islâhat tohumları" serpilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu yeni bir devrin ve yeni bir hayatın eşiğine basmıştır (s. 267). En aşağı üç yüzyıldan beri, padişahlar, yeniçerilerin serkeşliğinden ıstırap duymuşlar ve 17 inci yüzyılın başlarından itibaren yeniçeriler sık sık, devlet politikasına karışmışlar, bir çok vezirlerin kafalarını uçurmuşlardır. 18 inci yüzyıl boyunca da, bir çok padişahlar orduyu modernleştirmek ve yeniçerileri daha iyi silâhlarla donatmak istemişler, fakat, her defasında başarısızlıkla karşılaşmışlardır. Osmanlı ordusunun, Avusturya ve Rus alaylarıyla boy ölçüşmek zorunda kalması, yenilemeyi zaruri kılmıştır. III üncü Selim, ordusunu modernleştirmek yolunda başını vermiştir. II inci Mahmut ise daha ihtiyatlı davranarak yeniçerileri kaldırmıştır (1826). Açtığı harbiye ve tıbbiye okullarında bir çok genç Türkler, Fransızca ve Almanca gibi bir Batı dili öğreniyorlardı. Bu yoldan hür Batı edebiyatı bu gençlere açılmıştı. Sultan Mahmud'un şahsında, Osmanlı devleti, özel menfaat zümreleriyle taassubu ve geriliği ezecek kabiliyette bir hükümdar bulmuştu. Sultan Mahmud'un yeniliklerinden sonra, artık, eski düzene dönülemezdi. Daima, ileriye bakan bir hürriyet hareketi üstün gelmişti (s. 277).

Orta Doğu'da, 19 uncu yüzyılda, Avrupa ihtirasları ve diplomasisi üzerinde Profesör Fisher'in fikirlerinin ana hatları (fasıl 23, s. 295-313) şudur: "... 19 uncu yüzyılda, Osmanlı işlerine ilgi gösteren Rusya, İngiltere, Fransa ve Avusturya'dan başka, bu yüzyıl sonlarında, Orta Doğu emperyalizminde, beşinci bir devlet olarak Almanya da katılıyordu. Bu beş devletin Orta Doğu politikaları birbirine aykırıydı.

⁴ Polonya'nın birinci paylaşılması 1772 de, ikincisi 1793 ve üçüncüsü de 1795 dedir.

Avusturya, Güneyden çevrilmemek için Rusya'nın İstanbul ve Boğazları kontrol etmesine ve Balkanlarda faydalar sağlamasına muhalifti. Osmanlı devletinin paylaşılmasında büyük parçayı elde edebileceğini ümit etmediği için Osmanlı toprak bütünlüğünü savunur olmuştur. Fransa, Osmanlı devletine, ticaret, emperyalizm ve jeopolitik strateji, diplomasi, askerlik, deniz ittifakları ve kültür gelenekleri açısından bakıyordu. Haçlı seferlerinde, Doğu'da ve mukaddes yerlerdeki Lâtin Frank hareketleri ona, Orta Doğu'da bir tarihî ilgi yaratıyordu. Bunun için, Fransız kültürünün ve dilinin yayılmasına önem veriyordu. İngiltere, Doğu'da, Fransa'nın rakibi idi. Orta Doğu yollarına emniyetle yerleşebilen bir büyük devlet, ötekini yollarını kapayabilirdi. Napolyon devrine kadar İngiltere'nin Osmanlı işlerindeki alâkası sadece ticarî idi. 19 uncu yüzyılda ise, Rusya'nın Akdeniz'e çıkmasını önlemek amacıyla, Türkiye'nin yaşamasını istemek zorunda kalmıştı. Avrupa'da kuvvet dengesi bunu gerektiriyordu. Bunun için, İngiltere de, Avusturya gibi, 19 uncu yüzyılda Osmanlı devletinin parçalanmasına muhalifti. Rusya, 18 inci ve 19 uncu yüzyıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun, en ısrarlı düşmanı idi. Rusya'nın istiklâl ve hâkimiyetini bütünlülebilmek için, Ruslara göre, boğazların, ellerinde bulunması gerekiyordu. Balkanlarda ve Kafkasya'da peyk Hıristiyan devletler yaratmak istiyorlardı. Rusya, Osmanlı devletinin, hemen parçalanmasına muhalif değildir. Fakat bu paylaşmada, İngiltere ve Fransa'nın bazı faydalar elde etmesini önlemek mülâhazasıyla zayıf bir Osmanlı devletinin kalmasını, o da, tercih ediyordu. 19uncu yüzyılda Osmanlı devleti, Batı Avrupa'nın bir iktisadî müstemlekesi haline gelmişti. Kapitülâsyonlar, bu süreci çabuklaştırmış ve zincirleri daha kuvvetlice sıkıştırmıştır. Kırım Harbi, Orta Doğu üzerinde derin tesirler yapmıştır. Avrupa umumi efkârında, Orta Doğu işlerine, birinci derecede önem verilmiye başlanmıştır. Paris andlaşmasıyla (1856), Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Avrupa devleti olduğu kabul olunmuştur. Abdülmecid'in ilân ettiği ıslâhat, Hıristiyanlar için de genişletilmiştir. Sırp ve Karadağ harpleri (1875-76) sonlarında Rus Çarı II inci Aleksandr ve Avusturya İmparatoru Fransa'ya Jozef, Türk ordusunun yenilmesi halinde, Avrupa'da Türk topraklarının paylaşılmasını Reichstad'da konuşular. Ayaklanma, Bulgaristan'a da sıçramıştı. Rusya ve İngiltere, bu anlaşmanın uygulanması zamanının geldiğine hükmettiler. Sırp-Osmanlı barışını ve Avrupa Türkiye'sinde yapılması düşünülen ıslâhat işini konuşacak konferansın, İstanbul'da toplandığı ilk günde (25 Aralık 1876) Osmanlı meşrutiyeti ilân olundu. Konferans bir iş yapamadan dağılıncı Rusya harb açtı (24 Nisan 1877), Berlin kongresi (13 Haziran - 13 Temmuz 1878), Ayastafanos (Yeşilköy) andlaşmasının (3 Mart 1878) Rusya'nın zafer meyvalarını azaltmış, umumî bir harb çıkmasına meydan vermeden "Şark meselesi"ni geçici olarak yatıştırmıştır.

II inci Mahmut ıslâhatının karakteri (fâsil 24 s. 315-323) Fransız ihtilâlinin ve 18 inci yüzyıl Avrupa "Aydınlanma" anlayışında değildi. Daha çok, başkent otoritesini kuvvetlendirmek ve genişletmek amacını güdüyordu. Abdülmecid'in ise, dış âlemden pek haberi yoktu. Bununla beraber Gülhane Hattı (1839), mal, can ve ırz masuniyeti vaat ettiği için Orta Doğu'da yeni bir devir başlangıcıdır. Gülhane hattı esaslarını tamamlamak isteyen Tanzimat hareketi, parasızlıktan ve geri kafalı idareciler yüzünden gerektiği gibi yürüyemiyordu. Bulgar, Ermeni, Rum ve diğer unsurlar

arasında uyanan milliyetçilik, İstanbul'da da tesirlerini gösteriyordu. Fakat, "vilâyetler" henüz bu cereyanı duymamışlardır. Osmanlı İmparatorluğundaki Hıristiyan unsurlar, ancak kendi kendilerini idare etmekle amaçlarına varabileceklerini anlamışlardı. Fuat, Âli ve Mithat paşalar gibi devlet adamlarının gayretlerine rağmen, hattı hümayun akim kalmıştı (s. 320). Avrupa'da 1858-1871 yılları arasındaki harbler Osmanlı devletini kendi haline bırakıyordu. Liyakatli adamların kıtlığından Abdülmecid'in ve Aziz'in gayretleri akim kalmıya mahkûmdu. Aziz, Avrupa gezisinden dönüşünde, yalnız sarayını Avrupakâri yaptı, saraylar dikti. "Türkiye, ıslâhat yerine iflâsa koşuyordu." 1875 de, borçların ödenemeyeceğinin açıklanması Avrupa kontrolünü getirmişti. "Kırım harbinden sonra artan Avrupa tesiri, Mithat Paşa'nın millet meclisi yoluyla yenileşme hareketi", Türkler için meyvalarını, ancak bir nesil sonra verebilmiştir (s. 323). Diğer taraftan, Rumeli'de Hıristiyan unsurlar, Osmanlı idaresinden kurtulmaya devam ediyorlardı. Bulgar kilisesi (kuruluşu 1870), Bulgar millî hareketini ateşliyordu. Makedonya bir Bulgar - Rum savaş alanına çevrilmişti. Türkler, iki unsur arasında sükün ve asayişi korumaya gayret ediyorlardı. 19 uncu yüzyılın ikinci yarısında, Osmanlı devleti için, dış hâdiselerden daha fazla, iç olaylar önemli sonuçlar vermiştir. Abdülhamid'in istibdadı yanında "Osmanlı borçları idaresi"nin garantisi altında 1880-1914 arasında, demiyolları, deniz fenerleri, tramvay, elektrik gibi maddi kalkınma tesisleri uygulanabilmiştir. Bunun yanında Abdülhamid'in istibdadı ve cehaleti devletin itibarını ve kuvvetini kırmıştır. Müsahhasızdı. "Zamanındaki dünya gelişmesini" anlıyamamıştır. İngiltere, Amerika ve Fransa'dan alınan gemiler Haliç'te çürütülmüş, özel olarak Alman subayları tarafından eğitimi düzene konulan orduya pratik eğitim yolları kapatılmış ve savaş hazırlıkları yaptırılmamıştır. Sansür ve hafiyelere rağmen, Abdülhamit idaresine karşı artan hoşnutsuzluğun önüne geçilememiştir. Türk mekteplerinde batı düşüncesinin yayılması bu huzursuzluğu arttırmış, öğretmen ve öğrencilerden bir çoğu Avrupa'ya kaçmışlardır. Mekteplerde okutulan Fransızca ve Almanca, onları Avrupa'nın 19 uncu yüzyıl fikirleriyle temasa getirmiştir. 20 inci yüzyıl başlarından itibaren, Türkiye'de subay ve hekimlerin, en çok idare başına getirilmelerinin sebebi budur. 19 uncu yüzyılın son yirmi yılı, Osmanlı İmparatorluğunda ağır iç ve dış olaylarla yüklü geçmiştir (Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'la birleşmesi, Ermeni patırtıları, Girit ayaklanması, Türk-Yunan harbi ve Makedonya karışıklıkları). Bu olaylardan "Makedonya" Abdülhamid'in talihini tâyin eden bir problem olmuştur. "Makedonya Komitesi", muhtariyet yolundan Makedonya'yı Bulgaristan'a katmak suretiyle Doğu Rumeli oyununu tekrarlamak istiyordu. Makedonya karışıklıkları, büyük devletlerin 1903 Mürtstag'da kararlaştırdıkları, jandarma ıslâhat programı yoluyla üç Rumeli vilâyetine yabancı kontrolü getirmişti. O vakite kadar, Türkiye'deki menfaati ihmal edilebilecek bir durumda olan Almanya, Makedonya ıslâhatına karışmamıştı. Goltz Paşa'nın Osmanlı ordusunun ıslâha memur edilmesi (1883), Osmanlı ordusunun Alman mavez tüfekleriyle silâhlandırılması, Baron Hirsch'in Rumeli demiryollarını yapması, "Anadolu demir yolu Şirketi"nin, en nihayet "Bağdat Demir yolu" imtiyazının Almanlara verilmesi (1902), Alman İmparatorluğu'nu da, ticaret, banka ve demiryolu menfaatleri ile Orta Doğu'ya sokmuştur. Bu maddî gelişmeler, "Avrupa'nın hasta adamı"nı kurtaramamıştır. Almanya'nın, Orta Doğu'ya girmesi, İngiltere'yi ürkütmüştü. Bağdat demir yolu projesi ve

Almanya'nın Orta Doğu'da yerleşmesi birinci dünya harbi sebepleri arasında gösterilebilir (s. 333). Profesör Fisher, Genç Türkler bahsinde (fasıl 26 s. 338-348), Abdülhâmid'in baskı, istibdat ve kötü idaresine karşı Genç Türklerin içeride, Mustafa Kemal'in Suriye'deki siyasi faaliyetini, Genç Türklerin Paris ve Makedonya gruplarının "İttihat ve Terakki" adı altında birleşmelerini incelemiştir.

1908 Genç Türk ihtilâli (s. 340-341), karşı ihtilâl (s. 342), İtalyan harbi, İttihat ve Terakki politikası, Arnavutluk, Balkan harpleri ve Arap milliyetçiliği (fasıl 26 ve 27, s. 338-357) hakkındaki görüşleri kısaca aşağıda belirtildiği gibidir: "Abdülhâmit, 1908 Genç Türk ihtilâlinde kuvvete boyun eğmiş, fakat teslim olmamıştır. İttihat ve Terakki, programına göre, Abdülhâmid'i tahttan indirmek istiyordu. Fakat, cemiyet, kütleyi yetiştiremediği için önce bunu yapamadı. Halk "Yaşasın Hürriyet, kanunu esasi, yaşasın padişahımız, kahrolsun hafiyeler" diye bağırıyordu. Genç Türkler, hükümet işlerinde tecrübesiz ve sayıca azdılar. Karşı ihtilâlde, fetva ile Abdülhâmit, tahttan indirildi. İttihat ve Terakki, zamana uymayan her şeyi değiştirmek, bir millî şuur yaratmak istedi. Milliyetçi idiler. "Pan İslamizm", İttihat ve Terakki'yi düşüren sebepler arasındadır. Milliyetçilik, "Pan Türkizm" şeklinde göründü. Türkleştirmek politikası, Arnavutları ayaklandırmış, Rumeli'deki Hristiyan milliyetleri ümide düşürmüştür. Balkan harpleriyle Osmanlı devleti, Meriç nehrine kadar bütün Rumeli'yi kaybetmiştir. Mahmut Şevket Paşa'nın şahadetinden sonra hükümetin, başına yumuşak bir adam olan Mısırlı Prens Sait Halim Paşa getirilince, idare, Talât, Enver ve Cemal'den ibaret üç liderin eline geçmiştir. İhtilâl hareketinin teşkilâtçısı olan Talât bütün siyasi hayatı boyunca fakir ve mütevazı kalmıştır. Milliyetçiliğin kahramanlıklarına düşkün olan Enver, hareket adamı, çabuk karar verir. Almanya'nın yenilmezliğine inanmış. Almanya'nın müttefiki olarak, Osmanlı devletini harbe sokan Enver'dir. İktidara çıkınca gurura kapıldı ve gerçekten uzaklaştı. Kuruculardan olmamakla beraber İttihat ve Terakki'nin eski üyelerinden olan Cemal Paşa, üçlerin en zayıfı ve Genç Türklerin polisi olmuştur. Türk olmıyan siyasi cemiyetlere izin verilmediğinden Araplar gizli çalışmaya başladılar. El-Kah taniye adlı Arap cemiyeti, bir Türk-Arap İmparatorluğu kurmak emelini güdüyordu. Hicaz demir yolu olmasaydı, Mekke Emiri Şerif üzerindeki Türk hâkimiyeti daha çabuk sönerdi. 1914 başlarında Şerif Hüseyin'in oğlu Emir Abdullah, Kahire'den geçerken Lord Kiçner'e babasının Türklere karşı isyan için, İngiltere'nin teklif ve yardımlarını müsait karşılayacağını kapalı olarak anlatmış. I inci harb, İngiliz vaitleri, Arap ayaklanmasını çabuklaştırmıştır.

IV üncü ve sonuncu kısım (s. 361-644), bugünkü Orta Doğu'ya ayrılmıştır. Kitabın, hemen yarısını tutan bu bölümde, onbeş fasıl çerçevesi içinde (fasıl 28-42) ilk çağlardan beri incelediği bütün Orta Doğu memleketlerinin bugünkü problemleri ve Orta Doğu'nun Batı-Doğu politikası içindeki durumu, Orta Doğu memleketlerinin kendi içlerindeki gelişmeleri ve millî meseleleri objektif olarak birer birer önümüze serilmiştir:

a) "İtilâf devletleri, Osmanlı savunma gücünün kolay yenileceğini sanmışlar ve Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayabilmek için merkez devletleriyle birleşmesini tercih etmişlerdir. I inci dünya harbi içinde Ermeniler, Van ve Erzurum bölgesinde isyan ederek, açık savaşlarla Rusya'ya yardım etmişler ve bazı bölgelerde Müslüman ahaliyi öldürmüşlerdir. 1915 Nisanında, Van'da bir Ermeni hükümeti

de kurulmuştur. Bu olaylar, 1915 ve 1916 Ermeni tehcirine yol açmıştır (Fasıl, 28 s. 361-366).

b) I inci dünya harbi içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşmak için, İtilâf devletlerinin yaptıkları "gizli anlaşmalar"ı olduğu gibi anlatan Profesör Fisher "Bolşevikler, 1917 de yayınlayınca kadar, bu anlaşmaların, Şerif Hüseyin'den gizli tutulduklarını" kaydeder. Bunun gibi, Balfour'un, "Filistin'de bir Yahudi yurdu kurulmasının İngiltere'ce iyi karşılanacağı"na dair olan demeci", Sykes-Picot ve Şerif Hüseyin - Mac Mahon anlaşmalarına aykırıdır. Bunun gibi, İtilâf devletlerinin, harb içinde yaptıkları anlaşmalar, Başkan Wilson'un 8 Ocak 1918 tarihli barış programına uymaz. Müttefik zaferi sonunda imzalanan Mondros mütarekesinin 7 inci maddesi müttefiklere, Türkiye'nin kapılarını açmıştır (s. 369-372). İngiliz devlet adamı Asquith harb sonunda "hasta adam, bu defa, gerçekten ölmüştür. Dirilmesi mümkün değildir." diyebilmişti (s. 373-374).

c) Paris Barış konferansında Orta Doğu problemlerini inceleyen (Fasıl 29, s. 376-388) yazarın, konferansa giden İtilâf liderlerinin düşüncelerini bütün çıplaklığıyla anlatmaktadır: "Lloyd George Paris'e giderken Orta Doğu halkından ziyade, Britanya İmparatorluğu'nu düşünüyordu. Mısır, Irak, Arabistan, Filistin, İran, Kıbrıs, Kafkasya, İmparatorluğun harb mükâfatı idi. İstanbul ve Boğazlar, hiçbir suretle Fransa'ya verilmemelidir. Bütün Orta Doğu, Suriye ve Anadolu'nun bazı kısımları müstesna, İngiltere'nin bir iktisadi parçası olmalıdır. Clemanceau (Klemanso) Suriye'yi, Güney Anadolu'yu ister, Boğazlara hâkim olmayı düşünür. Wilson ise, 14 maddesini gerçekleştirmek peşindedir. San-Remo konferansında, Wilson hastalanmıştı. Amerika, manda kabul etmiyordu. Rusya konferans dışında kalmıştı. İtalya da zayıftı. Orta Doğu işleri, İngiltere ve Fransa'nın elinde kalmıştı. En nihayet, müttefikler, 24 Nisan 1920 de, petrol boruları, Manda, Türk ve Araplara karşı müşterek davranış bakımından anlaşmışlardır.

San-Remo konferansının hazırladığı Sèvres-Osmanlı barışı tasdik olunmamış ve bu andlaşmanın Türklere ait hükümleri uygulanmadan hükümsüz kalmıştır. Bu işleri, Türk milleti bakımından, Lozan çözmüştür. Yalnız, San Remo anlaşmasının, Osmanlı devleti dışındaki Orta Doğu için koyduğu esaslar pek değişmemiştir (s. 380).

d) Türkiye'de İtilâf işgali konusunda, yazarın görüşleri: "İşgal başlayınca, İtilâf devletlerinin adaletsizlikleri, anlayışsızlıkları ve siyasi bilgisizlikleri çabuk anlaşıldı. Müttefik donanmasının himayesinde, İzmir'e Yunan kuvvetlerinin çıkarılması, devrin bir faciasıdır. İngiltere ve Fransa tarafından desteklenen Venizelos, Amerikan başkanı Wilson'u da kazanmıştır.

e) Türk milliyetçiliği, Mustafa Kemal, Türk-Yunan savaşı, Lozan ve Atatürk idaresinde Türkiye Cumhuriyeti hakkında, Fisher'in bazı fikirleri (s. 382-388): "Müttefikler, Avrupa'nın hasta adamının, I inci dünya harbindeki yenilgilerinden sonra girdiği Koma'dan kurtulup hayata kavuşamayacağına inanmışlardır. Anadolu içindeki millî hareketin, ölümden önceki hırılı ve ihtilâçlardan başka bir şey olmadığını sanıyorlardı. Sèvres andlaşması, bu görüşü aksettiriyordu. Hiçbir şerefli Türk bunu kabul edemezdi. Mustafa Kemal ve arkadaşlarının "eşkiya" ve millî hareketin "dolandırıcılık" olarak damgalanması, şaşılacak bir gaflettir. İç ve dış düşmanlara karşı mücadele zorunda kalan Atatürk onları teker teker yenmiştir.

Modern Türk milliyetçiliği, 1919 ve 1920 de gün ışığına, Orta Anadolu yaylalarında gözlerini açmıştır. Onu, boğmak isteyen düşmanlara karşı açtığı İstiklâl savaşı, doğum sancılarıdır. 1920 Haziranından beri, müttefikler, İngilizlerin ısrarıyla, "Yunanistan'a, Türkiye'de müttefiklerin durumunu korumak, memleketi Kemalistlerden kurtarmak ve barış andlaşmasını, zorla Türklere kabul ettirmek vazifelerini yüklemiştir. Büyük ve nihai Türk zaferiyle, İngiltere'nin Türkiye'deki harb sonu politikası çökmüş, Lloyd George da birlikte sürüklenmiştir (s. 384-86).

Osmanlı İmparatorluğu'nun birinci dünya harbine girdiği 29 Ekim 1914 den 9 yıl sonra Cumhuriyet ilân olunmuştur.

f) 30 uncu fasıldaki (s. 390-405) Atatürk idaresinde Türkiye Cumhuriyeti bahsinde bütün Türk devrimleri ve yeni Türk devletinin ana prensipleri objektif bir şekilde anlatılmıştır. Çok alâka çekici bu bahisten de şu bir akaç noktayı özet olarak vermek istedim: "Mustafa Kemal, Türk milleti için en uygun olanı ve hangi yoldan ona varılacağını en iyi kestirmiştir. Onun ihtirası, kendi şahsı için değil, milleti içindi. Çok sevilmesinin sebebi budur. O, Cumhuriyetten sonra, baş döndürücü bir hızla, Bolşeviklere değil, kesin olarak Batıya ve Batı demokratik geleneklerine yöneldi."

g) "Münbit Hilâl manda sistemi altında" başlıklı 31 inci fasılda (s. 407-424), Lübnan ve Suriye'de Fransız işgal ve manda idareleriyle Irak'ta İngiliz işgali ve bu bölgelerdeki Fransız ve İngiliz mandalarının karakteri incelenmektedir.

h) 32 inci fasıl -s. 426-445), Filistin ve Ürdün de Siyonizm ve Arap işleriyle bu bölgedeki İngiliz işgal ve manda işlerine ayrılmıştır.

j) 33 üncü fasılda (s. 448-761) birinci dünya harbinden ikinci dünya harbi başlarına kadar geçen süre içindeki Mısır ve Sudan, 34 üncü fasılda (464-474) Rıza Şah zamanındaki İran işleri gözden geçirilmiştir. II inci dünya harbi ve Orta Doğu başlıklı 35 inci fasılda (s. 476-491), ikinci dünya savaşında Türk tarafsızlığı, ikinci dünya savaşında Mısır'ın durumu ve Irak'daki huzursuzluklar, İran'ın müttefikler tarafından işgali problemleri yer almış bulunmaktadır. Türkiye'de demokrasi hareketine ayrılan 36 inci fasılda (s. 492-503) Boğazlar probleminin II inci dünya harbi içindeki gelişmesi, Truman doktrini, Türkiye ve Yunanistan'ın Nato'ya girişleri, Bağdat paktı ve Türkiye'de son iktisadi durumla eğitim meseleleri; İran'da, milliyetçilik - emperyalizm mücadelesini ele alan 37 inci fasılda da (s. 504-522), Sovyetlerin Azerbaycan'daki müdahaleleri, İran petrolünün karışık işleri 1958 yılına kadar anlatılmıştır. Dünya ölçüsünde bir önemi olan "Petrol ve Arap" işlerine ayrılan 38 inci fasılda (s. 534-546) Suudî Arabistan, Bahreyn ve Kuveyt'deki petrol kaynaklarının değerlendirilmesinden meydana çıkan siyasî, iktisadî ve içtimaî durum gözden geçirilmiştir. 39 uncu fasılda (s. 549-575) "Arap hilâli ve Arap birliği" başlığı altında Lübnan ve Suriye'de Fransız işgal ve mandasının sona ermesiyle meydana çıkan "Lübnan ve Suriye" cumhuriyetleriyle Irak kırallığının Kasım ihtilâliyle tarihe karışarak bu Arap devletinin de "Irak Cumhuriyeti" oluşu ve Arap Birliği" işlerine, 40 inci fasılda (577-604) Filistin'in bölünmesi, İsrail ve Haşimî Ürdün'deki son olaylar ve gelişmeler, 41 inci fasılda da (s. 608-642) Mısır - İsrail harbi, Mısır ihtilâli, Mısır Cumhuriyeti, Süveyş kanalının millileştirilmesi, Sina harbi, Birleşik Arap Cumhuriyeti ve Sudan işleri gibi önemli olaylar ve problemler incelenmiş bulunmaktadır.

42 inci ve son fasılda (s. 644-650), "Orta Doğu'da dünya alâkası" konusu tartışılmaktadır. Bu bahis, bütün kitabın ve bugünkü Orta Doğu'nun, yazarın görüşüne göre, bir özeti ve aynası olduğu için üzerinde biraz durmak gerekiyor: "... için den geçen ulaştırma yolları, üç dünya kıtasının (Avrupa, Asya ve Afrika) kavşağındaki coğrafi durumu, büyük petrol istihsalı (dünya istihsalinin yüzde yirmi biri) ve inanılmıyacak kadar bol petrol rezerveleri (dünya rezervinin yüzde 65 i) gözönüne getirilince Orta Doğu bölgesinin askerî önemi derhal anlaşılır. II inci dünya harbinden sonra, İsrail devletinin kuruluşu (1948) ve petrol istihsalinin büyük ölçüde artması, bu önemi arttırmıştır. Hava ulaştırmasının gelişmesi bu bölgenin önemini azaltmamıştır. 1956 Süveyş kanalı hâdiseleri bunun en açık bir delilidir. Çöllerden geçirilen yeni petrol boruları, bu petrol yolları etrafındaki bölgelere özel bir değer vermiştir. Bugün, İstanbul, Beyrut, Kahire, Hartum ve Tahran'da büyük hava meydanları yapılmıştır. Yazar, bundan sonra Orta Doğu milletlerinin bugünkü düşüncü ve davranışlarında önemli bir yer tutan milliyetçilik, emperyalizm düşmanlığı ve Batılaşma ihtiraslarını incelemekte ve sonuncu problem hakkında şunları yazmaktadır: Orta Doğu'daki Batılaşmayı tarif etmek çok güçtür. Doğululara göre, fennî bilgilerin ve teknik tatbikatının, yaşayışın, mümkün olduğu kadar çok safhalarına girmesi batılaşmaktır. Batılaşmanın derecesi, bu girişin genişliğine dağılmasıyla ölçülür. Bir kaç on yıl içinde, makine, Orta Doğu'ya gelebilir. Fakat, bununla Orta Doğu halkının batılaşacağı kesin değildir. Liderler, kendilerinin ve milletlerinin talihlerini, Türkiye'de ve İsrail'de olduğu gibi, Batı ile birleştirebilirler. Bazıları da menfaatlerinin Sovyet blokuna katılmakta olduğuna karar verebilirler. Bazıları da tarafsız bir politika güdebilirler. Bununla beraber, bugün, artık, bir milleti kendi arzusu hilâfına idare etmenin imkânı kalmamıştır. Arap mukavemeti karşısında petrolleri, Arabistan'dan Akdeniz'e akıtmak çok güçtür. Bunun için, Orta Doğu ahalisinin kalbini kazanmak gerekir. Orta Doğu halkı, kültürünün ve kabiliyetlerinin bilinmesini ve takdir edilmesini ve millî duygulara saygı gösterilmesini ister. 1950 ye kadar, Orta Doğu'nun batılaşmasından şüphe edilebilirdi, fakat 1958 de Orta Doğu'nun geleceği daha az şüpheli olmuştur. Batılaşma süreci, Orta Doğu'da ağır olsa da ileri gitmektedir."

Başka bir Amerikan tarihçisi de Batı kültürü bakımından Orta Doğu devletlerinden Türkiye'nin durumunu şu suretle değerlendirmiştir: "Türkiye'nin, Sovyet Rusya'ya karşı kafa tutması, emniyet mülâhazasına dayandığı kadar ideolojik kaynaklardan da ileri gelmektedir. Büyük bir kısmı Asya'da olan Türkiye temel itibarıyla Avrupalı olmuştur. Nasıl ki, Rusya Avrupa'da olduğu halde temel bakımından "Asyalı" kalmaktadır."⁵

Son söz ve mülâhazalarım: Geniş bir özeti ve bundan daha çok, Orta Doğu hakkındaki düşüncü ve görünüşü vermiye çalıştığım, Profesör Fisher'in 650 sahifelik değerli kitabı yazmaktan güttüğü amacına rahat rahat vardığını kabul ve ifade etmek benim için bir zevktir. Profesör, Amerikalılara, geçmişi, bugünü, kültürü, emelleri ve içinde bulunduğu çetin iktisadî ve siyasi mücadeleleriyle birlikte Orta Doğu'yu olduğu gibi tanıtmakta büyük bir başarı kazanmıştır. Kitap, kuru bir okul kitabı olmaktan çok uzaktır. Kendini zevkle okutturacak sürükleyici bir üslûpla yazıldığı

⁵ Harford L. Hoskins, 1958 The Middle East, s. 35.

için geniş kütleyi de ilgilendiren bir kılavuzdur. Tarihçilerimizin de, aydın Türk kütlesi için, yokluğunu gittikçe kendini hissettiren "Türkiye Cumhuriyeti Tarihi" ve "Orta Doğu Tarihi" gibi kitapları bir an önce çıkarmalarının zamanı geldiğini sanıyorum.

* * *

Profesör Fisher'in, kitabını yazarken, en güvenilir Batı kaynaklarına dayandığında ve çalışmalarında son derece titiz ve dikkatli davrandığında şüphe yoktur. Yazar, eserini hazırlamak için, çok çalışmıştır. Büyük bir emek ve uzun bir öğretim hayatının mahsulü olduğu için eserde ağır ve sakat yanlışlıklar, kasdî kötülükler yoktur. Bununla beraber "zaman ve mekân bakımından" bu kadar geniş bir konuyu inceleyen bir eserde, eserin ciddiliğine gölge getirmeyecek küçük yanlışlıkların bulunması tabii görülmelidir. Kitabın, ana hatlarıyla ne kadar doğru ve kusursuz olduğu mülâhazalarımın esasa dokunmamasından da anlaşılacaktır. Çok küçük mülâhazalarım şunlardır:

1. İkinci fasılda, Orta Doğu'nun, özel olarak Anadolu'nun prehistoryasına ve ilk çağ tarih ve kültürüne pek az yer verilmiştir (s. 10-11).

2. Şarkî Rumeli ile Bulgaristan'ın 1886 da birleştiği gösterilmiştir (s. 332). Bu birleşmenin tarihi 18 Eylül 1885 dir.

3. 31 Mart 1325 karşı ihtilâl, Gregoryen takvimine göre 14 Nisan 1909 olarak gösterilmiştir. (s. 342). 13 Nisan 1909 olacaktır.

4. Alman albayı Weber Çanakkale Boğazını kapattı, denilmektedir (362). Albay Weber, ne 1914 de, ne de daha sonra Boğazlarda bir vazife görmüştür. Bu Alman subayı, 1915 Gelibolu çıkarmasında, bir süre, karada, Seddülbahir cephesine kumandanlık etmiştir. Çanakkale Boğazı, başkumandan Enver Paşa'nın emriyle 4 Ağustos 1914 de kapatılmıştır.

5. Birinci Marne meydan muharebesinde Alman yenilgisinden sonra Alman umumî karargâhı Sivastopol ve Odesa'yı topa tutmak üzere Amiral Souchon'la Yavuz ve Midilli'yi gönderdiği (28 Ekim 1914) yazılmıştır (s. 362). Bu nokta da aydınlatılmıya muhtaçtır. Yavuz ve Midilli, Marne meydan muharebesinden (5-9 Eylül 1914) bir ay önce (10 Ağustos 1914) Çanakkale Boğazından geçerek İstanbul önüne gelmişlerdir. Karadeniz Rus limanları da, yine Enver Paşa'nın yazılı emriyle, 29 Ekim 1914 günü topa tutulmuşlardır.

6. Türkiye'nin resmen harbe girmesiyle, Türk hareketleri ve işleri üzerindeki Alman hâkimiyeti üstün bir dereceyi bulmuştur. Genaral von Sanders orduyu, Amiral Souchon Donanmayı idarelerine aldılar. . . Harb ilerledikçe Türkiye Alman himayesine girmiştir (363). Bu yargı da, bizce pek isabetli görünmüyor. Genel olarak, Türkiye'deki Alman nüfuzu, gerçekten pek daha yüksek görülmüştür. Bununla beraber, Türk başkumandanlığının, Alman umumî karargâhının tesirinde kaldığı ve müttefik olarak iki memleket ve ordu arasında sıkı işbirliği kurulmuş olduğu inkâr olunamaz. Osmanlı devleti, iktidardakiler isteselerdi, tarafsız bir politika güdebilirdi. Osmanlı İmparatorluğu iki Alman harb gemisinin İstanbul önüne gelişlerinden sonra dahi uzun müddet harbe sürüklenmeyecek kadar, kuvvetli idi. Harbin, üçüncü ve dördüncü yıllarında, Osmanlı devleti, merkez devletlerinden ayrı olarak İtilâf zümresiyle, kendi başına, barış yapmak imkânına da sahipti. Ne çare ki Osmanlı

başkumandanı, Almanya'nın yenilmezliğine inandığı için, batıncıya kadar ittifakına sadık kalmıştır. Amiral Souchon'un Osmanlı donanmasına kumanda ettiği doğrudur. General Liman von Sanders ise, bütün orduya değil, sadece, harb boyunca bir Osmanlı ordusuna kumanda etmiştir (sırasıyla İstanbul'da 1 inci, Gelibolu yarımadasında 5 inci ve Filistin'de Falkenhayn'dan sonra Yıldırım ordular grubu).

7. Gelibolu'da ağır kayıplara uğrayan İngiliz-Fransız kuvvetleri, Ağustosta İtalyanların katılmasından sonra, iki defa, Bağazı zorlayıp geçecek hale gelmişlerdi (s. 363). Gerçekte İtalya, 23 Mayıs 1915 de merkez devletlerinden ayrılarak önce Avusturya ve 21 Ağustos 1915 de Türkiye'ye harb ilân etmiş, fakat, Gelibolu harekât alanına hiçbir İtalyan deniz ve kara kuvveti gelmemiştir.

8. Brest-Litovsk andlaşmasının, Osmanlı devletine Batum, Kars ve Ardahan'ı verdiği yazılırken Gürcü ve Alman kuvvetlerinin Batum'u geri alarak Türkleri buraya sokmadıkları kaydedilmiştir (s. 363). Batum, bu anlaşmaya göre, Osmanlı ordusu tarafından 14 Nisan 1918 de işgal ve Mondros mütarekesinden sonra 26 Aralık 1919 da boşaltılmıştır. Bu hareketlerde, Almanya'nın etkisi yoktur.

9. İngiliz, Fransız, İtalyan ve Amerikan yüksek komiserleri İstanbul'a gelmişler ve şehirdeki dört bölgenin sorumluluğunu üzerlerine almışlardır (s. 381). Yüksek komiserler, İstanbul'daki Osmanlı hükümeti nezdinde kendi hükümetlerini temsil etmekte olduklarından işgal sahaları içine yalnız İstanbul değil, bütün Osmanlı devleti de giriyordu.

10. Ferit Paşa kabinesi Eylülde uzaklaştırılmış ve yerine Ali Rıza Paşa başkanlığında yeni bir hükümet kurulmuştur (s. 382). Ferit Paşa kabinesi, Eylülde değil, 2 Ekim 1919 da çekilmiştir.

11. Mustafa Kemal 1880 da Selânik'te doğmuştur (s. 383). Atatürk'ün doğum tarihi 13 Mart 1881 dir.

12. 1920 ilk baharında Mustafa Kemal Fransızları Haleb'e geri attı ve Mayıs'ta bir mütareke ile onları harb dışı çıkardı (s. 384). Gerçekte, Fransızlarla, Mustafa Kemal, 30 Mayıs 1920 de, ancak 18 Haziran 1920 gününe kadar süren kısa bir mütareke yapmıştır. Fransızlarla güneyde çarpışma, Ankara'da imzalanan 20 Ekim 1921 Türk-Fransız anlaşmasına kadar devam etmiştir.

13. "Mustafa Kemal, Doğuya dönerek Bolşeviklerin yardımıyla Ermenileri yendi (s. 384)". Doğu'da, Ermenilerin yenilmesi Bolşeviklerin yardımıyla olmamıştır. Tersine, Doğu'daki Türk zaferi, Menşevik Ermenileri Bolşeviklerin kucağına atmıştır.

14. "Gümrü andlaşması, Batum'u Türkiye'ye bırakmıştır (s. 384). 2 Aralık 1920 Gümrü anlaşmasının Batum'la bir ilgisi yoktur. Bir Gürcü şehri olan Batum, Türk kuvvetleri tarafından 11 Mart 1921 işgal edilmiş iken Moskova andlaşmasıyla (16 Mart 1921) Gürcülere bırakılmıştır.

15. "Mart 1921 de, Mustafa Kemal, İtalyanlarla, Antalya ve Kuşadası'nın boşaltılması karşılığı, İtalya'ya iktisadî faydalar sağlayan bir anlaşmaya varmıştır (s. 384). Hariciye Vekili Bekir Sami Bey'in, İtalya ile yaptığı 12 Mart 1921 anlaşması, meclise arzedilmiye lüzum kalmaksızın, Mustafa Kemal Paşa tarafından geri bırakılmıştır. Lozan'a kadar, Anadolu ile İtalya arasında hiçbir siyasi ve iktisadî anlaşmaya varılmamıştır.

16. "Franklin-Bouillon, gönderildiği Ankara'da, Ekim 1921 de, Fransa ile milliyetçi Türk hükümeti arasında gizli bir barış ve dostluk anlaşması imzalanmıştır. Mustafa Kemal'in zaferini önceden sezen Fransa, Anadolu'nun zengin kaynaklarının geliştirilmesine katılmak için Türkiye'yi gayri resmî olarak tanıdı (s. 385), Ankara anlaşmasının gizli bir tarafı yoktur. Bu anlaşma o vakit bütün gazetelerde yayınlanmıştı. Bununla, Fransa, Türkiye Büyük Millet Meclisini resmî olarak tanımış oluyordu.

17. "Sakarya hatları üzerindeki yarma 26 Ağustos 1922 de vuku bulmuştur ve bozgun, 30 Ağustos Dumlupınar meydan muharebesinden sonra umumilemiştir. General Trikopis ve karargâhı 2 Eylülde esir edildi. Mustafa Kemal 11 Eylülde İzmir'e girdi (s. 385-86)." Bu anlatışta Sakarya muharebesiyle (23 Ağustos - 11 Eylül 1921) büyük taarruzun (26-30 Ağustos 1922) birbirine karıştırıldığı görülüyor. Türk büyük taarruzu, Sakarya muharebelerinden bir yıl sonra Afyon Cephesinde başlamış (26 Ağustos 1922) ve 30 Ağustos 1922 başkumandan muharebesiyle kesin Türk zaferiyle bitmiştir. Mustafa Kemal, kendisi İzmir'e, 10 Eylül 1922 de girmişti. Türk ordusu ise ondan bir gün önce 9 Eylül 1922 İzmir'e varmıştır.

18. "Osmanlı hanedanı, Türkiye'den çıkarılmış ve şer'î mahkemeler kaldırılmıştı. Şer'îye ve evkaf vekâletinin vazifeleri, doğrudan doğruya Başvekâlete bağlı olarak yeni kurulan Diyanet İşleri Başkanlığına devredilmişti, bu suretle Başvekil, örtülü bir şekilde halife olmuştu (s. 392)." Diyanet İşleri Başkanlığının Başvekâlete bağlı olması, hiçbir vakit Başvekilin, halifelîği üzerine alması anlamına gelemmez. Ankara Aralık 1959

TEVFİK BİYİKLİOĞLU

1959 YILININ İKİNCİ YARISINDA TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHANESİNE GELEN KİTAP VE DERGİLER

ABADAN DOĞ. DR. NERMİN: *Bürokrasi*. Ankara 1959 Ajans-Türk Matbaası. VIII+247 S. = A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, No. 92 - 72. 8° (A. II-4193).

Acta Tomicianae; Epistolarum. Legationum. Responsorum. Actionum. et Rerum Gestarum. Serenissimi Principis Sigismundi Primi Regis Poloniae et Magni Ducis Lithuaniae. Per Stanislaum Gorski. Can. Cracovien. Et Plocensem. 4° (B-4234).

9. cilt : A.D. MDXXVII 2+260+XII S.
10. cilt : A.D. MDXXVIII 6+431 S.
11. cilt : A.D. MDXXX. 6+435 S.
12. cilt : A.D. MDXXIX. 6+355 S.
13. cilt : A.D. MDXXX. 6+416 S.
14. cilt : A.D. MDXXXII. 20+954 S.
15. cilt : A.D. MDXXXIII. 12+2+1012 S.

Index: Index Personarum et Locorum Quae in tomis 1-VIII continentur.

AGANİN, R. A.: *Povtori i odnorodnie parnie soçetaniya v sovremennom Turetskom yazıke*. Moskva 1959 İzd. Vost. Liter. 143 S. = Akademiya Nauk SSSR. İnst. Vostokovedeniya. 8° (A. II.4219).

AKDAĞ, PROF. DR. MUSTAFA: *Türkiye'nin iktisadî ve içtimaî tarihi*. 1. cilt. Ankara 1959 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII+459 S. Harita Grafik. = A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 131. 8° (A. II-4131).

AKTEPE, DOĞ. DR. M. MÜNİR: *Patrona isyanı, (1730)*. İstanbul 1958 Edebiyat Fakültesi Basımevi VIII+212 S. = İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 808. 8° (A II-4103)

ALAMPIEV, P.: *Soviet Kazakhstan*. Moscow 1958 Foreign Language Publishing House. 185 S. planş harita 8°. (A. II-4045).

L'Alliance France - Russe et la Turquie. Paris 1872 E. Dentu, Libraire - Editeur. 19 S. 8°. (A. II-4150).

Arabskiy Sbornik. Moskva 1959 IVL. 130. S. = Akademiya Nauk SSSR İnstut Vostokovedeniya 8°. (A. II-4208).

ARF, CAHİT: *Über ein Analogen des Riemann - Rochschen Satzes in Zahlkörpern*. Wiesbaden 1957 36 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1957 Nr. 9. 8° (A. II-214).

ARSEVEN, PROF. CELÂL ESAD: *Sanat Ansiklopedisi*. 5 cilt. İstanbul Maarif Matbaası. Resimli 4° (B - 4255).

1. cilt : 1943 A-Fi. 592 S.
2. cilt : 1947 Fi-Kü. S. 593 - 1184

3. cilt : 1950 Kü-Re. S. 1185 - 1664
 4. cilt : 1952 Re-Z. S. 1665 - 2295
 5. cilt : 1953 ilave ve indeks. S. 2296 - 2664
- ATABİNE, REŞİT SAFFET: *Les Turcs et le Panhellénisme*. Cenève 1918 Impr. P. Riohter. 30+2 S. 8° (A. II-4152).
- Bağdat Paktı azalarını tanıyalım: Pakistan*. Ankara Bağdat Paktı Teşkilâtı Basın Bürosu. 24 S. 8° (A. II-4244).
- BERTELS, A. E. *Nasip-i Hosrov i İsmailizm*. Moskva 1959 İzd. Vostç. Literatürü. 288 S. = Akademiya Nauk SSSR İstitut Vostokovedeniya. 8° (A. II-4212).
- BESTERMAN, THEODORE: *A Survey of Persian Art; From Prehistoric times to the Present. by Arthur Upham Pope. Index volume compiled by Theodore Besterman*. New York 1958 Oxford University Press. 8+136 S. 8° (A. II+4132).
- BIYIKLIOĞLU TEVFİK: *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*. Ankara 1959 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XII+106 S. 5 planş. = Türkiye İş Bankası Atatürk ve Devrim Seri No. 7. 8° (A. II-4130).
- BİLGİL, DR. M. KAYA: *Abdülhak Hamid'in şiirlerinde ledünnî meselelerden Allah. Allah ve O'nun vücûdunu ifade eden isimler. -Mevzûun filoloji bakımından tedkiki - Cilt 1. İstanbul 1959 Osman Yalçın Matbaası. 240 S. 1 levha = A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları XXVIII. 8° (A. II-4077).*
- BLOCHET, E.: *Peintures de Manuscrits Arabes, Persans et Turcs de la Bibliothèque Nationale*. Paris Imprimerie Catala Frères. 2+31 S. 64 Planş = Bibliothèque Nationale Departement des Manuscrits 8° (A. II-4205).
- BOASA, T. S. R.: *English Art. (1800-1870)* Oxford 1959 Clarendon Press. XXIV+352 S. 49 planş 8° (A. II - 4035).
- BEVET, PIERRE: *Din duygusu ve çocuk psikolojisi*. Çev.: Selâhattin Odabaş. Ankara 1958 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII+248 S. = İş Bankası Kültür Cep Kitapları: 7.8° (A. II-4117).
- BRANDENSTEIN, PROF. DR. WILHELM : *Griechische Sprachwissenschaft. 2. cilt- Wortbildung und Formenlehre*. Berlin 1959 Walter de Gruyter + Co. 192+24 S. = Sammlung Götschen Band 118/118a. 8° (A. II-4049).
- BUĞRA, MEHMET EMİN : *Taşkent konferansının içyüzü ve komünist memleketlerdeki yazarların durumu*. Ankara 1959 Ayyıldız Matbaası. 22 S. 8° (A. II-4073).
- BUĞRA, MEHMET EMİN : *Tibet ve Doğu Türkistan hakkında siyasi konular*. Ankara 1959 Ayyıldız Matbaası. 16 S. 8° (A. II - 4072).
- CHENERY, PROF. DR. HOLLIS B.: *Gelişme politikaları ve programları*. Çev: Doç. Dr. Nejat Bengül. Ankara 1959 Ajans Türk Matbaası. 72 S. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları No: 89 - 71, Maliye Enstitüsü Yayınları No: 14, Yüzüncü yıl yayınları No: 6. 8° (A. II-4079).
- CİNLİOĞLU, HALİS TURGUT : *Osmanlılar zamanında Tokat. 2 kısım*. Tokat Tokat Matbaası. = Tokata ait kitaplar 2-3. 8° (A. I-8772).
 1. kısım : 1941 127 S.
 2. kısım : 1950 100 S.
- CONK, CEMİL : *Çanak kale Conkbayırı savaşları. Atatürk'ün yaptırdığı görülmemiş yiğitçe süngü hücumu*. Ankara 1959 E. U. Basımevi. 95 S. 9 kroki, 1 fotokopi = T.C. Millî

- Müdafaa Vekâleti Erkâmı Harbiyeyi Umumiye Riyaseti Harb Tarihi Dairesi Yayınları Hamaset serisi sayı: 2- 8° (A. II-4080).
- COŞARCAN, SAMİ - CUMHUR AYMAKOĞLU: *Son tadillere göre basın mevzuatı*. Ankara 1957 Ege Matbaası. 287+VIII S. 8° (A. II-4024).
- DANE, EDMUND: *British Campaigns in the Nearer East 1914-1918*. London 1917 Hodder and Stoughton. XV+131 S. 5 harita plân. 8° (A. II-4106).
- DİNÇMAN, E. SAHİR - RÜŞTÜ ARAL: *Gelir ve kurumlar vergisi kanunları, Devlet Şurası kararları ve genel tebliğleri*. Ankara 1956 Güzel İstanbul Matbaası. 405 S. 8° (A. II-4025).
- DUBOSCQ, ANDRÉ: *L'Orient Méditerranéen Impressions et Essais sur quelques Eléments du problème actuel*. Paris 1917 Perrin et Cie, Libraires - Editeurs. VIII+168+2 S. 8° (A. II-4134).
- DURANOĞLU, NERİMAN: *Türkiye'de kadınlar hakkında yayınlanmış eserler. "Bibliyografya". (Bibliographie sur la Femme en Turquie) (A Bibliography of Women and Feminism in Turkey)*. Ankara 1959 Akin Matbaası. 142 S. = Kadının Sosyal Hayatını Tetkik Kurumu Yayınları: Sayı 6. 8° (A. II-4191).
- EBERHARD, WOLFRAM: *Minstrel Tales from Southeastern Turkey*. Los Angeles 1955 University of California Press. 92 S. = University of California Publications Folklore Studies: 5 8° (A. I-9705).
- EREVANİTSİ, SİMEON - S. S. MALHASYANTSA: *Djambp, Pamyatnaya kniga zertsalo i sbornik vseh obstoyatelstv svyetogo prestola Eçmiadzina i okrestnih Monastirey. Pervod S. S. Malhac yantsa*. Moskva 1958, IVL. 399 S. 8° (A. II-4206).
- ERTUĞRULOĞLU, M.: *Cyprus problem as the Turks see it, 3. baskı. Tr.: Şinasi Siber*. Ankara 1959 Güzel Sanatlar Matbaası. 16 S. 8° (A. II-984).
- EVLİYA, ÇELEBİ: *Putopis; Odlomci o Jugoslovenskim Zemljama. 2 cilt. Prevee. uod komenter napisae: Hazim Sabanevic*. Sarajevo 1957. 8° (A. II-4198).
- FAUTH, DR. PHIL. WOLFGANG: *Hippolytos und Phaidra. Bemerkungen zum religiösen Hintergrund eines tragischen Konflikts 1*. Wiesbaden 1958 74 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1958. Nr. 9 8° (A. II-896).
- FERRIMAN, Z. DUCKETT: *Turkey and the Turks*. London 1911 Mill & Boon, Lmted. IX+334+6+31 S. 16 planş. 8° (A. II-4105).
- FINKEL, DR. LUDWIK: *Bibliografia historii Polskiej. 3 cilt*. Warszawa 1956 Panstwowe Wydawnictwo Naukowe. 8° (A. II-4054).
- Fizuli gazeli. *Pervod s azerbaydjanskogo: A. V. Starostina*. Moskva 1959 izd. Vostoçnoy Literaturı. 222 s. 8° (A. II-4210).
- FUZÜLİ: *Türkçe divanı*. Ankara 1958 İş Bankası 573 S. = Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Seri 1, No: 8° (A. II-4128).
- GOITEIN, SALOMON D.: *Juifs et Arabes*. Paris 1957 Les Editions de Minuit. 269+3 S.6 planş 1 Harita = Collection "Aleph" Dirigée par Georges Levitte. 8° (A. II-4296)
- GÖKBİLGİN, PROF. M. TAYYİB: *Millî mücadele başlarken. Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine, Birinci kitap*. Ankara 1959 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII +195 S. 9 planş = Türkiye İş Bankası Atatürk ve Devrim Serisi No. 5. 8° (A. II-4121).

- GRANT, JOHN: *Through the Garden of Allah*. London 1938 Travel Book Club. 285 S. 26 Planş 8° (A. II-4115).
- GULOMOV, PROF. YA. G.: *Horazmning soforiliş tarihi kadimgi zamonlardan horizgaça*. Taşkent 1959 Uzbek SSR Fan. Akd. 323 S. Uzbekiston SSR Fanlar Akademiyasi Tarih ve Arheoloqiya İnstitutu 8° (A. II-4213).
- GULOMOV, YA. G.-R. N. NABİEV-M. G. VAHOBOV: *Uzbekiston SSR Tarihi*. Taşkent 1958 Uzbk. SSR. Fan. Akad. 690. S = . Uzbk. SSR. Fanlar Akademiyasi. Tarih ve Arheoloqiya İnstitutu. 8° (A. II-4221).
- GUNNİS, RUFERT: *Historic Cyprus. (A guide to its own towns and villages monesteries and castles)*. London 1956 Methuen & Co Ltd. IX+6+495 S. 4 planş 1 harita 8° (A. II-4220)
- HALECKİ, OSKAR: *Europa Grenzen und Gliederung seiner Geschichte*. Darmstadt 1957 Hermann Gentner Verlag. XVI+210 S. 8° (A. II - 4225).
- HAMILTON, GNRL. SIR IAN: *Gallipoli diary*. 2 c. London 1920 Edward Arnold. 8°(A.II-4107).
- HAUPT, OTTO - CHRISTIAN Y. PAUC: *Über Adjuntion von Idealen in Booleschen Verbänden*. Wiesbaden 1957. 17 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1957 Nr. 6. 8° (A. II-214).
- HAUPT, OTTO - CHRISTIAN Y. PAUC : *Über Erweiterungen von Inhalten durch Adjunktion von Nullsomen*. Wiesbaden 1957 20 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch-Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1957 Nr. 8. 8° (A. II-214).
- HENGST, DR. MED. WOLFGANG - KARL WEZLER: *Beitrag zur Dynamik des isolierten, spontan schlagenden Warmblüterherzens*. Wiesbaden 1958 32 S. = Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Abhandlungen der Mathematisch - Naturwissenschaftlichen Klasse Jahrgang 1958 Nr. 4. 8° (A. II-897).
- HOMEROS: *Ilyada. Bölüm: I-VI. Türkçesi: Azra Erhat - A. Kadir*. İstanbul 1958. İş Bankası 154. S. =Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları seri 1, No: 9. 8° (A. II-4120).
- İBN HALDUN : *Şifâ'u's-sâ'il litehzi'bi'l-mesâ'il*. Yay: Muhammed B. Tâvât At-Tanjî. İstanbul 1958 Osman Yalçın Matbaası. 104+192+XII S. =A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları XXII. 8° (A. II-4076).
- İKBAL, SIR MUHAMMED : *Cavidnâme. Çev: Prof. Dr. Annemarie Schimmel*. Ankara 1958 İş Bankası. 353 S. 1 porte =Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları seri 1, No: 7. 8° (A. II-4124).
- İl İlçe ve Bucaklarımız. İdare taksimatındaki en son değişikliklere göre, 1959. Tertipliyenler: B. Güncüer - N. Genç. - M. S. Eyüboğlu*. Ankara 1959 Gürsoy Basımevi. VIII+144. S. 8° (A. II-4217).
- İMECE, MUSTAFA SELİM (DERL.): *Atatürk'ün şapka devriminde Kastamonu ve İnebolu seyahatleri*. 1925. Ankara 1959 İş Bankası. 70 S. 12 pl. =Türkiye İş Bankası Atatürk ve Devrim Serisi No: 6. 8° (A. II-4125).
- İNAL, İBNÜLEMİN MAHMUT KEMAL : *Hoş sedâ. Son asır Türk musikişinâsları*. İstanbul 1958 İş Bankası. 317 S. Resimli. =Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları seri 1, No: 10. 8° (A. II-4123).

- İNAN, ABDÜLKADİR : *Bibliyografya. S. S. Mayzel: İzafet v Turetskom Yazıke, Sov. Cumhuriyeti ilimler Akademisi yayımlarından M.-L. 1957.* Ankara 1958 T. T. K. Basımevi. S. 279-313. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten) 1958'den ayırmasım. 8° (A. II-4089).
- İNAN, ABDÜLKADİR : *Ebülgazi Bahadır Han ve Türkçesi.* Ankara 1957 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 29-39 Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten) 1957'den ayırmasım. 8° (A. I-4087).
- İNAN, ABDÜLKADİR : *Kayıtbay'ın türkçe duaları.* Ankara 1958 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 91-94 Jean Dery Armağanı'ndan ayırmasım. 8° (A. II-4088).
- INCHAUSTEGUI, J. MARINO: *Impresiones de Viaje.* 32 S. Resimli (1 portre) 8° (A. II-4039) *Internationale Buchkunst - Ausstellung Leipzig 1959.* Leipzig 477+3 S. Resimli. 8° (A. II-838).
- İstoriya Materialnoy Kulturi Uzbekistana.* Taşkent 1959 İANU SSR 24 S. = Akademiya Nauk Uzbekiskoy SSR. İnstitut İstorii i Arheologii. 8° (A. II-4214).
- KISLYAKOV, N. A.: *Semya i brak u Tadjikov. Po materialam kontsa XIX - Naçala XX veka.* Moskva 1959 İANSSSR. 268 S. = İAN SSSR. Trudi İnst. Etnografii İm. H. N. Mikluho - Maklaya Novaya S. Tom. 44. 8° (A. II-4225).
- KLOKMAN, YÜ. R.: *Feldmarşal Rumyantsev v period Russko-Turetskoy voynu 1768-1774 gg.* Moskva 1951 İAN SSSR. 205 S. 1 Harita = Akademiya Nauk SSSR. İnstitut İstorii. 8° (A. I-9058).
- KOŞAY, HAMİT ZÜBEYR - KEMAL TURFAN : *Erzurum - Karaz kazısı raporu.* Belleten, cilt XXIII, sayı 91 (Temmuz 1959)'dan ayırmasım. Ankara 1959 Türk Tarih Kurumu Basımevi. S. 350-413 2 harita 3 plan 1 çizelge. 8° A. II - 4051).
- KRUŞÇEV, N. S.: *For victory in the peaceful competition with capitalism.* Moscow 1959 Foreign Languages Publishing House. 783 S. 8° (A. II-4209).
- LAESSØE, JØRGEN: *The Shemshara Tablets, a preliminary report.* Kobenhavn 1959 Ejnar Munksgaard. 103 S. Resimli (1 kroki) = Arkaeol. Kunsthist. Medd. Dan. Vid. Selsk. 4, no. 3 (1959). 8° (A. II - 4031).
- LIZARAZO, J. A. OSERIO : *Asi es Trujillo.* Buenos Aires 1958 Bartolomé U. Chiesino. 195 S. 8° (A. II-4033).
- LUKE SIR HARRY : *Cyprus. (A Portrait and an Appreciation .* London 1957 George G. Harrap & Co. Ltd. 190 S. 16 planş. 8° (A. II - 4222).
- MADEN TETKİK VE ARAMA ENSTİTÜSÜ, ANKARA: *1958 MTA Enstitüsü çalışmaları.* Ankara 1959 M. T. A. Enstitüsü Matbaası. 24 S. Resimli 1 planş 1 harita. 8° (A. II - 4122).
- MALOV, S. E. *Pamyatniki drevnetyurkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii.* Moskva 1959 İAN SSSR. 111 S. 8° (A. II - 4205).
- MANVELICHVILI, ALEXANDRE : *Histoire de Géorgie Préface de Joseph Karst.* Paris 1951 Nouvelles Editions de la Toison D'or. 476+4 S. Resimli. 8° (A. II - 4204).
- MASEFILED, JOHN : *Gallipoli.* London 1928 William Heinemann Ltd. XVI+183 S. 12 planş 1 kroki harita. 8° (A. II-4111).
- MASSY, COLONEL P. H. H: *Eastern Mediterranean lands; Twenty years of life, sport, and travel.* London 1928 George Routledge. XII+261 S. 16 planş 1 harita 8° (A. II - 4112).

- MATTHEWS, J. B. *Some Truths about Castro (From: American Opinion, February, 1959)*. 12 S. 8° (A. II - 4040).
- MILL, LADY DOROTHY : *Beyod the Bosphorus*. London 1926 Duckworth. 224 S. 23 planş. 8° (A. II - 4110).
- Milletlerarası münasebetler öğretimi. Öğretmenler için bir rehber tsalağı. Çev: A. Haluk Ülman. Ankara 1959 Ajans Türk Matbaası. 28 S. =A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi yayınları No: 90-72, Dış Münasebetler Enstitüsü Yayınları No: 11, 100. yıl Yayınları sayı: 7. 8° (A. II - 4101).
- NEAVE, DORINA : L. : *Twenty - six years on the Bosphorus*. London 1933 Grayson & Grayson. 256 S. 12 planş. 8° (A. II - 4113).
- Nezavisimiy Afganistan. 40 let hezavisimosti. Sbornik Staley. Moskva 1958 İVL. 269 S. 8° (A.II - 4212).
- OKIÇ, PROF. M. TAYYİB : *Bazı hadis meseleleri üzerinde tetkikler*. İstanbul 1959 Osman Yalçın Matbaası. VIII+252 S.=A. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları XXVII. 8° (A. II - 4075).
- PAKALIN, MEHMET ZEKİ : *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü. 3 cilt*. İstanbul Millî Eğitim Basımevi. 4° (B - 4254).
- PALLIS, A. A. : *Greece's Anatolian venture-and after ; a survey of the diplomatic and political aspects of the Greek expedition to Asia Minor (1915-1922)*. London 1937 Methuen. XV+239 S. 8 planş. 8° (A. II - 4114).
- PANIKKAR, K. M. : *Hint Kültürünün esası*. Çev: Şinasi Siber. İstanbul Doğan Kardeş Yayınları A. Ş. Basımevi. 7 S. 8° (A. II - 4043).
- PAPÉE, FRYDERYK : *Aleksander Jajiellonczyk*. Krakow 1949 Nakladem Polskiej Akademii Umiejetnosci. 4+120 S. 8° (A. II - 4061).
- PAPİNİ, GIOVANNI : *Gog*. Çev: *Fikret Adil*. Ankara 1958 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VII+386 S. = İş Bankası Kültür Cep Kitapları: 9. 8° (A. II - 4231).
- PEARSON, J. D. - JULIA F. ASHTON: *Index Islamicus, 1906 - 1955. A catalogue of articles on Islamic subjects in periodicals and other collective publications. Compiled by J. D. Pearson with the assistance of Julia F. Ashton*. Cambridge 1958 W. Heffer & Sons Limited. 897 S. 4° (B - 4256).
- PELLEGRIN, ARTHUR : *L'İslam dans le Monde. Paris 1950 Payot 237 S.* =Collection de documents et de Témoignages pour servir a l'Histoire de notre temps. 8° (A. II - 4047).
- PERİHANYAN, A. G. : *Hramovie obyedineniya maloy Azii Armenii. (IX v. do N. E.- III v. N.E.)*. Moskva 1959 İzd. Vostochnoy Literaturi. 184 S.=Akademiya Nauk SSSR, İstitut Vostokovedeniya. 8° (A. II - 4217).
- PERİNÇEK, SADIK - CAHİD ÖZDEM : *Türk Ceza Kanunu ve buna ait seçilmiş Temyiz Mahkemesi kararları. 3. tabı*. İstanbul 1959 Güven Basım ve Yayınevi. 1139 S. 8° (A. II - 4228).
- PIESKER, DR. HANS : *Untersuchungen zur älteren Lüneburgischen Bronzezeit*. Lüneburg 1958. Nordland - Druck. 25 + 72 S. 4° (B - 4239).
- Poole, Stanley Lane : *Lord Stratford Canning'in Türkiye hatıraları. Kısaltarak çev: Can Yücel*. Ankara 1959 İş Bankası. 278 S. 4 planş =Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Seri: 1, No: 11. 8° (A. II - 4126).

- REİSOĞLU, KEMAL : *Notlu ve izahlı tebligat kanunu*. Ankara 1959 Doğu Ltd. Şirketi Matbaası. XIX+310 S. 8° (A. II - 4023).
- Resolucion del Claustro Universitario de la Universidad de Santo Domingo*. Ciudad Trujillo 1959 15 S. 8° (A. II - 4038).
- Ressam Ali Sami Boyar. A well known Turkish Painter. Der. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu*. İstanbul 1959 İsmail Akgün Matbaası. 78 S. 7 planş (1 portre) 8° (A. II - 4201).
- REŞİDİ : *Ferhengi Reşidî*. 2 vol. Calcutta 1872-1875 Printed by C. B. Lewis. 8° (B - 4232).
- Rossiyskaya istoriya, izobrajajuşçaya vajneyşiya deyaniya rassiyskih Gosudarey*. Moskva 1819 v Universtetskoy Tipografii. 175 S. 8° (A. I - 9059).
- ŞABANOVIÇ, DR. HAZİM : *Bosanski Namjesiik Ferhad-beg Vukoviç Desiasaliç. İz zbornika filozofskog Fakultet, KN. Iv-1*. Beograd 1957. S. 113 - 127-8° (A. II - 4186).
- ŞABANOVIÇ, HAZİM : *O Organizatsiji Turske Uprave u Srbiji u XV i XVI vijeku. Iztoričeskog Glasnika br. 3-4 za 1955*. Beograd 1955. S. 59-78. 8° (A. II - 4185).
- ŞABANOVIÇ, HAZİM : *Turski izvori o srpskoj revolutsiji 1804. Kiniga 1. Spisi tsarske kontselarije 1789-1804*. Beograd 1956. 334 S. 8° = İstorisko Društvo Narodne Republike Srbije. 8° (A. II - 4194).
- SCHAEFER, HILDEGARD : *Moskau das Dritte Rom; Studien zur Geschichte der Politischen Theorien in der Slawischen Welt*. Darmstadt 1957 Hermann Gentner Verlag. VII + 215 S. 8° (A. II - 4236).
- SHERIDAN, CLARE : *A Turkish kaleidoscope*. London 1926 Duckworth. 223. S. 32 planş 8° (A. II - 4109).
- Sketches of Turkey in 1831 and 1832*. New-York 1833 Harper. XIX+527 S. Resimli 8° (A. II - 4035).
- SKOSYREV, P. *Soviet Türkmenistan*. Moscow 1956 Foreign Languages Publishing House. 231 s. 24 planş 1 harita 8° (A. II - 4099).
- SOBIESKI, WACLAW : *Syn Ziemi Siedmiogrodzkiej*. Krakowie 1933 Nakladem Polskiej Akademiji Umiejetnosc. 30 S. 8° (A. II - 4060).
- Summery Report on the Italian Archaeological Mission in Afghanistan. East and West (New Series, Vol. 10 - Nos. 1-2-1959)*. Rome. 55 S. 4° (B - 4261).
1. Alessio Bombaci. Introduction to the Excavations at Ghazni, S.1 - 22.
II - Umberto Scerrato. The first two excavation campaigns at Ghazni 1957-1958. S. 23 - 55 Resimli.
- TAUER, FELIX : *Cing Opuscles de Hafiz-i Abrû; Concernant l'Histoire de l'Iran au temps de Tamerlan*. Prague 1959 L'Académie Tchecoslovaque des Sciences. XVI+III 62 S. 8° (A. II-4208).
- Temyiz Mahkemesi Dördüncü Hukuk Dairesi emsal kararları. Borçlar, ticaret, icra iflas, usul, iş kanunlarıyla, medenî kanun ve hususî kanunlara ilişkin kararlar. (1934-1958)* Ankara 1959 Ayyıldız Matbaası. 910 S. 8° (A. II-4026).
- TEPECİ, KÂMİL : *Notlu ve izahlı Borçlar Kanunu ve ilgili kanunlar, nizamnameler, Temyiz mahkemesi kararları, İsviçre Federal Mahkemesi kararları. talimatname ve tamimler. 3. bs.* Ankara 1959 Yeni Matbaa. 928 S. 8° (A. II-4028).
- TEPECİ, KÂMİL : *Notlu ve izahlı Türk Kanunu Medenisi ve ilgili kanunlar, nizamnameler, Temyiz kararları, Federal Mahkeme kararları talimatname ve tamimleri. 2 cilt. 2. bs.* Ankara 1955 Yeni Desen Matbaası. 8° (A. II-4027).

- Thirteen million Congolese*, Bruxelles İmprimerie - Hélogravure. 79 S. Resimli 8° (A. II-4083).
- THOMAS, LOWELL : *With Lawrence in Arabia*. London Hutchinson VIII+317 S. 32 planş. 8° (A. II-4108).
- TREITINGER, OTTO : *Die oströmische Kaiser - und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell vom oströmischen Staats - und Reichsgedanken*. Darmstadt 1956 Hermann Gentner Verlag. XVIII+273 S. 8° (A. II-4234).
- TREVER, K. V. : *Oçerki po istorii i kulture kavkaskoy. Albanii. (V v. do N. E. -VII v. N. E.)* Moskva 1959 İAN SSSR. 392 s. 20 Pl. 2 harita. 8° (A. II-4214).
- TUNÇDİLEK, DR. NECDET - DR. EROL TÜMERTEKİN : *Türkiye Nüfusu. (Nüfus kesafeti, Nüfus artışı, İç göçler ve Şehirleşme). The population of Turkey*. İstanbul 1959 İst. Matbaası =İ. Ü. Yayınları No: 802, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 25, Monografiler: 2. 8° (B-4261).
- Les Turcs et les Revendications Grecques*. Paris 1919 İmprimerie A. - G. L'Hoir. 16 S. (A. II-4151).
- Turetskiy Sbornik. İstoriya Ekonomika Literatura Yazık*. Moskva 1958 İVL. 203 S. = Akademiya Nauk SSSR İstitut Vostokovedeniya. 8° (A. II-4203).
- TÜRK DİL KURUMU : *Türkçe Sözlük, 3. baskı*. Ankara 1959 Yeni Matbaa. XVI+856 S. = T. D. K. Yayınları Sayı: 175. 8° (A. II-4200).
- Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu; Türk çocuklarının 40 yıllık koruyucusu, Türk annelerinin kırk yıllık rehberi*. Ankara 1959 Ayyıldız Matbaası. 64 S. Resimli. 8° (A. II-4119).
- Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 18 nisan 1959 Genel Kurul toplantısı zabıtları*. İstanbul 1959 Çituri Biraderler Basımevi. 24 S. 4° (B-4245).
- Universitetets Oldsaksamling Olso: Osebergfunnet. Redigert av: Aslak Liestøl*. Olso 1958 48 S. Resimli. 8° (A. II-4071).
- VİTKOVICH, VİCTOR : *A Tour of Soviet Uzbekistan*. Moscow 1954 Foreign Languages Publishing House. 246 S. 23 planş 1 harita. 8° (A. II-4098).
- WADA, DR. SEI : *Studies on the history of Far East (Mongolia)*. Tokyo 1959 The Toyo Bunko. 4+18+34+1672 S. 10 planş 1 harita =The Toyo Bunko Publication Series A, No. 42. 8° (A. II-4034).
- White book of communism in Dominican Republic*. Madrid 285 S. 8° (A. II-4104).
- YAKOVLIV : *Parizka Tragediya. 25. Travnya 1926 rek. Paris* 1958 UAPTS. 39 S. 8° (A. II-4216)
- YUND, KERİM : *Türkiye Orman Umum Müdürleri Albümü*. İstanbul 1959 Hüsnütabiat Matbaası. 107+5 S. Resimli. 8° (A. II-4233).
- YUSUF HAS HÂCİB : *Kutadgu Bilig, II-tercüme. Çev: Reşid Rahmeti Arat*. Ankara 1959 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XXVIII+477 S. Türk Tarih Kurumu Yayınları II. seri, No: 20. 8° (A. II-4044).
- YÜCEL, HASAN ÂLİ : *İngiltere mektupları*. Ankara 1958 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XIX + 160 S. 25 planş = İş Bankası Kültür Cep Kitapları: 8. 8° (A. II-4118).

D E R G İ L E R

- Acta Philologica I.
 Acta Philosophica et Theologica I.
 Akis 258-283.
 American Journal of Archaeology LXIII, 3-4 (1959): G. ROGER EDWARDS, *The Gordion Campaign of 1958: Preliminary Report*. S. 263-269.
 American Journal of Philology LXXX, 2, 3 (1959): T. A. DOREY, *Contributory causes of the second Macedonian war*. S. 288-295.
 A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi XVII, 1-2 (1959).
 Annali VIII (1958)
 Annual Catalogue of Australian Publications 1958.
 Annual Report, Fogg Museum of Art, 1957-1958.: G. HANFMANN, *The first campaign at Sardis*. S. 14-18.
 The Antiquaries Journal XXXIX, 1-2 (1959).
 Arbok 1956-1957.
 Archäologische Bibliographie 1957.
 Arheoloski Vestnik VIII, 3-4 (1957).
 Arkaiologiki Efemeris 1956.
 Arsbok 1959.
 Athenaeum XXXVI, 4 (1958); XXXVII, 1-2 (1959).
 Australian Government Publications, Oct. 1959.
 Aylık İstatistik Bülteni Nr. 60-66 (1959).
 Azerbaycan 10-13 (1958/59); 2-5 (1959/60).
 Berytus IX (1948); X, 2 (1953); XI, 1-2 (1954 55); XII, 1 (1956 57): Vol. IX-
 M. L. BUHL, *Some islamic objects in the Danish National Museum*. S. 61-65. C. HOPKINS, *Oriental evidence for early Etruscan chronology*. S. 75-94. C. CLAIRMONT, *Greek pottery from the Near East*. S. 85-142. Vol XII - C. CLAIRMONT, *Greek pottery from the Near East, II. Black Vases*. S. 1-34. C. VERMOULE, *Eastern influence in Roman Numismatic Art A. D. 200-400*. S. 85-99.
 Biblica XL, 2, 3 (1959): M. DAHOOD, *The value of Ugaritic for textual criticism*. S. 160-170.
 Bibliography of Recent Soviet Source Material on Soviet Central Asia and the Borderlands 1957, 1; 1958, 1-2; 1959, 1.
 Bibliotheca Orientalis XIV, 2-6 (1957); XV, 1-4 (1958); XVI, 1-6 (1959).
 Bulletin de Correspondance Hellenique LXXXIII, 1 (1959): V. KARAGEORGHIS, *Les personnages en robe sur les vases Mycéniens*. S. 193-205. V. KARAGEORGHIS, *Chronique des fouilles et découvertes archéologiques a Chypre en 1958*. S. 336-361.
 Bulletin of the Institute of Historical Research XXXII, 85 (1959).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies XXII, 2, 3 (1959): D. S. RICE, *The oldest illustrated Arabic manuscript*. s. 207-220. P. M. HOLT, *The exalted lineage of Ridwan Bey: Some observations on a seventeenth-century Mamluk genealogy*. S. 221-

230. A.D.H. BIVAR, *Arabic documents of Northern Nigeria*. S. 324-349 A. S. TRITTON, *Siege of Constantinople, A. D. 714-16*. S. 350-352.
- Bulletin, Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève (1958).
- Byzantinische Zeitschrift LII, 1, 2 (1959): J. TRUMPF, *Alexanders kappadokisches Testament*. S. 253-257. U. RIEDINGER, *Pseudo-Dionysios Areopagites, Pseudo-Kaisarios und die Akoimeten*. S. 276-297. LIBESCHÜTZ, *The finances of Antioch in the fourth Century*. S. 344-356.
- Les Cahiers de Tunis VI (1958).
- Calendarion 1958 59.
- Central Asian Review I (1953) - VII (1959).
- Central Asiatic Journal IV, 3, 4 (1959); V, 1: Vol. IV.—U. POSCH, *Concerning the Sonorization of the Southwest Turkic Language*. S. 166-173. SIR G. GLAUSON, *The Earliest Turkish Loan Words in Mongolian*. S. 174-187. S. MURAYAMA, *Sind die Naiman Türken oder Mongolen?* S. 188-198. H. SERRUYS, *A Mongol Settlement in North China at the end of the 16th Century*. S. 237-278. S. MURAYAMA, *Zwei mongolische Manuskripte aus Ost-Turkestan*. S. 279-287. Vol. V—O. PRITSAK, *Xun der Volksname der Hsiung-nu* S. 27-35.
- Dergi, Sovyetler Birliğini Öğrenme Enstitüsü V, 16, 17 (1959): N. N. POPPE, *Harpten sonraki devirde Sovyet Türkistan'daki ideolojik siyaseti*. S. 3-25.
- Deutsche Nationalbibliographie 21, 22, 31-37, 43-46, 2. Vierteljahrsheft (1959)
- Dış Ticaret, Aylık İstatistik, Özel Ticaret, Seri 1, Ocak-Mart, Nisan-Haziran (1959)
- Dış Ticaret, Yıllık İstatistik, Seri 3, Özel Ticaret (1957/1958).
- Dışişleri Vekâleti Yıllığı (1952).
- Durham University Journal XX, 3 (1959).
- L'Ethnographie Nr. 53 (1958 59): CH. VIROLLEAUD, *Le Roman de l'Emir Hamza, oncle de Mahomet*. S. 3-10.
- Expedition I, 3-4 (1959): S. KRAMER, A. *Summerian Document with Microscopic Cuneiform*. S. 2-3.
- Finskt Museum LXV (1958).
- The Florida Anthropologist XII, 1-3, (1959).
- Forum 126-138.
- Genava VII, 1-4 (1959), suppl.
- Geo Politik XXX, 1-5 (1959).
- Germania XXXVII (1959).
- Geschichte in Wissenschaft und Unterricht X, 1-5 (1959).
- Glasnik, Vrhornog İslamskog Starjesinstva X, 4-9 (1959).
- Godişen Sbornik 10-11 (1959).
- Hamizrah Hehadash IX, 4 (1959)
- Harb Tarihi Vesikalari Dergisi VII, 26, 27 (1958).
- Hesperia XXVIII, 1-3 (1959).
- The Historical Journal II, 2 (1959).
- Historische Zeitschrift 186, 3 (1958); 187, 1 (1959).
- Iraq XXI, 1-2 (1959); R.D. BARNETT, *Further Russian Excavations in Armenia (1949-53)*. S. 1-19. J. M. MUNN-RANKIN, *Ancient Near Eastern Seals in the Fitzwilliam Museum, Cambridge*. S. 20-37. J. LAESOE, *Building Inscriptions from Fort Shalmaneser, Nim-*

- rud. S. 38-41. P. HULIN, *A hemerological text from Nimrud*. S. 42-4 53. E. E. KNUSDSEN, *An incantation tablet from Nimrud*. S. 54-61. J. DU PLAT TAYLOR, *The Cypriot and Syrian Pottery from Almina, Syria*. S. 62-92. E. L. MALLOWAN, *The excavations at Nimrud (Kalhu) 1959*. S. 93-97. J. OATES, *Late Assyrian Pottery from Fort Shalmaneser (8th-7th century)*. S. 130-146. W. F. SAGGS, *The Nimrud Letters - 1952, Part V, Administration*. S. 158-180. D. OATES, *Fort Shalmaneser - An interim Report*. S. 98-129. J. LAESOE, *A Statue of Shalmaneser III, from Nimrud*. S. 147-157. STRONACH, *The development of the Fibula in the Near East*. S. 181-206.
- İdare Dergisi Nr. 257-260 (1959).
- Der Islam XXXIV (1959): R. STROTHMANN, *Islamstaaten und christlicher Westen heute*. S. 1-34. L. LOCKHART, *The Persian Army in the Safavi Period*. S. 88-99.
- İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi I (1959): H. İNALCIK, *İslâm arazi ve vergi sisteminin teşekkülü ve Osmanlı devrindeki şekillerle mukayesesi*. S. 29-46. H. G. YURDAYDIN, *Türk-İslâm tarihçiliği ve tarihçileri hakkında araştırmalar*. S. 111-112.
- Israel Exploration Journal IX, 2, 3 (1959).
- İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası XVIII, 1-4 (1956/57).
- İstanbul Mitteilungen Heft 8 (1958); K. ERDMANN, *Zur türkischen Baukunst Seldschukischer und Osmanischer Zeit mit Tafel 1-14*. S. 1-39. R. ANHEGGER, *Beiträge zur osmanischen Baugeschichte II*. S. 40-56. S. EYİCE, *Die Medrese des Kazasker Ebu'l-Fazl Mahmud Efendi in Istanbul, mit Tafel 15-20*. S. 57-64. H. G. FRANZ, *Transennae als Fensterverchluss, Ihre Entwicklung von der frühchristlichen bis zur islamischen Zeit mit Tafel 21-31*. S. 65-81. J. MELLAART, *The Neolithic Obsidian Industry of Ilıcınar and its Relations*. S. 82-92. H. OTTEN, *Die erste Tafel des hethitischen Gilgamesch-Epos mit Tafel 32-33*. S. 93-127. G. M. A. HANFMANN, *Excavations at Sardis, 1958*. S. 126-130.
- İstoričeskie Zapiski 65 (1959): T. K. KRİLOVA, *Russkaya diplomatiya na Bosfore v načala XVIII v. (1700-1709 gg)*. S. 249-277.
- İzvestiya, na arheoloğičeskiya Institut XXII (1959).
- Jahrbuch, Akademie der Wissenschaften und der Literatur, 1958.
- Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts LXXIII (1958): NAGEL, *Meister-und Gesellarbeit an neuassyrischen Reliefs*. S. 1-8.
- Jahresbericht, Schweizerisches Landesmuseum in Zürich, 67 (1958).
- Journal of the American Oriental Society LXXXI, 1-3 (1959)
- Journal Asiatique CCXLVI, 3-4 (1958); CCXLVII, 1 (1959): CCXLVI — E. CASSIN, *Nouveaux documents sur les Habiru*. S. 225-236. M. G. WIET, *Inscriptions mobilières de l'Égypte musulmane*. S. 237-286. A. LAUNOIS, *Deux estampilles et un gros poids Omeyyades en verre*. S. 287-312. L. HAMBIS, *Kastim et Ges-Dum*. S. 313-320. M. IZZEDDIN, *Un texte arabe inédit sur Constantinople Byzantine*. S. 453-459.
- Journal of Near Eastern Studies, XVIII, 3-4 (1959), M. B. ROWTON, *Tuppu in the Assyrian King-Lists*. S. 213-222.
- Journal of the Pakistan Historical Society VII, 2-4 (1959): A. SCHIMMEL, *The Origin and Early Development of Şufism*. S. 55-67. S. M. İMAMUDDIN, *Hispano-Arab Libraries, Books and Manuscripts, Muslim Libraries and Bookmen in Spain*. S. 120-125. S. M. İmamuddin, *Arabic Manuscripts in Modern Spanish Libraries*. S. 195-204.
- Journal of the Warburg and Courtauld Institutes vol. XXI, 3-4 (1958).

- Kirjath Sepher XXXIV, 4 (1959).
 Kratkie Soobščeniya XXXII (1958).
 Libya V, 1-2 (1957).
 Livres et Revues d'Italie I, 12 (1958); II. 1-7 (1959).
 London News Nr. 6260 (1959): G. HANFMANN - H. DETWEILER, *Sardis, Capital of the Lydian Croesus: New Excavations in the Lydian, Roman and Byzantine Levels* S. 924-927.
 Man LIX, 133-307 (1959).
 Meddelanden fran Lunds Universitets Historiska Museum 1958.
 Mélanges de l'Université Saint Joseph XXXV (1958): A. KHALIFÉ, *Sifa'as-Sa'il Litahzib al-Masa'il. Apaisement a qui cherche comment clarifier les problèmes. Edition, introduction et vocabulaire technique*. S. 1-192. M. TALLON, *Monuments Mégalithiques de Syrie et du Liban*. S. 213-234.
 Metropolitan Museum of Art Bulletin XVII, 10; XVIII, 1, 2 (1959).
 The Middle East Journal XIII, 2, 3 (1959): R. P. FAIRFIELD, *Cyprus: Revolution and Resolution*. S. 235-249. A. J. MEYER, *Cyprus: The "Cupra-Boat" economy*. S. 249-262. F. TACHAU, *The face of Turkish Nationalism as reflected in the Cyprus Dispute*. S. 262-273.
 Middle Eastern Affairs X, 2 (1959): B. LEWIS, *Democracy in Turkey*. S. 55-72.
 Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien LXXXVIII-LXXXIX (1959).
 Mitteilungen, Deutsch-Türkische Gesellschaft 30 (1959): T. GOELL, *Das Grabmal Antiochus I. in Kommagene*. S. 1-5.
 Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Abteilung Kairo XVI: G. FECHT, *Zu den Namen ägyptischer Fürsten und Städte in den Annalen des Assurbanipal und der Chronik des Asarhaddon*. S. 112-120.
 Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Roemische Abteilung, Band 65 (1958).
 Muslim World XLIX, 3-4 (1959).
 Orientalia XXVIII, 3, 4 (1959): H. TH. BOSSERT, *Reisebericht aus Anatolien*. S. 271-291. FR. CORNELIUS, *Die Annalen Hattusilis I.* S. 292-295. J. LEWY, *Old Assyrian izézum and its Implications*. S. 361-363. R. BORGER, *Das 8. Internationale Assyriologentreffen in Heidelberg (22. -25. VI. 1959)*. S. 376-378.
 Orientalia Suecana VII (1958).
 Oriente Moderno XXXIX, 5-70.
 Österreichische Zeitschrift für Volkskunde LXII, 2-3.
 Pakistan Postasi 150-154, 158-162.
 Palaeologia VII, 2, 3, 4, (1958): M. MORI, *Remarks on "il-äl" of the Yenisey Turks*. S. 115-139. B. KOBAYASHI, *Architectural tradition of the Assyrian House*. S. 140-146. D. ANGELOFF, *Die Rolle der Slawen in der Frühgeschichte des Byzantinischen Reiches*. S. 318-324. K. J. CONANT, *The pointed Arch-Orient to Occident*. S. 267-270. R. GUILLAND, *Les Patrices Byzantins du VIe Siècle. Contribution a l'Histoire des Institution et a la Prosopographie de l'Empire Byzantin*. S. 271-305.
 Papers of the British School at Rome XXVI (1958): A. T. LUTTRELL, *Venice and the Knights Hospitallers of Rhodos in the Fourteenth Century*. S. 195-212.

- Problemi Vostokovedeniya 1-4 (1959): Nr. 2 - NAZİM HİKMET, *O sotsialistiçeskom realizme i Turetskoy literature. Socialist Realism and Turkish Literature*. S. 75-86. R. P. KORNIKO, *K istorii raboçego dvijniya v Turtsii. On the History of the Labour Movement in Turkey* S. 121-127. Nr. 3 - E. DARSKIY, *Sredneaziatsiy ustav tseha jvopistsev. Rules of a Central Asian Arts and Crafts Guild*. S. 106-109. Nr. 4 - N. A. AISENSTEIN, *İz istorii romantizma v Turtsii. From the history of Turkish Romanticism*. S. 62-70. ABU NASR AL-FARABİ, *Kiommentarii Trudnostyam vo vvedeniyah k pervoy ipyatoy knigam Ebklida. (Per. M. F. Bokşteyna, vved. i. Prim. B. A. Rosenfelda). Commentaries to Difficulties in the Introductions to the First and Fifth Books of Euclide (Transl. by M. F. Bokshetin, Introduction and Notes by B. A. Rosenfeld)*. S. 93-104. L. V. DMITRIEVA, (*Leningrad*). *Tyurkskie rukopisi Instituta Vostokovedeniya. An. SSSR. Turkic Manuscripts of the institute for Oriental Studies, USSR Academy of Sciences*. S. 136-146.
- Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland XC (1956/57)
- Revue des Etudes Islamiques 1958 - Cahier 2.
- Revue Internationale d'Histoire Militaire No. 20 (1959).
- Rivista degli Studi Orientali XXXIV, 1-2 (1959).
- Romanistisches Jahrbuch IX (1958).
- Ruperto-Carola XXV. (1959): R. HAMPE, *Winckelmann-Feier an der Universität Heidelberg*. S. 157-160.
- Saeculum X, 1 (1959): F. HANGAR, *Žur Frage der Herdentier-Erstdomestikation*. S. 21-237. F. Schachermeyr, *Die Entzifferung der mykenischen Schrift*. S. 48-74.
- St. Anthony's Papers. Nr. 1 — Soviet Affairs Nr. 2 — Far Eastern Affairs; Nr. 3 — The Italian Local Elections 1956; Nr. 4 — Middle Eastern Affairs. Nr. 5 — The decline of the third republic; Nr. 6 — Soviet Affairs.
- Siyasi Bilgiler Fakültesi Dergisi XIV, 2-3 (1959).
- Slovenska Archeologia VIII-I (1959).
- Die Sprache V (1959): H. TH. BOSSERT, *Bild-luwische Inschriften in Gaziantep*. S. 9-15. H. Kronasser, *Das hethitische Wort für "Gott"* S. 55-70. M. MAYRHOFER, *Žu den arischen Sprachresten in Vorderasien*. S. 77-95. V. PISANI, *Kleinasiatische Wörter und Laute im Griechischen und Lateinischen*. S. 143-152.
- Statens Historiska Museum och Kungl. Myntkabinetet 1957.
- Studia Islamica X (1959): E. TYAN, *Méthodologie et sources du droit en Islam*. S. 79-110. Y. LINANT DE BELLEFONDS, *Un probleme de sociologie juridique. Les terres "communes" en pays d'Islam*. S. 111-136. O. TURAN, *L'Islamisation dans la Turquie du Moyen Age*. S. 137-152.
- Studies in Bibliography and Booklore IV, 1 (1959).
- Sumer X-XV, 1-2 (1959).
- Syria XXXVI (1959): H. SEYRIG, *René Dussaud*. S. 1-7. M. TH. BARRELET, *Notes sur quelques sculptures Mésopotamiennes de l'époque d'Akkad*. S. 20-37. M. A. CAQUOT, *La divinité solaire Ougaritique*. S. 90-101. M. V. KARAGEORGHIS, *Un cylindre de Chypre*. S. 111-118.
- Tarih Dergisi 5-13.
- Tarih Vesikalari, Yeni Seri I, 1 (1955), 2 (1958).

- Toho Gakuho 29 (1959).
 Toyo Gakuho XLI, 1-3 (1958): S. WADA, *The Rise and Fall of the Chakhar Mongols*, S. 1-66 (No. 1) ve S. 59-100 (No. 2).
 Türk Ansiklopedisi cild 10 fas. 76.
 Türk Demiryolları Mayıs (1959)
 Türk Dili 49-99 (1959)
 Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten (1958).
 Türk Dili Belleten 14-15 (1950)
 Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni VII, 3-4; VIII, 1-2: cilt VIII, 1- M. CUNBUR, *Batya kaçırılan kitaplarımız*. S. 1-16.
 Türkiye Bibliyografyası IV (1958), yıllık indeks (1958).
 Türkiye Makaleler Bibliyografyası, Yazar adları indeksi (1958).
 Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 207-212 (1958): Nr. 208-209 L. ERÇİN, *Fetih ve Fetih Dervişleri*. S. 3-6 H. Â. YÜCEL, *Prof. Gabriel'in Bursa'sı*, S. 7-8. Nr. 212- H. Şehsuvaroğlu, *Yahılar ve sahipleri*. S. 3-4.
 Uçenie Zapiski İnstitutu Vostokovedeniya XVII (1959): A. S. TVERITINOVA, *K voprosu o krestyanstvo i krestyanskom zemlepolzovanii v Osmanskoy imperii (XV-XVI vv.)*. S. 3-50. B. M. POTSHVERIYA, *Amerikanskie komissii v Turtsii v 1919 g.* S. 150-173. A. M. ŞAMSUTDINOV, *Ukrainsko-Turetskiy dogovor 2 Yanvary 1922 g.* S. 173-181. P. P. MOISEEV, *Finansı Turtsii i polojenie trudyashiçyca v godi vtoroy mirovoy voyni*. S. 199-219.
 Vestnik Drevney İstorii 2 (1959).
 Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte VII, 1-2 (1959).
 Voprosi İstorii 6, 7, 12 (1959).
 Die Welt des Islams VI, 1-2: J. DENY, *La gouttière d'or (mizab) de la Kaaba et le Sultan Ottoman Ahmed Ier*. S. 1-13.
 Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 55 (1959): R. BORGER, *Mesopotamien in den Jahren 629-621 v. Chr.* S. 62-76. M. ÖNDER, *Eine neuentdeckte Quelle zur Geschichte der Seltshuken in Anatolien*. S. 84-88. W. SODEN, *Assyriologische Miscellen*. S. 49-62. A. TIETZE, *Die Eingliederung der wörtlichen Rede im Türkischen*. S. 89-121. P. WITTEK, *Şu einigen frühosmanischen Urkunden (III)*, S. 122-141.
 The Yale Review XLVIII, 3, 4 (1959); XLIX, 1 (1958).
 Yeni Yayınlar IV, 5-8 11 (1959).
 Yıllık Araştırmalar Dergisi (A. Ü. İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Enstitüsü) 1 (1956); 2 (1957): R. M. MERİÇ, *Beyazid Camii Mimarı, II. Sultan Beyazid devri mimarları ile bazı binaları, Beyazid Camii ile âlakadar hususlar, sanatkârlar ve eserleri*. S. 4-76. T. ÖZGÜÇ-M. AKOK, *Afşin yakınındaki Eshab-ı Kehf külliyesi*. S. 77-92. K. ERDMANN, *Şum Vierbogenbau von Keykubadiye - Keykubadiyedeki dört kemerli bina hakkında*. S. 93-106. M. AKOK, *Tokat şehrinin eski evleri*. S. 129-152. M. ZEKİ ORAL, *Tarihi eserlerimizi bezeyenlerden Nakkaş Abdullah*. S. 153-159. K. ÇİTİ, *Türk oymacıları (katıgları) ve eserleri*. S. 159-180. H. YURDAYDIN, *Başlangıçtan XIII. Yüzyıl sonlarına kadar müslüman minyatürü*. S. 181-192. H. KOŞAY, *Türkiye halkının maddî kültürüne dair araştırmalar; Yapı ile ilgili sözler*. S. 199-240.

- Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 108-2 (1958); 109-1 (1959).
Band 108 - F. BABINGER, *Sultan Mehmed II. und ein heiliger Rock*. S. 266-279.
Z. V. TOGAN, *Timurs Osteuropapolitik*. S. 278-299. C. R. BAWDEN, *Astrologie und Divination bei den Mongolen - die schriftlichen Quellen*. S. 317-338. Band 109 - O. EISSFELDT, *René Dussaud*. S. 1-8. R. PARET, *Enno Littmann*. S. 9-15. E. WALDSCHMIDT, *Sir John Marshall*. S. 16-25. E. WALDSCHMIDT, *Richard Pischel zum Gedächtnis*. S. 26-30. J. FRIEDRICH, *Neusyrisches in Lateinschrift aus der Sowjetunion*. S. 50-81. O. PRITSAK, *Kasgaris Angaben über die Sprache der Bolgaren*. S. 92-116.
- Zion XXIII - XXVI, 1-4 (1958/59).
- Ziraî Bünye ve istihsal 1954/58.

Propriétaire : Ord. Prof. ŞEMSEDDİN GÜNALTAY, agissant
au nom et pour le compte de la Société d'Histoire Turque.

Directeur responsable : ULUĞ İGDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
SEVİM, DR. ALİ : La campagne des Seldjoukides organisée sous le Sultan Melikşah contre les Karmati's d'Ahsa et de Bahreyn. (en turc).....	209
ORAL, M. ZEKİ : Les Bibliothèques de Burdur et les diplômes de Vakouf sur les livres, contenus dans ces dernières (en turc)	233
UZUNÇARŞILI, ORD. PROF. İ. H. : La mort du prince Mahmud, fils de Mehmet III (en turc, 1 illustration)	263
TANSEL, FEVZIYE A. : A propos de "l'Histoire Ottomane" de N. Kemal (en turc)	269
MANSEL, ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD : Osman Hamdi Bey (en turc, 24 illustrations)	291
Bibliographie :	
MANSEL, ORD. PROF. ARIF MÜFİD : François Braemer, <i>Les Stèles funéraires à personnages de Bordeaux Ier - III e siècles. Contribution à l'histoire de l'art provincial sous l'Empire Romain</i>	303
EYİCE, DOC. DR. SEMAVİ : Kroum Tomavsky, <i>Les mosquées de Bitola</i> .	305
————— : Otto Spies, <i>Türkisches Puppentheater, Versuch einer Geschichte des Puppentheaters im Morgenland</i> (Théâtre des Marionnettes turc; essai sur le théâtre des marionnettes en Orient).	307
————— : R. van Luttervelt:, <i>De "Turkse" schilderijen van J. B. Vanmour en zijn School, De Verzameling van Cornelius Calcoen Ambassadeur bij de Hoge Porte, 1725-1743 (Tableaux "turcs" de J. B. Vanmour et de son école. Collection de Cornelius Calcoen, Ambassadeur près la Porte Ottomane)</i>	311
BIYIKLIOĞLU, TEVFIK : Sidney Nettleton Fisher, <i>The Middle East, A History</i> (le Moyen Orient).....	317
Livres et Revues reçus par la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque durant la première moitié de l'années 1959	333

Sur la couverture : Statuette d'aigle en terre cuite des années 1950-1850 avant notre ère, découverte à Kültepe.

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXIV

No. 94

Avril 1960

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5